

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1980

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

19458

N.H. Bakris - H. Moss
μετάφραση Α. Ν. Λαζαρί

BYZANTIO

Είσαγωγή στό Βυζαντινό πολιτισμό

Είσαγωγή στό Βυζαντινό Πολιτισμό

Η ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΕΤΗ ΣΤΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ,
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ

Η Ψ γράφει οργάνωσι από ανέμους πινής όπτιο σιαδραξ ότ

Μέ απόφαση τής Έλληνικής Κυβερνήσεως τά δι-
δακτικά βιβλία του Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυ-
κείου τυπώνονται από τον Όργανισμό Έκδόσεως
Διδακτικων Βιβλιων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΑΘΗΝΑ 1958

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό

Τά κεφάλαια αυτά είναι παρμένα από τό έργο τών Ν. Η. Baynes καί Η. St. L. B. Moss, BYZANTIUM: AN INTRODUCTION TO EAST ROMAN CIVILIZATION, Oxford, Clarendon Press, 1948, πού κυκλοφόρησε στά έλληνικά μέ τόν τίτλο: ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ, Άθήνα 1972, σέ μετάφραση Δ. Ν. Σακκά.

N.H. Baynes - H. Moss
μετάφραση Δ. Ν. Σακκά

BYZANTIO

Είσαγωγή στό Βυζαντινό Πολιτισμό

**Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ**

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1980

N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss
μετάφραση Α. Ν. Ζαχαράκη

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΚΕΚΧΗ
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΑΒΒΑΤΑ

Το κείμενο αυτό είναι παράφραση από το έργο των Ν. Η. Βάινας και Η. Στ. Λ. Β. Μόσς, BYZANTIUM: AN INTRODUCTION TO EAST ROMAN CIVILIZATION, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1948, από κειμήλιο που βρίσκεται στο Εθνικό Μετσόβιο Πανεπιστήμιο στην Αθήνα.

ΑΘΗΝΑ 1980

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό 1948 ἐκδόθηκε ἀπό τούς Ν.Η.ΒΑΥΝΕΣ καί Η.ΜΟΣΣ ἕνα συλλογικό ἔργο μέ τόν τίτλο ΒΥΖΑΝΤΙΟΥΜ. Συνεργάστηκαν σ' αὐτό οἱ πιό διαπρεπεῖς βυζαντινολόγοι τῆς ἐποχῆς καί ἀνέλυσαν, καθένας ἀπό τή σκοπιά του, τήν πολύπλευρη πολιτιστική παρουσία τοῦ Βυζαντίου. Τό ἔργο αὐτό σημείωσε κι ἄλλες ἐκδόσεις καί πολύ δικαιολογημένα μεταφράστηκε στά ἑλληνικά καί ἐκδόθηκε πρῖν ἀπό δέκα περίπου χρόνια.

Ἡ παρουσίαση τῆς πολιτιστικῆς προσφορᾶς τοῦ Βυζαντίου σέ συλλογικό τόμο ἀπό εἰδικούς γιά κάθε θέμα ἐρευνητές ἔχει δύο πλεονεκτήματα: ὅτι γίνεται οὐσιαστική καί σέ βάθος μελέτη τῶν ἐπιμέρους θεμάτων καί ὅτι ἡ κάθε μελέτη γράφεται ἀπό εἰδικό ἐπιστήμονα πού διαθέτει περισσὴ διεισδυτική καί ἐρμηνευτική ἱκανότητα στόν τομέα πού πραγματεύεται.

Βέβαια δέν ἦταν δυνατό στό σύντομο τοῦτο ἐγχειρίδιο, πού προορίζεται νά καλύψει μέρος μόνο δίωρης ἑβδομαδιαίας διδασκαλίας, νά περιληφθοῦν ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου τῶν ΒΑΥΝΕΣ καί ΜΟΣΣ· ἦταν ἀνάγκη λοιπόν νά γίνει ἐπιλογή καί ἡ ἐπιλογή βασίστηκε στά ἀκόλουθα κριτήρια: (α) τὰ κεφάλαια πού προκρίθηκαν καί ἀκολουθοῦν ἐδῶ νά μὴν ἐπικαλύπτονται ἀπό τή γενική Βυζαντινὴ Ἱστορία πού διδάσκεται σέ ὅλους τούς μαθητές τῆς Β' Γενικοῦ Λυκείου, ἀλλά νά τή φωτίζουν καλύτερα, (β) νά συμβάλουν στήν καλύτερη κατανόηση τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, πού πάντα προκαλεῖ τό ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν ἐπιστημόνων, ἰδιαίτερα ὅμως τό δικό μας, γιατί τό Βυζάντιο εἶναι μέρος τῆς ἱστορίας μας.

Μέ τίς σκέψεις αὐτές ἔχουν ἐπιλεγεῖ τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια:

- (1) Οἰκονομική ζωὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους
- (2) Ὁ αὐτοκράτορας καί ἡ αὐτοκρατορική Διοίκηση
- (3) Τό Βυζάντιο καί οἱ Σλάβοι.

2. Για να εκτιμηθεί ή σημασία των κεφαλαίων αυτών, αλλά και ή συμβολή τους στην εκτίμηση της γενικής Βυζαντινής Ιστορίας, σημειώνουμε τα ακόλουθα δυό προβλήματα: (α) Ποιοί παράγοντες συνέβαλαν στη διαμόρφωση της κρατικής και κοινωνικής φυσιογνωμίας του Βυζαντίου.

Οί ειδικοί μελετητές συμφωνούν ότι τρεις χωριστές καταβολές συναντήθηκαν στις άκτες του Βοσπόρου, συναιρέθηκαν και συναποτέλεσαν τή φυσιογνωμία του Βυζαντίου: (1) Ρωμαϊκή διοικητική παράδοση και νομοθεσία, (2) έλληνική γλώσσα, τέχνη και γενικότερα πολιτιστική κληρονομιά, (3) χριστιανική πίστη.

(β) Ποιοί παράγοντες συνετέλεσαν στη χιλιόχρονη επιδίωση του Βυζαντινού Κράτους.

Τό Βυζάντιο όφείλει τή μακραίωνη άντοχή του στους έξης τουλάχιστο όρατους παράγοντες, πού άξίζουν γι' αυτό χωριστή μελέτη:

(1) Γεωγραφική θέση προνομιούχο· δέ χρειάζεται κανένα σχόλιο για να εκτιμηθεί ή θέση της πρωτεύουσας ως κέντρου διοικητικού και οικονομικού· άνάλογα μπορουν να ειπωθούν για τίς δυό χερσονήσους, Βαλκάνια και Μικρασία, και για τά έλληνικά νησιά, πού άποτελοϋσαν τό βασικό γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου.

(2) Οικονομική όργάνωση και δραστηριότητα (γεωργία, ναυτιλία, διαμετακομιστικό έμπόριο, βιοτεχνία) πού έπέτρεπε στό κράτος να πραγματοποιει δημόσια έργα, να συντηρει στρατό και στόλο, να άσκει κοινωνική πολιτική κτλ.

(3) Διοικητικό μηχανισμό και νομοθεσία. Πρόκειται για θεσμούς πού εν μέρει κληρονομήθηκαν από τή Ρώμη αλλά και διαμορφώθηκαν μέ τό πέραςμα του χρόνου, για να θεραπεύσουν όρισμένες άνάγκες της βυζαντινής κοινωνίας, και παγιώθηκαν και άντεξαν στό χρόνο.

Όταν από έσωτερικά σφάλματα ή έξωτερικά πλήγματα ή οικονομική ζωή και ό διοικητικός μηχανισμός και συνακόλουθα ή κοινωνική και θρησκευτική συνοχή παρουσίασαν ρωγμές, τότε άρχισε παράλληλα και ή παρακμή του κράτους, πού γι' αυτό έγινε και πιο τραπό στην πίεση έξωτερικών άντι-

πάλων. Πρώτα ήρθε η οικονομική κατάρρευση και κοινωνική διάσπαση και έπειτα ήττοπάθεια και πτώση. Πάντως ένας κοινωνικός και κρατικός μηχανισμός που άντεξε πάνω από χίλια χρόνια και για αιώνες αποτέλεσε κυρίαρχη δύναμη σε γεωγραφικό χώρο τόσο διαμελισμένο – όσο και οικονομικά προομιούχο – είναι πραγματικά θαυμαστός και περισπούδαστος.

3. Για να είναι άνετοότερη η μελέτη των τριών κεφαλαίων, που είναι βέβαια ανεξάρτητα αλλά αποτελούσαν μέρος όργανο του μεγάλου τόμου των Ν. BAYNES και Η. MOSS, φαίνεται αναγκαίο να δώσουμε πολύ συνοπτικά ένα διάγραμμα της Βυζαντινής Ιστορίας. Διακρίνουν οι ειδικοί τρεις μεγάλες περιόδους:

1. Πρωτοβυζαντινή (330-610). Από την κτίση της Κωνσταντινούπολης ως την ανάρρηση του Ήρακλείου στο θρόνο. Κατά την περίοδο αυτή συντελείται βαθμιαία και σταθερά η συναίρεση των στοιχείων που τελικά διαμόρφωσαν την ιστορική φυσιογνωμία του Βυζαντίου· η ρωμαϊκή παράδοση υποχωρεί, τό ελληνικό στοιχείο (γλώσσα, φιλολογία, πληθυσμός) κυριαρχεί, ό χριστιανισμός ως επίσημη θρησκεία επικρατεί. Τό ρωμαϊκό κράτος μεταμορφώνεται σε Βυζαντινό.

2. Μεσοβυζαντινή (610-1057). Είναι η εποχή της μεγάλης ακμής και αίγλης του Βυζαντίου· είναι εκδηλος ό ελληνικός και χριστιανικός χαρακτήρας του, στό έσωτερικό επικρατεί βασικά κοινωνική γαλήνη, προς τό έξωτερικό άσκειται δυναμική πολιτική· η οικονομική δραστηριότητα είναι άνθηρη, η πολιτιστική άκτινοβολία αισθητή πέρα από τά όρια του βυζαντινού κόσμου, ιδιαίτερα στό σλαβικό κόσμο της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

3. Ύστεροβυζαντινή (1057-1453). Τώρα η οικονομική ζωή κλονίζεται και μέσα στό βυζαντινό χώρο γίνεται όλοένα πιό αισθητή η διείσδυση ξένων. Η κοινωνική συνοχή παρουσιάζει ρήγματα, διασπαστικές τάσεις εκδηλώνονται, τό κράτος αδυνατεί να αντιμετώπισει έξωτερικές πιέσεις, άγωνίζεται βασικά να παρατείνει την επιδίωσή του ως τή στιγμή που δέχεται τό κρίσιμο πλήγμα από την άνατολή. Αρχίζει για τόν Έλληνισμό περίοδος δουλείας.

Τό βιβλίό αυτό θά διδαχθεῖ ὕστερα ἀπό τήν Εἰσαγωγή στίς Ἱστορικές Σπουδές· ὁ προγραμματισμός τῆς διδασκαλίας πρέπει βασικά νά περιλαμβάνει τά δύο πρῶτα κεφάλαια τούτου τοῦ βιβλίου· καί τό τρίτο, ἂν ὑπάρχουν περιθώρια χρόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ

1. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Δυό Ἕλληνοι συγγραφεῖς, οἱ Φούρντ καὶ Χόλμες (E. A. Foord καὶ W. G. Holmes), ὅσο γνωρίζω, εἶναι οἱ μόνοι ἱστορικοὶ ποὺ ἔχουν ἀποπειραθεῖ νὰ ὑπολογίσουν τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τοῦ κράτους. Ἄλλὰ οἱ ὑπολογισμοὶ τους ἀναφέρονται στὸ τέλος τοῦ τέταρτου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ πέμπτου αἰῶνα – πρὶν πραγματοποιηθεῖ σαφῶς ἡ βυζαντινὴ μορφή τοῦ κράτους. Ἐπιπλέον οἱ ἀριθμοὶ τοὺς ὁποίους δίδουν αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐντελῶς ὑποθετικοὶ καὶ ἐπομένως ἐλάχιστα ἀξιόπιστοι. Γεγονός εἶναι ὅτι λείπουν τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ ἐπιστημονικὸ ὑπολογισμό. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει εἶναι νὰ ἐκθέσει σύντομα ποια ἦταν ἡ δημογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ κράτους καὶ νὰ παρουσιάσει λίγα δεδομένα σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς πρωτεύουσάς του.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐλαττώθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ μετὰ τὴ διάλυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἄραγε συνέβη ἕνα παρόμοιο φαινόμενο στὶς ἐπαρχίες τίς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες αὐτοκράτορες πέτυχαν νὰ σώσουν ἀπὸ τοὺς Ἄραβες καὶ ἀπὸ τοὺς βόρειους βαρβάρους; Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὰ ἀποτελέσματα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς πειρατείας, τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῆς πείνας καθὼς καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ μοναχισμοῦ, εἶναι εὐλόγο νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα καταφατικά.

Οἱ ἐπιδρομές τῶν Μωαμεθανῶν καὶ τῶν Βουλγάρων, συνοδευόμενες, ὅπως γινόταν, ἀπὸ σφαγές, ὁμαδικές ὑποδουλώσεις καὶ ἀπὸ βιαστικὴ φυγὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἦταν μιά φοδερὴ πληγὴ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ὀχυρωμένες παραλιακὲς πόλεις καὶ τὰ νησιά συχνὰ ἀπέφευγαν αὐτοὺς τοὺς τρόμους, ἀλλὰ ὁμοῦ

*αἷτα
ἐλαττώσεως
τοῦ πληθυσμοῦ*

υπέφεραν από τήν ὄχι λιγότερο φοβερή πληγή τῶν πειρατῶν.¹ Ὅταν οἱ Ἄραβες ἐγκαταστάθηκαν στήν Κρήτη, ἀκόμη καί πόλεις μεγάλες, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, λεηλατήθηκαν.

Ἡ Ἑλληνική Ἐκκλησία ἔχει θέσει στήν πρώτη σειρά τῶν κακῶν, πού παρακαλεῖ τό Θεό νά τά ἀπομακρύνει ἀπό τούς πιστούς, τήν ἀσθένεια καί τήν πείνα (τόν λοιμόν καί τόν λιμόν). Αὐτή ἡ σύνδεση τῶν λέξεων δέν ὀφείλεται ἀπλῶς σέ ἀπλό ἐνδιαφέρον γιά παρήχηση. Καί τά δύο κακά ἦταν ἐξίσου τρομερά καί συνεχῶς ἀπειλοῦσαν τόν πληθυσμό τῆς αὐτοκρατορίας. Μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιληφτεῖ τήν ἔκταση τοῦ ὀλέθρου στόν πληθυσμό αὐτῶν τῶν δύο κακῶν ἀπό ἕνα μόνο περιστατικό· κατά τή βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ μιά μεταδοτική ἀσθένεια τόσο πολὺ μείωσε τόν πληθυσμό τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας δέ δίστασε νά ἀναπληρώσει τό κενό μέ τήν ἀναγκαστική ἐγκατάσταση στήν πρωτεύουσα πληθυσμοῦ ἀπό διάφορες ἐπαρχίες, ἰδίως ἀπό τήν Πελοπόννησο. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀσθένεια τοῦ 746 - 747 μ.Χ. ἦταν ἡ πιό φοβερή ἐπιδημική νόσος ἀπό τίς γνωστές στό μεσαιωνικό Ἑλληνισμό, ἀλλά ὑπῆρχαν καί πολλές ἄλλες. Παρόμοια καί ἡ πείνα, ἡ γενική ἢ ἡ τοπική, ἦταν συχνή.

«Ἡ ἀγαμία», λέει ὁ Ἅγιος Ἰερώνυμος, «κατοικίζει τόν Οὐρανόν». Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἀλλά ἡ ἀγαμία δέν ἀυξάνει τόν πληθυσμό τῆς γῆς μας, ἰδίως ὅταν ἐφαρμόζεται σέ τόση μεγάλη κλίμακα, ὅπως συνέβαινε στό βυζαντινὸ κράτος. Ἡ ἔλξη πού ἀσοῦσαν τά μοναστήρια σ' ὅλες τίς τάξεις τῆς κοινωνίας, ἀπό τά μέλη τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογενείας ὡς καί τόν τελευταῖο χωρικό, ἦταν ἀπερίγραπτη. Ἀναμφίβολα, ἡ ἀντίδραση ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ κακοῦ συνέβαλε πολὺ στήν εἰκονοκλαστική κίνηση. Ἀλλά οἱ διωγμοὶ τῶν καλογήρων ἀπό τίς δυναστείες τῶν Ἰσαύρων καί τοῦ Ἀμορίου ἔφεραν μικρά ἀποτελέσματα. Ἀκόμα καί πρὶν ἀπό τήν ἐπαναφορὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων οἱ Βίοι τῶν Ἁγίων ἀναφέρουν παραδείγματα ὀλόκληρων οἰκογενειῶν πού ἀκολούθησαν τή μοναστική ζωή. Ἀργότερα ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ πλοῦτου τῶν

1. Σέ τόση μεγάλη ἔκταση γινόταν αὐτό τό κακό, ὥστε καθιερώθηκε διατίμηση λῦτρων.

μοναστηριῶν πρόσθεσε ὑλικούς πειρασμούς στίς ἐλλίδες τῶν οὐράνιων ἀμοιβῶν.

Ἐὶς τὸν πληθυσμὸν τοῦ κράτους πράγματι θά σημεῖωνε πολὺ μεγάλη μείωση, ἂν ὀρισμένες συνθήκες δέν εἶχαν περιορίσει τὰ ἀποτελέσματα τῶν παραγόντων τοὺς ὁποίους μόλις ἀπαριθμήσαμε, καὶ ἂν μιά σειρά ἀπὸ εὐνοϊκοὺς συντελεστῆς δέν εἶχαν συμβάλει στήν ἐξουδετέρωση αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἔτσι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὰ θέματα – οἱ παραμεθόριες ἐπαρχίαι – καὶ στήν Ἀσία καὶ στήν Εὐρώπη προστατευόνταν ἀπὸ τίς ἐπιδρομές, ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν εὐτυχῶν βασιλείων οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν ἐκεῖνοι, πού ἔκαναν εἰσβολές σέ ξένες χώρες. Ἀκόμα καὶ ἡ πειρατεία κατ' ἐπανάληψη περιορίσθηκε καὶ μάλιστα ὅταν ἡ Κρήτη ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀραβες.

Ἐπιπλέον ἡ πείνα, πού ἦταν μιά ἀπὸ τίς πιό φοβερές πληγές στή δικτὴ Εὐρώπη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες, φαίνεται ὅτι δέν εἶχε τόσο καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα στό Βυζάντιο, χάρις στά μέτρα πού λαμβάνονταν γιὰ τὴν τροφοδότηση τῶν πόλεων καὶ στή βοήθεια πού παρεχόταν στοὺς χωρικούς στίς δύσκολες περιστάσεις.

Ἀνάμεσα στοὺς θετικούς παράγοντες, πού ἔτειναν νά αὐξάνουν τὸν πληθυσμὸ εἶναι ἀρκετὸ νά μνημονεύσουμε τρεῖς:

α) Ἡ στατιστικὴ μᾶς λέει ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐξάνεται σέ χώρες, ὅπου δέν ὑπάρχει ἔλεγχος τῶν γεννήσεων καὶ ὅπου ἡ ἀκμὴ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη ἀστικῶν κέντρων. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς πτώσεως τοῦ πάγανισμοῦ ὁ θεληματικὸς περιορισμὸς τῶν γεννήσεων, πού εἶχε ἐπικρατήσει τόσο πολὺ στήν Ἑλλάδα καὶ στήν Ἰταλία, ὑποχωρεῖ. Σ' ὅλες τίς τάξεις τῆς κοινωνίας οἱ πολυμελεῖς οἰκογένειαι φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν τὸν κανόνα. Ὁ Χριστιανισμὸς καθιέρωσε τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου καὶ ἔτσι ἀντιστάθμισε γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἀγαμίας, πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸν ἀσκητισμὸ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο ἦταν περισσότερο ἀναπτυγμένα στό Βυζάντιο παρά σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο μεσαιωνικὸ κράτος. Ἀκόμα ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων ἦταν πολὺ μεγάλος. Ὁ Βενιαμίν ἀπὸ τὴν Τουδέλα στήν περιήγησή του τίς εὗρισκε σχεδὸν σέ κάθε ἡμερήσια διαδρομὴ· μέ χρυσόβουλλο (διάταγμα) τῶν Κομνηνῶν παραχωρήθηκε στοὺς Βενε-

*εὐνοϊκοὶ
συντελεστῆς
γιὰ τὴν ἀνάπτυξη
τοῦ πληθυσμοῦ*

τούς τό δικαίωμα γιά τήν ἐγκατάσταση προνομιακῶν κοινοτήτων σέ εἴκοσι ὀκτώ ἐπαρχιακές πόλεις,² ἐνῶ ἄλλες πηγές ἀποκαλύπτουν τήν ὑπαρξη ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ πόλεων πού δέ μνημονεύονται εἴτε ἀπό τόν Ἰουδαῖο περιηγητή εἴτε στίς ἐγγραφες παραχωρήσεις προνομίων στούς Βενετούς.³ Αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό ὑπάρξεως πολύ μεγάλου ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα θά ἀνερχόταν σέ μερικά ἑκατομμύρια, ἄν μάλιστα κανεῖς λάβει ὑπόψη του ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στίς εὐτυχησμένες ἡμέρες τῆς δέν μπορεῖ νά ἦταν κάτω ἀπό 500.000 ψυχές καί κατά καιρούς, ἴσως, ὑπερέβαινε πολύ αὐτό τόν ἀριθμό.

β) Ἡ κατάληψη πολυάριθμων ἐπαρχιῶν ἀπό τούς Ἄραβες καί τούς βαρβάρους εἶχε σάν ἀποτέλεσμα, ὡς ἀντιστάθμισμα, τήν ἐνίσχυση τοῦ πλοῦτου καί τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν πού ἀπέμειναν στό Βυζάντιο. Τό ἐμπόριο τῆς Τύρου καί τῆς Ἀλεξανδρείας, λέγει ὁ Γίββων, μεταφέρθηκε στήν Κωνσταντινούπολη καί οἱ Χριστιανοί ἀπό τήν Ἀφρική, τή Συρία, τήν Ἀρμενία καί τίς παραδουνάβιες περιοχές μετακινήθηκαν πρὸς τό ἐσωτερικό τῆς χώρας, γιά νά αὐξήσουν τόν πληθυσμό τοῦ κράτους.⁴

γ) Ὁ Γίββων ἐπαινεῖ τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση, γιὰ τὴν χρησιμοποίησε αὐτούς τούς πρόσφυγες γιά τὴ δημιουργία νέων πόλεων καί γιά τήν καλλιέργεια ἐγκαταλειμμένων γαιῶν· καί ἀκόμη πῶς πολύ ἐπαινεῖ τὸ βυζαντινὸ κράτος, γιὰ τὴν βαθμιαία ὑπέταξε στούς νόμους τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους τίς βαρβαρικές φυλές, οἱ ὁποῖες εἶχαν εἰσβάλει στήν αὐτοκρατορία μέ τὴ βία τῶν ὀπλων (vi et armis). Τοῦτο ἐγείρει τὸ σημαντικό πρόβλημα τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στό θέμα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ. Ὁ καθηγητὴς Μπουασονάντ (P. Boissonade) σκιαγράφησε κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικό τὰ κύρια χαρακτηρισ-

2. Ἐννέα στήν Ἀσία καί δεκαεννέα στήν Εὐρώπη.

3. Αὐτό τὸ γεγονός ἀξίζει ἰδιαίτερης προσοχῆς, γιὰ τὴν συχνά μνημονεύονται ὡς πόλεις ἡ Θεσσαλονίκη καί ἡ Τραπεζοῦντα, οἱ ὁποῖες ἀπλῶς ἦταν οἱ πῶς σημαντικὲς ἐπαρχιακές πόλεις.

4. Αὐτὴ ἡ κίνηση συνεχίστηκε σχεδόν ὡς τὸ τέλος. Ἐπίσης κατὰ τὸν ἑνῶστο αἰῶνα πολλοὶ Χριστιανοὶ τῆς Σικελίας καί τῆς νότιας Ἰταλίας κατέφυγαν στήν Ἑλλάδα.

στικά αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἐχει δείξει ὅτι αὐτή ἡ πολιτική χρησιμοποιοῦσε πολλές καί ποικίλες μεθόδους. Παρεχόταν ἄσυλο στοὺς χριστιανούς πρόσφυγες· ἐκτάσεις γῆς διανεμόνταν σέ στρατιῶτες μέ τήν ὑποχρέωση νά προσφέρουν στρατιωτική ὑπηρεσία· στίς ἐπαρχίες, πού ἦταν ἀνάγκη νά ἐποικισθοῦν, ἡ κυβέρνηση μετέφερε εἴτε ἀνθρώπους πού διαφωνοῦσαν μέ τό ἐπίσημο θρήσκευμα, (Μανιχαίους, Ἰακωβίτες καί Παυλικιανούς) ἢ πρόσωπα ξενικῆς καταγωγῆς (Ἀβάρους, Βουλγάρους καί Τούρκους), ἐνῶ σκλάβοι ἀποκτοῦσαν τήν ἐλευθερία τους μέ τόν ὄρο ὅτι θά κατοικοῦσαν σέ ἐγκαταλειμμένες περιοχές. Μ' αὐτούς τούς τρόπους μερικές φορές ἄτομα, ἄλλες φορές μεγάλες μάζες ἀνθρώπων ἐγκαταστάθηκαν σέ ἐρημικές ἀπό πληθυσμό περιοχές.⁵ Αὐτή ἡ πολιτική τοῦ ἐποικισμοῦ ἐφαρμόστηκε σχεδόν σ' ὅλα τά μέρη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμα καί στήν Ἰταλία, ἀλλά τά ἀποτελέσματά της ἔγιναν αἰσθητά κυρίως στή Βαλκανική Χερσόνησο.

Ἄπ' ὅλα αὐτά τά γεγονότα μπορεῖ κανεῖς νά συμπεράνει ὅτι ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ἀναφέρεται ὅτι συνέβη στίς ἐπαρχίες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, δέν παρατηρήθηκε καί στό Βυζάντιο ἢ τουλάχιστο εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ἦταν στόν ἴδιο βαθμό. Εἶναι ὁμως ἀδύνατο νά ὑπολογίσουμε ἀκόμα καί κατά προσέγγιση τόν ἀριθμό τῶν κατοίκων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.⁶

2. ΓΕΩΡΓΙΑ

Τό πρόβλημα τῆς γεωργίας ἔχει δύο ὄψεις: ἡ μιά, τήν ὁποία κανεῖς θά μπορούσε νά καλέσει νομική ἄποψη, ἀφορᾷ τή μορφή κατοχῆς τῆς γῆς· ἡ ἄλλη εἶναι ἡ οἰκονομική πλευρά, μέ ἄλλα λόγια ἡ φύση καί οἱ συνθήκες τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἄπ' αὐτές τίς δυό πλευρές ἡ δεύτερη εἶναι ἡ πιό σκοτεινή,

*δύο ὄψεις τοῦ
πρόβληματος*

5. Ἔτσι ὁ Ἰουστινιανός Β' μιά φορά μόνο ἐγκατέστησε 70.000 Σλάβους αἰχμαλώτους στή Μ. Ἀσία. Σέ μιά ἄλλη περίπτωση 14.000 Τούρκοι αἰχμάλωτοι ὑποχρέωθηκαν νά κατοικήσουν στή Μακεδονία.

6. Παλαιότερα ὁ καθηγητής Ἀνδρεάδης εἶχε ὑποθέσει ὅτι στήν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ὁ πληθυσμός τοῦ κράτους μπορεῖ νά ἀνερχόταν στόν ἀριθμό τῶν 10 ὡς 15 ἑκατομμύρια· ἀργότερα σκέφθηκε ὅτι θά ἦταν ἀσφαλέστερο νά ἀποφύγει τήν ἀπόπειρα ὁποιοῦδήποτε ὑπολογισμοῦ.

άλλά ακόμα και για την πρώτη ύπαρχουν πολύ λιγότερες πληροφορίες απ' ό,τι γενικά νομίζεται ότι υπάρχουν.

Μέ βάση την ισχύ των διαφορών κρατικών θεσμών, πού δημοσιεύτηκαν κατά τή διάρκεια μιās περιόδου περίπου δέκα αιώνων, συχνά έχει υποστηριχτεί ότι ή ιδιοκτησία τής γης άκολούθησε την εξέως εξέλιξη: Ένώ κατά την πρώτη περίοδο τής αυτοκρατορίας ή γή ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, κατά την περίοδο των εικονομάχων φαίνεται ότι μοιράστηκε μεταξύ των κοινοτήτων των γεωργών και των χωρικών. Αργότερα έγινε επάνοδος στό παλαιότερο σύστημα των μεγάλων κτημάτων. Η μάχη για την προστασία τής μικρής ιδιοκτησίας, ή όποια διεξαγόταν μέ σθένος από τον καιρό του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού ως την εποχή του Βασιλείου Β', τελικά κατέληξε σε άποτυχία. Αυτό τό χρονοδιαγράμμα είναι πολύ γενικό. Οί ήμερομηνίες τής αρχής και του τέλους κάθε περιόδου είναι πολύ άβέβαιες και ποτέ δέν επικράτησε άπόλυτα καμιά μορφή μεγάλης ή μικρής ιδιοκτησίας έναντι τής άλλης. Έτσι, εκτός από τό γεγονός ότι δέ γνωρίζουμε αν, πραγματικά, ό Άγροτικός Νόμος ανάγεται στους χρόνους των Ίσαύρων, φαίνεται βέβαιο ότι μεγάλα άγροκτήματα έξακολουθούσαν να υπάρχουν στην περίοδο κατά την όποία αυτός ό νόμος, πού άφορά μόνο τή μικρή ιδιοκτησία, ήταν ακόμα σε ισχύ. Και αντίθετα από τον καιρό του Ίουστινιανού ως την περίοδο των Παλαιολόγων φαίνεται ότι ή μικρή ιδιοκτησία ποτέ δέν είχε έξαφανιστεί εντελώς. Άκόμα, ενώ γνωρίζουμε γιατί ή μικρή ιδιοκτησία προστατεύτηκε από την κεντρική κυβέρνηση, οί αίτιες πού στην αρχή όδήγησαν στην ανάπτυξη του συστήματος τής μικρής ιδιοκτησίας και άργότερα στην έξαφάνισή του είναι πολύ λιγότερο γνωστές.

Η μάχη εναντίον των άριστοκρατών γαιοκτημόνων, πού αναλήφτηκε από τή μακεδονική δυναστεία και πριν απ' αυτή από μερικούς άλλους αυτοκράτορες, γενικά έξηγείται μέ αναφορά σε στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Άν τά στρατιωτικά άγροκτήματα χάνονταν σε όφελος των μεγάλων ιδιωτικών άγροκτημάτων, τότε τό κράτος θά άναγκαζόταν να διατηρεί μισθοφορικό στρατό, ό όποίος θά ήταν δαπα-

νηρός και ἀμφίβολης μαχητικότητας. Οἱ μεγάλοι ἰδιοκτῆτες γῆς, οἱ ὅποιοι εἶχαν γίνει ἀληθινοί «φεουδαρχικοί» βαρῶνοι, συχνά ἐπαναστάτησαν και κατά περιστάσεις ἀξίωσαν νά καταλάβουν τόν αὐτοκρατορικό θρόνο. Ἦταν ἀναγκαῖο νά περιοριστεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς δυνάμεώς τους, ἐνῶ τό βυζαντινό κράτος εὗρισκε ὅτι ἦταν πολύ εὐκολότερο νά συγκεντρῶνει ἀπό τούς μικροῖδιοκτῆτες παρά ἀπό τούς μεγαλοκτηματίες τούς διάφορους φόρους και τίς ἀναρίθμητες εἰσφορές σέ εἶδος. Σ' αὐτές τίς αἰτίες πρέπει κανεῖς νά προσθέσει μιὰ ἄλλη, τήν ὅποια ἡ ὑλιστική ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας τόσο συχνά παραδίδει, μολονότι φαίνεται καθαρά στό κείμενο τῶν νόμων. Ἡ βυζαντινή κοινωνία ἦταν ἐμποτισμένη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ κυβέρνηση αἰσθανόταν ὅτι εἶχε καθῆκον νά προστατεύει τούς ἀδύνατους και τούς ἀσήμαντους. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρωμανός Α' Λεκαπηνός, ὁ ὅποιος ἀνέλαβε τή μάχη ἐναντίον τῶν «ἰσχυρῶν», διακρινόταν ὁ ἴδιος γιά τή φιλανθρωπική του δραστηριότητα.

Μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει μόνο πῶς συνέβη τό σύστημα τῆς μέσης και τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας νά ἐπικρατήσει κατά τόν ὄγδοο αἰῶνα. Παλαιότερα πίστευαν ὅτι αὐτό τό γεγονός ὀφειλόταν στήν ὑποκατάσταση τῶν παλαιῶν καλλιεργητῶν ἀπό Σλάβους ἐποίκους. Ἀλλά αὐτή ἡ «περί Σλάβων» θεωρία, ἡ ὅποια μάλιστα δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει ἐφαρμογή παρά μόνο σ' ἕνα μέρος τοῦ κράτους, ἔχει ἐγκαταλειφεῖ και ἀπό τούς ἴδιους τούς Σλάβους. Σήμερα ὑπάρχει ἡ τάση νά πιστευεῖται ὅτι ἡ μεγάλη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων (τά ὅποια ποτέ δέν ἐξαφανίστηκαν ἐντελῶς) ὀφειλόταν στίς φοβερές ἐπιδρομές στήν Εὐρώπη τῶν βαρβάρων ἀπό τό Βορρά και στήν Ἀσία τῶν Περσῶν και τῶν Σαρακηνῶν και ἐπίσης ἴσως στήν καταπιεστική διοίκηση τοῦ Φωκά και τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β'. Ἡ σύνθεση τῆς ἀγροτικῆς τάξεως ἀλλοιώθηκε ἐντελῶς ἀπό τίς μεταναστεύσεις μέσα στήν αὐτοκρατορία πληθυσμῶν πού προέρχονταν ἀπό λαούς πέρα ἀπό τά σύνορα τοῦ κράτους και ἀπό μεταναστεύσεις πληθυσμῶν ἀπό ἐπαρχία σέ ἐπαρχία τοῦ κράτους – μεταναστεύσεις οἱ ὅποιες σ' ἕνα βαθμό ὀφείλονταν και στήν πολιτική τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ, γιά τόν ὅποιο ἤδη μιλήσαμε προηγουμένως. Ἐπομένως σχεδόν σ'

*ἐπικράτηση τῆς
μικροῖδιοκτησίας
κατά τόν ὄγδοο
αἰῶνα*

όλες τις έπαρχίες, ακόμα και σ' εκείνες πού συγκριτικά υπέφεραν λίγο από τις επιδρομές, έβλεπε κανείς νά καταφτάνουν χωρικοί μεταναστάτες, οί όποιοι δέν εξαρτώνταν από τούς γαιοκτήμονες. Κατά τήν ίδια περίπου περίοδο ή διοίκηση του κράτους έλαβε στρατιωτικό χαρακτήρα και ή οργάνωση του έπαρχιακού στρατού, πού αποτελούνταν από 60.000 περίπου κατόχους «στρατιωτικών γαιών», πρέπει νά είχε κάνει αναγκαία τή διανομή των μεγάλων τσιφλικιών, τά όποια κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο είχαν περιέλθει στά χέρια του κράτους.

Η έπιστροφή στο σύστημα των μεγάλων άγροκτημάτων πού παρατηρήθηκε άργότερα και άρχισε κατά τόν ένατο και δέκατο αιώνα μπορεί νά άποδοθει σέ διάφορους λόγους, οικονομικούς, διοικητικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς. Από τήν άρχή του ένατου αιώνα, μέ βεβαιότητα από τή βασιλεία του Θεόφιλου (829-842), παρατηρεί κανείς μιá οικονομική άνθηση· τά πολύτιμα μέταλλα άφθονούν περισσότερο και οί τιμές των ειδών άνεβαίνουν. Οί μεγάλοι γαιοκτήμονες, χάρη στην άνοδο των τιμών των γεωργικών προϊόντων, ένας άριθμός ύψηλά ιστάμενων κρατικών λειτουργών, χάρη στην κρατική εϋνοια ή στην έλαστικότητα της συνειδήσεώς τους, και πολλοί ιδιώτες βρέθηκαν νά κατέχουν αξιόλογα κεφάλαια. Στίς ήμέρες μας θά επένδυαν αυτά τά κεφάλαια σέ χρεώγραφα, πού θά μπορούσαν νά μεταφερθούν, θά τά τόκιζαν ή θά τά εκμεταλλεύονταν στο εμπόριο ή στη βιομηχανία. Άλλά στο βυζαντινό κόσμο ήταν άγνωστες οί κινητές οικονομικές αξίες. Ο δανεισμός μέ επιτόκιο άπαγορευόταν μέ νόμο ή υπόκειταν σέ πολύ αυστηρούς περιορισμούς τό εμπόριο και ή βιομηχανία, ενώ προκαλούσαν τό ενδιαφέρον, χωρίς κίνδυνο νά χάσει κανείς τήν κοινωνική του θέση, όπως στη Δύση, απέδιδαν περιορισμένα κέρδη εξαιτίας του συστήματος των συντεχνιών και του κρατικού έλέγχου στην παραγωγή καθώς επίσης και στις τιμές. Έτσι μόνο ή γεωργία απέμενε. Και όταν ή χώρα είχε λιγότερο φόβο επιδρομών και ό αστικός καθώς και ό άγροτικός πληθυσμός άναπτυσσόταν ραγδαία, ή γεωργία πρέπει νά είχε γίνει όλο και περισσότερο επικερδής, ιδίως για εκείνους πού είχαν τά μέσα νά αγοράζουν δούλους.

Έτσι, ενώ οικονομικοί λόγοι οδήγησαν τούς πλουσίους στην

ἀπόκτηση περιουσίας σέ ἀγροκτήματα, οἱ φτωχοὶ ἀναγκάστηκαν ἀπό οικονομικούς ἢ μᾶλλον ἀπό διοικητικούς λόγους νά πουλήσουν τὰ κτήματά τους. Οἱ μικροῖδιοκτῆτες (humiliores) ἐπιβαρύνονταν μέ φόρους, πού πληρώναν σέ χρέυμα, οἱ ὅποιοι γίνονταν πῶ καταθλιπτικοί μέ τήν ἐπιβολή,⁷ τήν καταναγκαστική ἐργασία καί τήν ὑποχρεωτική εἰσφορά σέ εἶδη, οἱ ὅποιες ἦταν ἀκόμη βαρύτερες ἀπό τούς φόρους. Πέρα ἀπ' αὐτά ὑπῆρχαν ἀκόμα παντός εἴδους ὑποχρεώσεις, τίς ὁποῖες ἡ κυβερνητική παρεμβατική πολιτική ἐπέβαλλε στούς ὑπηκόους.⁸ Ἀναμφίβολα, στή θεωρία οἱ οικονομικοί καί διοικητικοί νόμοι δέν ἔκαναν διάκριση ἀνάμεσα σέ πλουσίους καί φτωχοῦς ἀλλά στήν πράξη οἱ οικονομικά δυνατοί μποροῦσαν νά πληρώνουν τούς φόρους μέ ἀπείρως μεγαλύτερη εὐκολία· ἐπιπλέον, ἔξαιτίας τῆς κοινωνικῆς τους θέσεως, οἱ πλούσιοι, ἐπειδή ἦταν περισσότερο ἱκανοί νά ἀντιστέκονται στό φοροεπισπράκτορα, συχνά ἀπέφευγαν τήν καταβολή τῶν οικονομικῶν εἰσφορῶν ἢ τὰ μέτρα πού παίρνονταν ἐναντίον τους δέν ἦταν ἐπαχθή. Γενικά, αὐτοὶ ἦταν οἱ λόγοι, γιά τούς ὁποίους ὁ ἐλεύθερος χωρικός κατάντησε νά ζηλεύει τήν τύχη τοῦ δουλοπαρόικου, πού ἦταν στήν ὑπηρεσία τοῦ μεγάλου γαιοκτῆμονα ἢ τοῦ μοναστηριοῦ, πού ζοῦσε κάτω ἀπό προστασία ἐναντίον τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων καί πού, σέ περίπτωση κακῆς ἐσοδείας, μποροῦσε νά προσβλέπει πρὸς τόν κύριό του νά τοῦ προμηθεύσει τὰ ἀναγκαῖα· καί, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, σέ πολλές περιπτώσεις αὐτή ἡ σύγκριση ὤθησε τούς ἐλεύθερους νά δεχτοῦν θεληματικά τήν κατάσταση τοῦ δουλοπαρόικου.

Στή σφαῖρα τῆς πολιτικῆς οἱ αὐτοκράτορες ἦταν δυνατό νά προέρχονται ἀπό τήν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων ἢ μποροῦσε νά ἐξαρτῶνται τόσο πολὺ ἀπό τή βοήθεια αὐτῆς τῆς τάξεως, ὥστε νά μὴν μποροῦν νά τήν ἀντιμετωπίσουν μέ κάποια ἀποφασιστικότητα. Αὐτό συνέβη μέ τούς ἀνίσχυρους διαδό-

*οἱ ἐλεύθεροι
χωρικοὶ
ζηλεύουν τήν τύχη
τῶν δουλοπαρόικων*

*οἱ αὐτοκράτορες
ἐναντι τῆς
ιδιοκτησίας
τῆς γῆς*

7. (Σ.τ.Μ) Ἐπιβολή ἦταν ἡ ἀναγκαστική παραχώρηση σέ πλούσιο γαιοκτῆμονα ἐνός κτήματος, πού ὁ ἰδιοκτῆτης του ἀδυνατοῦσε νά πληρώσει στό κράτος τούς ἐπιβαλλόμενους ἐπαχθεῖς φόρους.

8. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τίς ὑποχρεώσεις ἦταν ἐντελῶς ἀπροσδόκητες, ὅπως π.χ. ἡ ὑποχρέωση τῶν χιρῶν νά παντρεύονται βαρβάρους, πού ἐγκαθίσταντο ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα στό διοικητικὸ διαμέρισμα.

χους του Βασιλείου Β' και ακόμα σ' ένα βαθμό με τους Κομνηνούς. 'Επιπλέον τό παράδειγμα της Δύσεως, με τήν όποία οί σταυροφόροι έφεραν τούς Κομνηνούς σέ έπαφή, ή ίσχυρή έλξη πού άσκούσε ό δυτικός ίπποτισμός, ή έγκατάλειψη του συστήματος τών «στρατιωτικῶν γαιῶν» και ή άντικατάστασή του με τό ήμιφεουδαρχικό σύστημα τών προνοιῶν⁹ ήταν άρκετοί λόγοι νά αναγκάσουν τή δυναστεία τών Κομνηνῶν νά παραιτηθεί από τή μάχη, τήν όποία οὔτε οί αυτοκράτορες τών παλαιότερων αιώνων οὔτε οί μεγάλοι αυτοκράτορες τής μακεδονικῆς δυναστείας κατόρθωσαν νά φέρουν σέ άισιο τέρμα.

πῶς
τά μοναστήρια
άπόκτησαν
τεράστιες
περιουσίες

Τέλος, δέν πρέπει κανείς νά λησμονεΐ ότι τήν πρώτη θέση μεταξυ τών μεγάλων γαιοκτημόνων κατείχαν τά μοναστήρια. Σ' ένα έθνος με τόση κλίση προς τήν ευσέβεια, για νά μήν πούμε τόσο θρησκοόληπτο, όπως ήταν τό Βυζάντιο, έπρεπε νά άναμένεται ότι τά μοναστηριακά ιδρύματα θά ήταν οί άποδέκτες πολλῶν δωρεῶν και κληροδοτημάτων· και τά μοναστήρια τά ίδια δέν ήταν όπισθοδρομικά, για νά μή ζητοῦν τέτοια εὔσεδή δῶρα· πράγματι μπορεΐ κανείς νά πει ότι σ' αὐτή τή μέθοδο πλουτισμοῦ τά μοναστήρια έδειξαν τή μεγαλύτερη ειλικρίνεια. 'Ετσι τά μοναστήρια ήταν σέ μεγάλο βαθμό υπεύθυνα για τή δημιουργία τών μεγάλων άγροκτημάτων.

ή κατάσταση τῆς
γεωργίας

'Εξετάζοντας τώρα τήν κατάσταση τῆς γεωργίας, βρίσκουμε ότι τά στοιχεΐα μας άντιφάσκουν. Τό ὕλικό πού συγκεντρώθηκε από τόν Μπουασονάντ δείχνει ότι κατά τόν όγδοο και ένατο αΐώνα ή γεωργία ήταν σέ μιá κατάσταση «έκπληκτικῆς» εϋημερίας και δέν ήταν σέ θέση νά τρέφει μόνο τήν αυτοκρατορία, αλλά ακόμα γινόταν και σημαντική εξαγωγή. Οί Βυζαντινοί δέν περιορίζονταν μόνο στην καλλιέργεια τών δημητριακῶν και τών άμπελιῶν, αλλά έπιδόθηκαν με έπιτυχία και στην καλλιέργεια τών όπωροφόρων, τών θεραπευτικῶν βοτάνων, του βαμβακιου και τῆς μουριάς (άπό τή λέξη μορέα προήλθε τό όνομα Μο(ω)ριάς, με τό όποιο όνομάστηκε ή Πελοπόννησος). Μιά μελισσοκομία πού άνθοῦσε ήταν τό ὑποκατά-

9. (Σ.τ.Μ) Πρόνοια κατά τό Μεσαίωνα σήμαινε φέουδο, τιμάριο. 'Όταν οί Φράγκοι κατέκτησαν τήν Πελοπόννησο, μετά τήν άλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό 1204, τή χῶρισαν σέ δώδεκα Πρόνοιες.

στατο τῆς βιομηχανίας ζαχάρεως, ἐνῶ ἄφθονα κερασφόρα ποίμνια, πρόβατα καί χοῖροι τρέφονταν, ὅπως ἐπίσης καί ἄλογα γιά τίς ἵπποδρομίες καί γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ. Τά δάση ἔδιναν τό ἀναγκαῖο ὕλικό γιά τήν κατασκευή τῶν σπιτιῶν καί γιά τή ναυπήγηση τῶν πλοίων.

Ἄλλες πηγές ὁμως, μερικές ἀπ' αὐτές ἐπίσημες, μιλοῦν γιά ἀγροτικό πληθυσμό πού ὑπέφερε ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Μωαμεθανῶν καί τῶν Βουλγάρων, πού τόν ἀποδεκάτιζαν οἱ ἀσθένειες καί ἡ πείνα, κατάθλιβαν τά οἰκονομικά βάρη καί πού τόν ἐκμεταλλεύονταν οἱ «ἰσχυροί» καί οἱ καλόγηροι. Οἱ δύο τελευταῖες τάξεις ἰδιοκτητῶν γῆς κατηγοροῦνται ἐπίσης, γιὰτι παραμέλησαν τή γεωργία καί γιὰτι ἄφησαν πολλά κτήματά τους ἀκαλλιέργητα.

Ἄπ' αὐτές τίς δύο εἰκόνες, μολονότι ἀντιφατικές, καμιά δέ φαίνεται νά εἶναι ἐντελῶς ἀναληθής. Ἄναμφίβολα, ὑπῆρχαν περίοδοι καί περιοχές τοῦ κράτους, ὅπου ἡ γεωργία εὐδοκίμοῦσε, ἐνῶ ὑπῆρχαν ἄλλες ἐποχές καί ἄλλες περιοχές, ὅπου ἡ γεωργία ἦταν σέ ἄθλια κατάσταση. Τά μεγάλα ἀγροκτίματα δέν ἦταν πάντοτε ἐπιζήμια στή γεωργία.¹⁰ Μέ τήν ἀπουσία γραπτῶν δεδομένων δέν εἶναι εὐκόλο νά ποῦμε ποιά ἦταν ἡ πραγματική κατάσταση σέ ὁμαλές περιόδους.

Καί ὁμως εἶναι δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι ἡ ἀθλιότητα ἦταν ὁ κανόνας καί ὄχι ἡ ἐξαιρέση. Ἡ γεωργία ἦταν σέ πλεονεκτική θέση καί ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ξένου ἀνταγωνισμοῦ καί ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ἑνός μεγάλου ἀστικού πληθυσμοῦ. Μετά τήν ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου οἱ πολυάριθμες πόλεις τοῦ κράτους προμηθεύονταν τά μέσα διαβιώσεώς τους ἀπό τήν ἐθνική γεωργία. Καλή ἐπικοινωνία ἀπό θάλασσα καί σέ ἐκπληκτικό βαθμό καλοί δρόμοι στό ἐσωτερικό¹¹ διευκόλυναν τήν ἀνταλλαγή τῶν εἰδῶν. Κατά τό δωδέκατο αἰῶνα οἱ ξένοι

---

10. Τά μεγάλα ἀγροκτίματα εἶναι περισσότερο πρόσφορα παρὰ ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία γῆς στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί στή διανομή τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι μερικοί μεγάλοι γαιοκτίμονες καί μερικά μοναστήρια κατανόησαν αὐτή τήν ἀλήθεια.

11. Τουλάχιστο στή Μ. Ἀσία. Τό σύστημα τῶν δρόμων στή Μ. Ἀσία σέ μεγάλο βαθμό ἐξυπηρετοῦσε στρατιωτικούς σκοπούς.

έντυπωσιάστηκαν από την αφθονία των προμηθειών σέ όλα τά εἶδη πού βρῆκαν στήν Κωνσταντινούπολη. Κατά τόν ὄγδοο αἰώνα ἕνας κτηματίας, πού δέν ἀνήκε στήν ἀριστοκρατία, εἶχε 100 ζευγάρια βόδια γιά καλλιέργεια, 500 βόδια γιά πούλημα, 80 ἄλογα καί μουλάρια, 12.000 πρόβατα καί ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἀπό δούλους. Μιά ἄλλη ἔνδειξη τῶν γεωργικῶν πόρων τοῦ κράτους εἶναι ὁ γεωργικός φόρος, ὁ ὁποῖος ἦταν μιά ἀπό τίς δυό κύριες πηγές τῶν δημόσιων ἐσόδων.¹²

Πρέπει ὁμως νά ἀποφεύγει κανεῖς κάθε ὑπερβολή καί τά παράπονα δυστυχίας τῶν χωρικῶν προσφέρουν ἀρκετό ἔδαφος, γιά νά εικάσουμε ὅτι, ἐκτός ἀπό ὀρισμένες ἐξαιρετικές περιόδους, ἡ γεωργία γνώρισε μόνο σχετική εὐημερία καί ὅτι συχνά ἡ μοίρα τοῦ χωρικοῦ πολύ ἀπεῖχε ἀπό τό νά εἶναι ἐπιζήλη.

3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Στό βυζαντινό κράτος ἡ βιομηχανία κατεῖχε σπουδαία θέση, ὅπως καί ἡ γεωργία. Ἄλλά οἱ κλάδοι της παρουσίασαν ἀσημαντες μεταβολές. Γενικά ἡ βυζαντινή βιομηχανία παρουσιάζει πολύ λιγότερα ἱστορικά προβλήματα ἀπ' ὅτι ἡ γεωργία.

Ἄφου ἡ πυκνότητα τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη, εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ βιομηχανία εἰδῶν κοινῆς χρήσεως ἀπασχολοῦσε πολύ περισσότερα χέρια παρά ἡ βιομηχανία εἰδῶν πολυτελείας. Ἐντούτοις, ἂν ἡ βυζαντινή βιομηχανία συχνά σχετίζεται μέ τήν κατασκευή εἰδῶν πολυτελείας, αὐτό δέν ὀφείλεται ἀποκλειστικά στό γεγονός ὅτι τά βυζαντινά εἶδη πολυτελείας (χάρη στόν καλλιτεχνικό τους χαρακτήρα) παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό νεότερο μελετητή, ἀλλά ἐπίσης καί στό γεγονός ὅτι ἀναμφιβόλως εἶδη αὐτοῦ τοῦ εἶδους στό βυζαντινό κόσμο εἶχαν σημασία σχετικῶς μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι ἔχουν στούς χρόνους μας. Κατά συνέπεια, τέτοια εἶδη πού τά ζητοῦσαν πολύ ἐκκλησίες τῆς Δύσεως καί ξένοι μεγιστάνες (χριστιανοί καί μή χριστιανοί) ἀποτελοῦσαν τά πιό σπουδαιότερα εἶδη τῶν βυζαντινῶν ἐξαγωγῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ζήτηση στό ἐσωτερικό εἰδῶν πολυτελείας ἐπίσης

12. Ἡ ἄλλη πηγή ἦταν οἱ δασμοί.

ήταν πολύ μεγάλη. Οί αναρίθμητες τελετές τής βυζαντινής αὐ-
λῆς, οί ὁποῖες πολύ ἐπιτυχημένα ἔχουν παραβληθεῖ μέ διαδοχῆ
θεατρικῶν παραστάσεων, ἀπαιτοῦσαν τεράστια ποσότητα
κουστουμιῶν, ὑφασμάτων, ἀγγείων καί κοσμημάτων ὄλων τῶν
εἰδῶν. Οἱ ναοί καί οἱ τελετές τής Ἐκκλησίας χρειάζονταν
ἀκόμα μεγαλύτερη προμήθεια· γιατί, ἐνῶ ὑπῆρχε μόνο μιά αὐ-
λή, ὑπῆρχαν δεκάδες χιλιάδες ἐκκλησίες, μοναστήρια καί πα-
ρεκκλήσια. Οἱ θησαυροί τῶν μεγαλύτερων μοναστηριῶν ἄφη-
σαν κυριολεκτικά ἔκθαμβους τούς Δυτικούς, ἀλλά ἀκόμα καί
τά μικρότερα περιεῖχαν πολλά ἀντικείμενα μεγάλης ἀξίας.

Οἱ περιγραφές πού ἄφησαν περιηγητές καί ἡ κατ' ἐπανά-
ληψη ἔκφραση λύπης τῶν Πατέρων τής Ἐκκλησίας ἀποδει-
κνύουν ὅτι ἡ χλιδὴ ἦταν πολύ διαδεδομένη στήν κοινωνία. Ὁ
Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλα μᾶς μιλάει γιά πλούσιους Βυζαντι-
νούς ντυμένους μέ πολυτελή ἐνδύματα· ἀγαποῦσαν ἐπίσης οἱ
Βυζαντινοί νά κατοικοῦν σέ εὐρύχωρα σπίτια καί νά διακο-
μοῦν τά τραπέζια τους μέ χρυσά καί ἀργυρά εἶδη.

Γιά νά ἀνταποκριθοῦν στή μεγάλη ζήτηση στό ἐσωτερικό
καί στό ἐξωτερικό, οἱ τεχνίτες ὀρισμένων πόλεων καί ἰδίως τῆς
Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Θηβῶν, τῆς
Κορίνθου καί τῶν Πατρῶν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κατασκευ-
άζουν ἀδιάκοπα τά ἀντικείμενα τά ὁποῖα ἀκόμα προκαλοῦν
τό θαυμασμό τῶν εἰδικῶν τά ἐξαίρετα μεταξωτά ὑφάσματα, τά
πλούσια χρυσοῦφαντα μεταξωτά καί τά κομψά ἐνδύματα, τά
θαυμάσια δημιουργήματα τῆς χρυσοχοίας (κοσμήματα, σκευή,
λειψανοθήκες καί ἄλλα ἀντικείμενα θρησκευτικῆς ἀφοσιώσε-
ως, ὄρειχάλκινα ἀντικείμενα κτλ.), τά κομψά ὑάλινα ἀντικεί-
μενα, τά ἐλεφάντινα, μέ συντομία, γιά νά χρησιμοποιήσω τούς
λόγους τοῦ Diehl, «κάθε τι πού ἦταν γνωστό κατά τούς Μέ-
σους Χρόνους στήν περιοχή τῆς ἀκριβοῆς καί ἐξευγενισμένης
πολυτέλειας».

Χάρη στή δημοσίευση ἀπό τό Νίκολ (J. Nicole) τοῦ Δια-
τάγματος περί τῶν συντεχνιῶν, τῆς Κωνσταντι-
νουπόλεως, τό ὁποῖο γενικότερα εἶναι γνωστό μέ τόν τίτλο
Ἐπαρχικόν Βιβλίον, μπορεῖ κανεῖς νά σχηματίσει μιά
κατά προσέγγιση ἰδέα γιά τήν ὁργάνωση τῆς βυζαντινῆς βι-
ομηχανίας καί τοῦ μικρεμπορίου.

*ἡ ὁργάνωση τῆς
βιομηχανίας. Οἱ
συντεχνίες*

Τό σύστημα τῶν συντεχνιῶν ἦταν σέ πλήρη ἐφαρμογή. Κάθε κλάδος βιομηχανίας σχημάτιζε συντεχνία καί μερικές ἀπό τίς συντεχνίες, ὅπως εἶναι τῆς βιομηχανίας μεταξωτῶν, ὑποδιαιροῦνταν σέ διάφορες ὑποσυντεχνίες. Κάθε συντεχνία εἶχε πραγματικό μονοπώλιο, ἀλλά ὑπόκειταν σέ αὐστηρό κρατικό ἔλεγχο, ὁ ὁποῖος καθόριζε τά κέρδη, τίς προϋποθέσεις εἰσόδου νέων μελῶν, τούς περιορισμούς στήν ἐξαγωγή τῶν εἰδῶν καί ἕναν ἀριθμό ἄλλα θέματα, στά ὁποῖα μερικές φορές συμπεριλαμβάνονταν ἀκόμα καί οἱ τόποι, ὅπου τά παραλήγματα καί τά ἐργαστήρια θά μπορούσαν νά ἐγκατασταθοῦν. Τό Ἐπαρχικόν ἐπίσης πρόδλεπε στενή ἐπιτήρηση τῶν μελῶν τῶν συντεχνιῶν καί ἔδινε τό δικαίωμα ἐλέγχου τῶν ἐγκαταστάσεών τους.

Ἡ τάξη τῶν πραγμάτων πού συνδύαζε τό οἰκονομικό μονοπώλιο καί τήν κρατική παρέμβαση ξένισε τό σοφό λόγο, ὁ ὁποῖος ἀνακάλυψε καί δημοσίευσε τό διάταγμα. Ἄν ὁ καθηγητής Νίκολ ἦταν οικονομολόγος καί ζοῦσε στίς ἡμέρες μας, θά παραξενευόταν πολύ λιγότερο. Ἀποκάλεσε τό Βυζάντιο «παράδεισο τοῦ μονοπωλίου καί τῶν προνομίων» καί αὐτό ἔχει γίνει καθημερινή φράση. Στήν πραγματικότητα μιά νομοθεσία πού νά μοιάζει ἀπό πολλές πλευρές μέ τή νομοθεσία τοῦ Βυζαντίου μπορεῖ νά βρεθεῖ ὅπουδήποτε τό συντεχνιακό καθεστῶς (régime corporatif) ἐφαρμόσθηκε, εἴτε στό Βυζάντιο εἴτε στή δυτική Εὐρώπη τῶν Μέσων Χρόνων ἢ στήν Ἰαπωνία τῶν Τοκουγκάβα. Στίς περισσότερες ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις τό σύστημα εἶχε λιγότερη φιλελεύθερη μορφή ἀπ' ὅ,τι στό Βυζάντιο. Ἀσφαλῶς μέσα σέ μακρό χρόνο τό σύστημα τῶν συντεχνιῶν ἐμποδίζει τήν πρόοδο καί ἐκτρέφει τίς καταχρήσεις. Ἄλλά ἔχει καί μερικά σημαντικά προτερήματα: ἐξασφαλίζει τήν ποιότητα τῶν παραγόμενων προϊόντων, θέτει στό περιθώριο τούς μεσίτες, προλαβαίνει τήν ὑπερβολική ἄνοδο τῶν τιμῶν καί τίς κρίσεις τῆς ὑπερπαραγωγῆς. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον τό σύστημα φαίνεται ὅτι εἶναι μιά ἀναγκαῖότητα σέ ὀρισμένες περιόδους τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ὅπωςδήποτε φαίνεται ὅτι λειτούργησε στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, χωρὶς νά προκαλέσει κανένα παράπονο. Οὔτε φαίνεται ὅτι προκάλεσε δυσμενὴ κριτικὴ ἀπὸ τούς ξένους. Ὁ

Γκάνσοφ ανακάλυψε στους νόμους της Δύσεως του δωδέκατου αιώνα έναν αριθμό νομοθετικών προβλέψεων, οι οποίες μοιάζουν με τις προβλέψεις του Έπαρχικοῦ βιβλίου, ενώ οι Τούρκοι σουλτάνοι φαίνεται ότι άντέγραψαν αυτό τό διάταγμα κατά τρόπο δουλικό.¹³

4. ΕΜΠΟΡΙΟ

Τό βυζαντινό κράτος βρισκόταν στό σημείο συναντήσεως τῶν ἐπικοινωνιῶν μεταξύ Ἀσίας καί Εὐρώπης καί Εὐρώπης καί Ἀφρικής. Ὅλοι οἱ δρόμοι ἀπό ξηρά, θάλασσα ἢ ποταμούς πού συνέδεαν τήν ἀνατολική Εὐρώπη μέ τή Μεσόγειο περνοῦσαν ἀπό τό βυζαντινό ἔδαφος. Ἡ γεωγραφική θέση ἦταν πραγματική συμφορά ἀπό πολιτική πλευρά, γιατί δέν μπορούσαν νά ἀναπτυχτοῦν τά ἰταλικά κράτη οὔτε τά κράτη τῆς περιοχῆς τοῦ Δούναβη ἢ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, χωρίς τόν πειρασμό νά εἰσβάλουν στήν ἑλληνική χώρα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀπό τήν ἐμπορική ἄποψη, αὐτή ἡ γεωγραφική θέση ἦταν ἀνεκτίμητο εὐεργέτημα, γιατί αὐτόματα ἔκανε τό Βυζάντιο τό κέντρο τοῦ διεθνούς ἐμπορίου.

Ἡ φύση ἐπίσης εἶχε εὐνοήσει τό Βυζάντιο, γιατί τό προίκισε μέ ἕνα μεγάλο ἀριθμό λιμανιῶν, σέ ὄλες τίς ἀκτές του, ἀπό τήν Τραπεζούντα ὡς τό Δυρράχιο καί ἀπό τήν Κρήτη ὡς τήν Ἀγχίαλο. Μερικοί ἀπ' αὐτούς τοῦς λιμένες ἦταν οἱ φυσικές διέξοδοι ἐκτεταμένων ἐσωτερικῶν περιοχῶν. Ἐτσι ἡ Τραπεζούντα καί ἡ Θεσσαλονίκη δέν ἦταν μόνο τά ἀντίστοιχα λιμάνια τῆς Περσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀλλά ἐπίσης καί τῆς ἐνδοχώρας αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Ἡ Χερσόνα, ἕνα εἶδος ἀποικιακῆς κτήσεως, εἶχε μιά ἀνάλογη θέση γιά τή Ρωσία.¹⁴ Ἀλλά ἀναμφισβήτητα τό μεγαλύτερο ἐμπορικό κέντρο ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη μέ τή μοναδική της θέση καί μέ τό ἀσύγκριτο λιμάνι της.

Μέ τό πέρασμα τῶν αἰῶνων ὁ ἄνθρωπος εἶχε συμπληρώσει τό ἔργο τῆς φύσεως. Ἐχομε ἤδη παρατηρήσει ὅτι ἐπί μακρό

*τό Βυζάντιο
κέντρο
τοῦ διεθνούς
ἐμπορίου. Ἡ
γεωγραφική του
θέση*

*τά εἶδη
πολυτελείας*

13. Ὁ Πατήρ Jannin ἀπέδειξε ὅτι ὀρισμένες προβλέψεις ἐκείνου τοῦ νόμου ἴσχυαν ἀκόμη στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ Μουσταφά Κεμάλ.

14. Ἄμεσες σχέσεις μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως καί Ρωσίας δέν ἀναφέρονται πρὶν ἀπό τόν ἕνατο αἰῶνα.

χρόνο τό Βυζάντιο μονοπώλησε τό εμπόριο τῶν εἰδῶν πολυτελείας, τόσο σημαντικό σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία τό διεθνές εμπόριο σέ μεγάλη ἔκταση στηριζόταν γιά πελάτες στίς ἐκκλησίες, στά βασιλικά παλάτια καί στούς ἀρχοντικούς πύργους. Μπορεῖ ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ ὅτι μερικά γεωργικά προϊόντα, ὅπως μερικά εἶδη οἴνων καί ξηρῶν καρπῶν, ζητοῦνταν πολὺ ἀκόμα καί ἀπό τοὺς βαρβάρους.¹⁵ Τουλάχιστο ὡς τόν ἐνδέκατο αἰῶνα οἱ αὐτοκράτορες πέτυχαν νά διατηρησουν τήν πραγματική ἀξία τοῦ χρυσοῦ, ἐνῶ τό νόμισμα (besant) ἔγινε ἀληθινά διεθνές καί ἦταν γιά τό κράτος ἕνα ἀνεκτίμητο μέσο, γιά νά προσελκύει καί νά κατευθύνει τό εμπόριο μεταξύ τῶν διάφορων ἐθνῶν. Ὑπῆρχαν καί τά μεγάλα δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπου ἀποθηκεύονταν τά ἐμπορεύματα. Αὐτές οἱ ἀγορές ἢ πανδοχεῖα βρισκόνταν σέ ὀχυρωμένες πόλεις, οἱ ὁποῖες παρέιχαν προστασία κατά ἐπιδρομῶν καί πειρατῶν καί ἔτσι ἔδιναν στό εμπόριο τήν ἀσφάλεια, ἢ ὁποία εἶναι τόσο ἀναγκαία γι' αὐτό ὅσο καί γιά τό ὑγιές νόμισμα.

Ἐπίσης πρέπει κανεῖς νά θυμᾶται ὅτι, ἐκτός ἀπό τά ἀποτελεσματικά μέτρα πού κατά καιροὺς ἀρῆθηκαν ἐναντίον τῆς πειρατείας, οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν καί μεγάλο ἐμπορικό στόλο. Αὐτός ὁ στόλος κυριαρχοῦσε στίς θάλασσες ὡς τῆ μουσουλμανική χώρα· μετὰ αἰῶνες ἀπὸ ἀντιξοότητες γνώρισε νέα ἀκμή· καί ἡ παρακμὴ του δέν ἔλαβε χώρα πρὶν ἀπὸ τό δωδέκατο αἰῶνα. Ἀκόμα καί κατά τήν περίοδο τῶν ἀτυχιῶν, οἱ αὐτοκράτορες ἀγωνίστηκαν νά προστατεύσουν τόν ἐμπορικό τους στόλο μέ εἰδικούς νόμους καί φαίνεται ὅτι πρὸς ὄφελος τῶν πλοιοκτητῶν χαλάρωσαν τό νόμο κατά τοῦ δανεισμοῦ χρημάτων μέ ἐπιτόκιο. Τέλος, μολοντί δέν ἔχουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες γι' αὐτό τό ζήτημα, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τό διεθνές εμπόριο ἐνθαρρυνόταν ἀπὸ τῆ διπλωματία καί ἀκόμα ἀπὸ συνθήκες. Οἱ συμβάσεις πού συνομολογήθηκαν μέ τοὺς Ρώσους δέ συνέβαλαν σέ μικρότερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι ἡ κατάληψη τῆς Χερσῶνας καί ἡ κατοχὴ τῶν Στενῶν νά κάνουν τόν Εὐξείνιο Πόντο «ἐλληνική θάλασσα», γιά νά χρησιμοποι-

15. Ἔτσι οἱ Ρῶσοι ἔφεραν γοῦνες, μέλι, κερὶ καί σκλάβους καί σέ ἀντάλλαγμα ἔπαιρναν εἶδη χρυσοχοῖας, μεταξωτὰ ὑφάσματα, κρασιά καί φρούτα.

ήσω τήν ἔκφραση τοῦ Ἰβν Κορνταμπέχ (Ibn Khordadbeh). Γενικότερα, ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ πρὸς τοὺς ξένους συνέβαλε γιὰ νὰ γίνουν ἡ Κωνσταντινούπολις καί, σέ μικρότερο βαθμὸν, ὀρισμένες ἄλλες πόλεις ἐξαιρετικὰ πολυ-
άσχολα κέντρα ἐπανεξαγωγῆς προϊόντων. Νὰ γιατί στήν πρω-
τεύουσα κάποιος εἶδε «ξένους ἀπὸ κάθε γωνιά τοῦ κόσμου». Γιὰ ἔθνη πού εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία ὑπῆρχαν εἰδικές ἀπο-
θῆκες καί ἀκόμα ἰδιαίτεροι χώροι καταλύματος.¹⁶

Τέτοιοι ἦταν, μέ πολύ λίγα λόγια, οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀνατολικὸ κράτος παρέμεινε γιὰ μερικοὺς αἰῶνες τὸ κέντρο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Ἡ κρατικὴ διοίκηση κατηγορήθηκε ὅτι ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ὄχι μόνον μέ τὴν παρεμβάση τῶν ὑπαλλήλων, ἀλλὰ ἐπίσης καί μέ μιὰ σειρά νομο-
θετικῶν μέτρων. Ἐνα μέρος αὐτῆς τῆς κριτικῆς εἶναι καλά θε-
μελιωμένο, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι λίγο ἢ πολύ ὑπερβολικό. Τόσο ὅμως μικρὴ σημασία ἀποδίδεται σ' ἐκείνες τίς οικονομικὲς ιδέ-
ες, οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ ἐπικράτησαν κατὰ τὸ Μεσαίωνα ὡς τὸ δέ-
κατο αἰῶνα (μερκαντιλισμός), ἐμφανίστηκαν πάλι τώρα μέ ἄλλη μορφή, μέ τὴ μορφή τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὸ κράτος οἰ-
κονομίας.

Ἔτσι εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι ἐφάρμο-
ζαν μέ παρεμβατικὸ καί πιεστικὸ πνεῦμα τὰ μέτρα πού ρύθμι-
ζαν τὸ ἐμπόριο· καί οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ (10% γιὰ τίς ἐξα-
γωγές καί γιὰ τίς εἰσαγωγές) μᾶλλον ἦταν τόσο ὑψηλοί.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἐπικρίσεις γιὰ τίς ἀπαγορεύσεις τίς σχετικὲς μέ τίς εἰσαγωγές καί τίς ἐξαγωγές εἶναι πολὺ ὑπερβολικές. Ἐμπόδια κατὰ τῶν εἰσαγωγῶν στήν πράξη ἦταν ἄγνωστα· ἀπαγορεύσεις γιὰ τίς ἐξαγωγές ἦταν περιορισμένες σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί δικαιολογοῦνταν ἀπὸ εἰδικούς λόγους. Ἔτσι μόνον ἑνὸς εἴδους (τοῦ σαπουνιοῦ) ἀναφέρεται ὅτι ἀπαγορευόνταν ἢ εἰσαγωγή – χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ νὰ προστατευθοῦν οἱ βιομηχανίες τοῦ κράτους. Τὰ προϊόντα πάλι πού ἀπαγορευόταν ἢ ἐξαγωγή τους (ἐκτός ἂν ὑπῆρχε εἰδικὴ ἄδεια) μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σέ τέσσερις κατηγορίες:
α) τελετουργικά ἐνδύματα, πού τὸ κράτος συνέχεια χρειαζό-

*παρεμβατισμοὶ
καί
περιορισμοὶ
στὸ
ἐμπόριο*

16. Αὐτὸ συνέβαινε κυρίως μέ τοὺς Ρώσους, τοὺς Βενετούς καί τοὺς Γε-
νουάτες.

ταν για τούς αυλικούς έορτασμούς, για διανομή σέ ύψηλά ίσταμένους λειτουργούς και για δώρα σέ σπουδαίους ξένους – μαζί μέ ύφάσματα και άκατέργαστο μετάξι· β) άκατέργαστα ύλικά, τά όποια τό κράτος έπιθυμούσε νά διαφυλάξει για τήν έσωτερική βιομηχανία· γ) παστά ψάρια, πού άποτελούσαν μιά από τίς κύριες τροφές τής πρωτεύουσας· δ) χρυσό, εξαιτίας τής φροντίδας του κράτους νά μή μειώνει τό νομισματικό άπόθεμα – μιά άρχή πέρα για πέρα οικεία σέ μās σήμερα. Στην ίδια άνησυχία πρέπει νά άποδοθει ή κατά περιστάσεις καταφυγή στην άμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων – ή ύποχρέωση πού έπιβαλλόταν σέ όρισμένους εισαγωγείς νά πληρώνουν για όρισμένα είδη (π.χ. βουλγαρικό μέλι και λινάρι) όχι χρήματα αλλά είδη. Αυτό τό σύστημα, πού ώς πρόσφατα μās ξένιζε, για μιά φορά ακόμα εφαρμόζεται στην έποχή μας.

άλλες
έπικρίσεις

Άς άσχοληθοϋμε μέ μιά άλλη σειρά έπικρίσεων. Στο βυζαντινό κράτος τό σύστημα τών συντεχνιών επικρατούσε στό έμπόριο τόσο πολύ όσο και στή βιομηχανία· ό δανεισμός μέ έπιτόκιο (τουλάχιστο από τούς χρόνους τών εικονομάχων) άπαγορευόταν ή ήταν περιορισμένος σέ χαμηλό βαθμό· τίς τιμές καθόριζαν οί δημόσιες άρχές και όχι ό νόμος τής προσφοράς και τής ζήτησης· ή είσοδος στην πρωτεύουσα μερικών ξένων δέν έπιτρεπόταν ή ύπόκειταν σέ πολύ αυστηρούς κανονισμούς. Στην έποχή μας επικρατεί ή πεποίθηση ότι ή οικονομική και ή έμπορική εϋημερία βρίσκεται εκεί πού ύπάρχει έλευθερία έργασίας, τιμών, ύψους έπιτοκίου και εισόδου άλλοδοαπών. Μπορεί κανείς νά νομίσει ότι μιά από τίς αίτίες παρακμής του βυζαντινού κράτους ήταν ή άπουσία όλων τών μορφών έλευθερίας. Αυτό άποτελεί τόσο ύπερβολική άπλοποίηση προβλημάτων τής οικονομικής ιστορίας, τά όποια άληθινά είναι πολύ σύνθετα. Άναμφίβολα οί έπικρίσεις, πού αναφέραμε, δικαιολογούνται θεωρητικά. Άπό τήν άλλη πλευρά όμως πώς είναι δυνατό νά παραβλεφθεί τό γεγονός ότι τό σύστημα τών συντεχνιών και ή άρχή τής κρατικής παρεμβάσεως, σέ όρισμένες φάσεις τής οικονομικής άναπτύξεως, είναι σχεδόν αναπόφευκτα; Παράλληλα μέ μερικές εκδηλες άδυναμίες έχουν πολλά πλεονεκτήματα. Ό καθορισμός τών τιμών π.χ. δέν άφηνε περιθώρια για άισχροκερδέια· τό σύ-

στημα τῶν συντεχνιῶν πάλι ἐνίσχυε τίς ἐξαγωγές, ἐξασφαλίζοντας τήν καλή ποιότητα τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων· καί εὐνοοῦσε ἀκόμα καί τίς εἰσαγωγές, γιατί κατά περιστάσεις οἱ συντεχνίες ἦταν ὑποχρεωμένες νά ἀγοράζουν ὀλόκληρες ποσότητες προϊόντων πού εἰσάγονταν στήν ἀγορά τῆς Κωνσταντινουπόλεως.¹⁷ καί δέν πρέπει ποτέ κανεῖς νά λησμονεῖ ὅτι τό σύστημα τῶν συντεχνιῶν καί τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως ἐπικρατοῦσε ἐπίσης σέ ἐκείνες τίς μεγάλες πόλεις τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖες ἀπογύμνωσαν τό Βυζάντιο ἀπό τήν οἰκονομική καί ἐμπορική κυριαρχία του.

Οἱ ἄλλοδαποί πάλι πού ἡ διαμονή τους στήν Κωνσταντινούπολη ὑπόκειταν σέ τόσο αὐστηρή ἐπιτήρηση ἦταν κυρίως βάρβαροι ἀπό τό βορρᾶ, τοὺς ὁποῖους ὑπῆρχαν σοβαροί λόγοι νά φοβοῦνται. Ἐκτός ἀπ' αὐτούς τοὺς «ἀνεπιθύμητους», οἱ ἄλλοι ἄλλοδαποί φαίνεται ὅτι ἔπαιρναν ἄδεια εὐκόλα γιά προσωρινή ἀλλά καί γιά μόνιμη διαμονή στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀκόμα καί πρὶν ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἰσχυρῶν ἰταλικῶν κοινοτήτων, ἄλλοδαποί κάτοικοι (π.χ. Σύριοι) στήν πρωτεύουσα ἦταν πιά πολυάριθμοι ἀπ' ὅ,τι ἦταν σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη πόλη τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια σέ τόσο μεγάλο βαθμό ὥστε μιά ἀπό τίς γενικά περισσότερο ἀποδεκτές ἐξηγήσεις τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὅτι οἱ βυζαντινοί υἱοθέτησαν τήν ἀρχή νά μή μεταφέρουν τά ἐμπορεύματά τους στά ξένα μέρη, ἀλλά νά περιμένουν τόν ξένο ἀγοραστή νά ἔρχεται σ' αὐτούς. Ἀναμφίβολα οἱ ἰταλικές κοινότητες ἦταν ἡ αἰτία τῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους καί ἐπίσης, ἴσως, τῆς βιομηχανικῆς του παρακμῆς. Αὐτές ἦταν πού ὑποκίνησαν τήν τέταρτη σταυροφορία· μέ τά προνόμιά τους ἀποστέρησαν ἀπό τό κρατικό θησαυροφυλάκιο τοὺς τελωνειακοὺς δασμούς, πού ἦταν ἡ μεγαλύτερη πηγή ἐσόδων τοῦ κράτους· τά βιομηχανικά τους προϊόντα σιγά σιγά πῆραν τή θέση τῶν ἑλληνικῶν κατασκευῶν· καί ἦταν ὁ ἐμπορικός τους στόλος, ὁ ὁποῖος ὑποσκέλισε καί ἐξουδετέρωσε τό στόλο τῶν βυζαντινῶν πλοιοκτητῶν.

Ἐντούτοις, ἀπό καθαρῆ οἰκονομική ἄποψη, αὐτές οἱ ξένες

*οἱ ξένοι στήν
Κων/πολη*

17. Π.χ. ὅλα τά ὑφάσματα πού εἰσάγονταν ἀπό τή Συρία.

ἡ Κων/πολη τό
μεγάλο
ἐξαγωγικό
κέντρο τοῦ
παγκόσμιου
ἐμπορίου

κοινότητες εἶχαν παίξει ἀσήμαντο οἰκονομικό ρόλο. Ὅπως γράφει ὁ Ντίλ (C. Diehl), «ἡ Κωνσταντινούπολη παρέμεινε τό μεγάλο ἐξαγωγικό κέντρο τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου ὡς τήν πτώση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀκόμα καί ὅταν δέν ἦταν αὐτή, ἀλλά οἱ μεγάλες ἰταλικές πόλεις, πού ὠφελοῦνταν ἀπό τή κατάσταση». Κατά τή γνώμη μου, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐμπορική παρακμή τοῦ Βυζαντίου δέν ἦταν ἀνεξάρτητο φαινόμενο· ἦταν ἡ συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς, οἱ λόγοι τῆς ὁποίας θά συνοψιστοῦν στό τμήμα πού κλείνει αὐτό τό κεφάλαιο.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἀπό τόν πέμπτο ὡς τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία ἦταν ἀναμφισβήτητα τό πιό πλούσιό καί τό πιό πολυάριθμο σέ πληθυσμό κράτος τῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ εὐημερία τῆς ὀφειλόταν σέ μεγάλο βαθμό στόν πληθυσμό τῆς, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπό πολίτες πού ἴσως ὑστεροῦσαν σέ πολιτικό πνεῦμα, γιατί εἶχαν παραδοθεῖ τόσο πολύ στίς θρησκευτικές διαμάχες καί στόν πολιτικό ἀνταγωνισμό, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἦταν καλοί οἰκογενειάρχες, προικισμένοι ἐξαιρετικά μέ τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα καί μέ ἐνδιαφέροντα γιά τίς τέχνες καί τό ἐμπόριο – μ' ἓνα λόγο ἀπό ἓναν κόσμο πού διακρινόταν ἀπό τίς ἀρετές ὅπως ἐπίσης καί ἀπό τά ἐλαττώματα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Ἀλλά αὐτή ἡ εὐτυχία ὀφειλόταν ἐξίσου στό κράτος, τό ὁποῖο ἔλαβε μέτρα, συχνά ἀποτελεσματικά, ἐνάντια στή μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, μέτρα γιά τήν προστασία τῶν μικροϊδιοκτητῶν τῆς γῆς ἢ γιά τήν ἐνίσχυση τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου. Ἦταν ἐπακόλουθο τῶν συνδυασμένων προσπαθειῶν τῆς κυβερνήσεως καί τοῦ λαοῦ τό γεγονός ὅτι αὐξανόταν συνεχῶς ἐκεῖνος ὁ πλοῦτος ὁ ὁποῖος, μαζί μέ τό πλῆθος τῶν ἱερῶν κειμηλίων, ἐντυπωσίαζε πιό περισσότερο ἀπ' ὅλα τόν ξένο ἐπισκέπτη. Ὅταν ὁ Ρομπέρ ντέ Κλαρί (Robert de Clari) μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι «τά δύο τρίτα τοῦ παγκόσμιου πλούτου βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη», ὅταν τόσοι πολλοί ἄλλοι περιηγητές χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες ἢ σχεδόν τίς ἴδιες ἐκφράσεις καί ἀκόμα παραθέτουν λε-

πτομέρειες ως προς τόν πλούτο τῶν διάφορων ἐπαρχιῶν,¹⁸ ἀναμφίβολα ὑπερβάλλον, ἀλλά τουλάχιστο μαρτυροῦν ὅτι ἀκόμα καί τό πλουσιότερο κράτος τῆς Δύσεως φαινόταν φτωχό συγκρινόμενο μέ τό Βυζάντιο. Οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοί εἶχαν τό συναίσθημα ὅτι ὁ ἐθνικός πλοῦτος, ἀπό τόν ὁποῖο τό κράτος μποροῦσε νά ἀποσύρει κεφάλαια, πού ἦταν τεράστια γιά ἐκείνους τούς χρόνους, ἀποτελοῦσε μιά ἀπό τίς κύριες δυνάμεις τῆς χώρας τους.

6. ΠΩΣ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΗΛΘΕ Η ΠΑΡΑΚΜΗ

Μέ πολλούς τρόπους καί γιά πολλούς λόγους. Πρῶτα, πρῶτα οἱ κοινωνίες, ὅπως καί τά άτομα, γηράζουν. Οἱ βυζαντινοί πλοιοκτῆτες, οἱ ἔμποροι καί οἱ βιομήχανοι, προσκολλημένοι, πιθανόν, παθητικά σέ παλαιωμένες μεθόδους ἐργασίας, δέν μπόρεσαν νά συναγωνιστοῦν τούς νεότερους Ἴταλούς ἀνταγωνιστές τους. Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅπως εἶδαμε, ἡ βυζαντινή οἰκονομική ὀργάνωση ἦταν κρατική καί κατά συνέπεια γραφειοκρατική καί οἱ γραφειοκρατίες καταλαμβάνονται ἀκόμα πιά γρήγορα ἀπό τήν παρακμή ἀπ' ὅ,τι οἱ «κοινότητες». Ἐπίσης, ἀπό τόν ἐνδέκατο αἰῶνα ἡ βυζαντινή διοίκηση δέν ἦταν πλέον ἰκανή νά προστατεύει τούς μικροῖδιοκτῆτες γῆς. Μπορεῖ κανεῖς ἐπίσης νά ὑποθέσει ὅτι, μέ τήν ἀδιάκοπη παρέμβαση τῶν ὑπαλλήλων τῆς διοικήσεως (οἱ ὁποῖοι καθῶς ὁ χρόνος περνοῦσε χειροτέρευαν), τό κράτος προξένησε περισσότερο κακό παρά καλό στό ἐμπόριο καί στή βιομηχανία. Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ φορολογία, σέ βαθμό διαρκῶς αὐξανόμενο, χαριστική γιά τά μοναστήρια καί τήν ἰσχυρή τάξη, κατ' ἀνάγκη γινόταν ὄλο καί περισσότερο καταπιεστική γιά τίς μάζες τοῦ λαοῦ.

Ἐντούτοις, ὅλες αὐτές οἱ αἰτίες παρακμῆς βάρυναν λιγότερο

---

18. Ὃταν π.χ. ὁ John Brompton καί ὁ Arnold of Lübeck βεβαίωσαν ὅτι τά δημόσια ἔσοδα τῆς Κέρκυρας καί τῆς Κύπρου κατά τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰῶνα ἀνέρχονταν κάθε χρόνο στό ποσό τῶν 1.620.000 καί 7.560.000 χρυσῶν φράγκων ἀντίστοιχα, ἤθελαν νά τονίσουν ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν νήσων εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα ἀρκετά μεγαλύτερο ἀπ' αὐτά τά ποσά, τά ὁποῖα σήμερα ἔχουν ἀπεριορίστως μεγαλύτερη ἀγοραστική ἀξία.

σέ σύγκριση μέ τίς πολιτικές άτυχίες, πού (μέ όρισμένες περιόδους άνακοπής),¹⁹ συνέχιζαν νά συμβαίνουν στήν άυτοκρατορία μετά τό θάνατο του Βασιλείου Β΄. Τό πρώτο άπ΄ αυτά τά διαδοχικά δυσάρεστα (τό καθένα φοβερότερο άπό τό άλλο) ήταν ή άπώλεια τών πλούσιων άγροτικών έπαρχιών τής Μ. Άσίας, ώς έπακόλουθο τής ραγδαίας προελάσεως τών Σελτζούκων. Κατά τή διάρκεια του δωδέκατου αιώνα έγιναν οί έπιδρομές τών Νορμανδών, μία άπό τίς όποίες (ή έπιδρομή του έτους 1147) συνοδεύτηκε μέ τή μεταφορά στή Σικελία τών βιομηχανιών μέταξας τών Θηβών και τής Κορίνθου. Σχεδόν ταυτόχρονα άκολούθησαν οί πρώτες τρεις σταυροφορίες, οί όποίες, μεταξύ τών άλλων δυσάρεστων συνεπειών, είχαν τή μεταφορά του συριακού έμπορίου άπό τήν Κωνσταντινούπολη στήν Ίταλία. Κατά τή βασιλεία του Ίσαάκιου Άγγέλου ή άνασύσταση του βουλγαρικού κράτους είχε ώς έπακόλουθο τήν άπώλεια εκείνων τών παραδουνάβιων έπαρχιών οί όποίες επί μακρό χρόνο άντιστάθμιζαν τήν άπώλεια τόσων πολλών άσιατικών έδαφών. Ή κατάληψη τής Κωνσταντινουπόλεως άπό τούς σταυρόφόρους και ό διαμελισμός τής άυτοκρατορίας έπισφράγησαν τή μακρά σειρά τών άτυχιών.

Ή τελευταία καταστροφή ήταν άπό οικονομική πλευρά θανάσιμο κτύπημα γιά τήν άυτοκρατορία. Κατά τή δυναστεία τών Άγγέλων ή άυτοκρατορία βρισκόταν σέ πλήρη πολιτική και στρατιωτική παρακμή. Ο πλούτος της όμως δέν είχε περιοριστεί πολύ, καθώς φαίνεται άπό τίς μαρτυρίες τών περιηγητών, πού μνημονεύσαμε άνωτέρω, οί όποίοι άνήκουν στους χρόνους εκείνης τής άδοξης δυναστείας. Ή τότε πού ή Κωνσταντινούπολη παρέμεινε άθικτη, πάντοτε ύπήρχε ή δυνατότητα άνανεώσεως, άνάλογης μέ τήν άνανέωση πού παρατηρήθηκε μετά τίς μεγάλες άραβικές και βουλγαρικές έπιδρομές, οί όποίες έγιναν κατά τήν πρώτη περίοδο τών Μέσων Χρόνων. Παράδειγμα αúτης τής δυνατότητας άνανεώσεως είναι ή Θεσσαλονίκη, τήν όποία ό Βιλλαρδουίνος θεωρούσε σάν έξαιρετικά πλούσια πόλη, άν και μόνο λίγα χρόνια προηγουμένως (1185) λεηλατήθηκε άπό τούς Νορμανδούς. Ή Κωνσταντι-

19. Ίδίως στήν έποχή τών τριών μεγάλων Κομνηνών άυτοκρατόρων.

νούπολη μπορεί νά θεωρηθεῖ ὅτι ἦταν ἡ καρδιά τῆς οικονομικῆς ζωῆς τοῦ κράτους. Ἐδῶ ἦταν συγκεντρωμένο τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κινητοῦ πλούτου καί τῶν κύριων κλάδων τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου· ἑκατοντάδες χιλιάδες ἐργαζόμενου λαοῦ ζοῦσε μέσα ἀπό τά τείχη της. Ἀπ' ὅλα αὐτά, ὕστερα ἀπό μερικές ἡμέρες λεηλασίας, σφαγῆς καί πυρπολήσεως, δέν ἔμεινε σχεδόν τίποτα.

Συνοψίζοντας, καί χωρίς νά παραβλέπουμε τίς ἐσωτερικές αἰτίες πού ἀναφέραμε προηγουμένως, μπορούμε νά πούμε ὅτι ἡ οικονομική παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἔργο κυρίως τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, οἱ ὁποῖοι διά πυρός καί σιδήρου ἐρήμωσαν τίς πόλεις καί τή γῆ της, κατέστρεψαν τίς βιομηχανίες της καί νέκρωσαν τό ἐμπόριό της, τό ὁποῖο ἀπό τήν ἀρχή τῶν σταυροφοριῶν μερικῶς εἶχε πλέον περιέλθει στίς ἴδιες τίς χῶρες, πού τήν κατέστρεψαν. Ὅταν οἱ Παλαιολόγοι πέτυχαν νά ἐπανενώσουν ὑπό τό σκῆπτρο τους ἕνα μέρος τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορίας, βρῆκαν τό κάθε τι κατεστραμμένο. Οἱ συνδυασμένες προσπάθειες τοῦ ἐχθροῦ στό Βορρά, στή Δύση καί (κυρίως αὐτό τόν καιρό) στήν Ἀνατολή (οἱ Τούρκοι) δέν ἔδωκαν περιθώριο στήν οικονομική ζωή τοῦ κράτους νά ἀνακτηθεῖ μόνιμα ἕνα μέρος τοῦ παλαιοῦ της μεγαλείου.²⁰

Ὁ βυζαντινός λαός πλήρωσε φοβερή τιμή γιά τήν ἀπώλεια τῆς στρατιωτικῆς του ἀρετῆς καί γιά τό πάθος του γιά ἐμφύλιο πόλεμο.²¹

Ἄνδρεας Μ. Ἀνδρεάδης

20. Ἡ οικονομική ἀνάρρωση, ἡ ὁποία κατά καιροῦς ἦταν ἀξιοσημείωτη, ἦταν τοπική καί ἐφήμερη (π.χ. στή Θεσσαλονίκη).

21. Ἦταν αὐτοί οἱ πόλεμοι, οἱ ὁποῖοι ἐτοίμασαν τό δρόμο γιά τίς ξένες ἐισβολές, ὅπως π.χ. ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τοῦ Ἰσαάκιου Β' καί τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξίου Γ ἢ μεταξύ τοῦ Ἀνδρόνικου Παλαιολόγου καί τοῦ Καντακουζηνοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

1. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΣΜΟΣ

*ὁ αὐτοκράτορας
διάδοχος τῶν
Ρωμαίων καισάρων
καί τῶν μοναρχῶν
τῆς Ἀνατολῆς*

Περισσότερο ἀπό ἕνδεκα αἰῶνες ἡ ἀπολυταρχία τῶν αὐτοκρατόρων ἦταν τό κύριο στήριγμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία κατά τή διάρκειά ὅλης τῆς ἱστορίας της μέ ὑπερηφάνεια ἔφερε τό ρωμαϊκό ὄνομα, μολονότι ἡ ἔκτασή της γρήγορα περιορίστηκε στήν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή. Ὅπως τά δυσάρεστα χρόνια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου εἶχαν ἀνοίξει τό δρόμο γιά τήν ἡγεμονία τοῦ Αὐγούστου καί τή μοναρχία, κατά τόν ἴδιο τρόπο ἡ πικρή ἐμπειρία τοῦ τρίτου αἰῶνα ἀνάγκασε τούς ἀνθρώπους νά ἐναποθέσουν τίς ἐλπίδες τους στόν αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποίου μόνου ἡ θέληση θά ἦταν ἡ ὑπέρτατη αὐθεντία σέ κάθε περιοχὴ τῆς δημόσιας ζωῆς. Στίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις μιὰ κλειστά ὀργανωμένη ὑπαλληλική τάξη, στίς ἐξωτερικές ὁ στρατός καί τό διπλωματικό σῶμα, συνέβαλλαν γιά τήν ἐκτέλεση τῆς αὐτοκρατορικής θελήσεως. Ἐξωτερικοί ἐχθροί, διάφοροι κατά τήν πορεία τῶν αἰῶνων, σπάνια ἄφησαν τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία νά ζήσει κάποια σημαντική περίοδο εἰρήνης. Αὐτή ἡ πίεση ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα γιά τόν αὐτοκρατορικό δεσποτισμό καί τά ὄργανά του δέν ἀμφισβητήθηκε ποτέ ἀπό τούς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, παρὰ τήν κατά περιστάσεις ἀντίθεση πρὸς ὀρισμένους αὐτοκράτορες.

Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ὡς τούς ἀληθινούς κληρονόμους τῶν Ρωμαίων Καισάρων. Γι' αὐτή τους τήν ἀντίληψη εἶχαν δίκαιο, ἂν ἐξετάσουμε τούς Ρωμαίους αὐτοκράτορες τοῦ Διοκλητιανοῦ - κωνσταντινικοῦ τύπου. Ὁ ἀπόλυτος μονάρχης εἶχε προέλθει ἀπό τούς «πρώτους πολίτες», τούς πρίγκιπες, καί μέ τήν ἀπόκτηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Αὐγούστου ἀπό τήν πρώτη στιγμή εἶχε ἀνεβεῖ πάνω

ἀπό τούς κοινούς ἀνθρώπους καί μετά τό θάνατό του εἶχε συγκαταριθμηθεῖ μεταξύ τῶν θεῶν. Τώρα ὁ μονάρχης φόρεσε τό διάδημα τῶν βασιλέων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, σάν νά ἤθελε νά δείξει μέ ἐξωτερικό σημεῖο ὅτι ἡ ἑλληνιστική ἀντίληψη γιά τόν ἡγεμόνα ὡς θεότητα πού ἐγινε ἄνθρωπος εἶχε ἐπικρατήσει. Πράγματι, στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας ἄρχισε νά θεοποιεῖται γρήγορα καί μετά ἡ ἀντίληψη αὐτή διαδόθηκε σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία. Γιά τούς ὑπηκόους του ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀφέντης καί θεός καί, σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅσο πρωτύτερα, ὅ,τιδήποτε συνδεόταν μέ τό πρόσωπό του θεωροῦνταν ἱερό. Καί αὐτή ἡ ἀντίληψη παρέμεινε ἀκόμη καί μετά τόν Κωνσταντίνο, ὅταν οἱ αὐτοκράτορες ἐγιναν χριστιανοί καί ὅταν ἡ ἀντίληψη τοῦ θεοῦ - αὐτοκράτορα ἔπρεπε νά ὑποχωρήσει μπροστά στήν ἀντίληψη γιά τόν καθαγιασμό τοῦ ἡγεμόνα, πού τοῦ γινόταν μέ τή θεία χάρη. Ἀκόμα καί τότε ἡ προσκύνηση (adarratio) διατηρήθηκε· κάθε ὑπῆκοος, ὅταν ἔπαιρνε τήν ἄδεια νά πλησιάσει τόν αὐτοκράτορα – μιά παραχώρηση πού ἐπιτυχανόταν μέ πολύ μεγαλύτερη δυσκολία ἀπ' ὅ,τι κατά τούς προηγούμενους χρόνους – ἦταν ὑποχρεωμένος νά πέση στά πόδια του σέ ἔνδειξη ἀφοσιώσεως. Αὐτή ἡ κατάσταση καί μάλιστα οἱ ὄλο αὐστηρή τυπικότητα τελετές τῆς αὐλῆς μέ τήν ἱεράρχησή τους κατά βαθμούς ἦταν ἀνατολικῆς καταγωγῆς. Ἀνατολικῆς ἐπίσης καταγωγῆς ἦταν τά ἐνδύματα τοῦ αὐτοκράτορα, πού ἄστραφταν ἀπό μαργαριτάρια καί κοσμήματα. Ἐδῶ ἡ σασανιδική Περσία ἦταν τό πρότυπο· καί τό γενικό ἀποτέλεσμα τῶν τελετῶν, πρὸς τό ὁποῖο καί οἱ δύο αὐλές ἀπέβλεπαν, ἦταν τό ἴδιο: ὁ ὑπερανθρώπινος καί ἀπρόσιτος χαρακτήρας τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορα τονίζοταν ἐσκεμμένα. Στίς εἰκόνες οἱ αὐτοκράτορες εἰκονίζονται μέ φωτιστέφανο. Ἀντίσταση στή θέληση τοῦ ἡγεμόνα ἦταν ἐγκλημα ἐνάντια σέ ἀντικείμενο πού ἦταν ἀπαράβιαστα ἱερό, ἦταν ἀνοσιούργημα.

Ὡς τίτλος τοῦ αὐτοκράτορα γιά ἓνα διάστημα παρέμεινε ὁ παλαιός *imperator augustus*, στήν ἑλληνική ἐπίσημη γλώσσα αὐτοκράτωρ αὐγουστος. Μόνο τό 629, μετά τήν τελική ἤττα τῶν Περσῶν ἀπό τόν Ἡράκλειο, ὁ αὐτοκράτορας ἀποκλήθηκε βασιλεύς, προσφώνηση ἡ ὁποία πάντοτε εἶχε

τίτλοι τοῦ
αὐτοκράτορα

χρησιμοποιηθεῖ γιά τόν αὐτοκράτορα στήν ἀνεπίσημη γλώσσα. Ἐργότερα, ἐνῶ οἱ τίτλοι αὐτοκράτορας καί αὐγουστος περιῆλθαν σέ δεύτερη μοῖρα, ἡ αὐτοκρατεία πάντοτε ἀποκαλοῦνταν αὐγούστα. Μετά τή στέψη τοῦ Καρλομάγνου ὡς αὐτοκράτορα ὁ βυζαντινός ἡγεμόνας, ὡς ὁ ἀληθινός κληρονόμος τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἀποκλήθηκε βασιλεύς τῶν Ρωμαίων. Κατά τό δέκατο αἰῶνα ὁ τίτλος τοῦ αὐτοκράτορα προστέθηκε πάλι, ὅταν οἱ τσάροι τῶν Βουλγάρων ἔλαβαν τόν τίτλο τοῦ βασιλέως. Ἐκτός ἀπό τίτλο ἡ λέξη αὐτοκράτορας ἐξέφραζε καί τήν ἀπόλυτο δύναμη. Ἐτυμολογικά σήμαινε τό πρόσωπο πού ἔχει συγκεντρωμένη στά χέρια του ὅλη τήν ἐξουσία.

τρόποι
ἀναρρήσεως
στό θρόνο

Μιά ἄλλη ρωμαϊκή κληρονομία ἦταν ὁ τρόπος ἀναρρήσεως στό θρόνο. Θεωρητικά ὁ αὐτοκράτορας ἐκλεγόταν. Γι' αὐτό τό σκοπό συνεργάζονταν ἡ σύγκλητος, ὁ στρατός καί ὁ λαός. Ὅταν ὁ θρόνος χήρευε, ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε νά ἀνακηρυχθεῖ εἴτε ἀπό τή σύγκλητο, ἢ ὁποῖα, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, στήν πραγματικότητα, περιορίστηκε σ' ἓνα μικρό σῶμα ἀποτελούμενο ἀπό τούς ἀνώτατους ἐπισήμους τῆς αὐτοκρατορίας, ἢ ἀπό τό στρατό, ἀπό τόν ὁποῖο πάλι ἓνα μικρό μέρος ἐνεργοῦσε γιά λογαριασμό ὁλόκληρου τοῦ σώματος. Ἡ συγκατάθεση τοῦ ἄλλου ἐκλογικοῦ σώματος (τοῦ λαοῦ) χρειαζόταν, γιά νά συμπληρωθεῖ μιá ὁλόκληρη συνταγματική διαδικασία. Αὐτή ἡ λαϊκή συγκατάθεση ἐκφραζόταν μέ τήν ἐπευφημία τοῦ λαοῦ, τόν ὁποῖο ἀντιπροσώπευαν οἱ πολῖτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού συγκεντρώνονταν παραταγμένοι πανηγυρικά. Αὐτό ἦταν δικαίωμα πού διαιρηθήκη ὡς τούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Τέλος, μετά τή βασιλεία τοῦ Λέοντα Α' (457), προστέθηκε ἡ στέψη, ἓνα σημαντικό γεγονός, ἡ ὁποῖα ἀπό τόν ἔβδομο αἰῶνα συνήθως τελοῦνταν στήν Ἁγία Σοφία ἀπό τόν Πατριάρχη. Ὅμως, κατ' ἀντίθεση πρὸς τή στέψη τῶν δυτικῶν αὐτοκρατόρων, τήν ὁποῖα ὁ Παπισμός καθιέρωσε σάν ἓνα ἀπό τά πιό σημαντικά δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Πατριάρχης ἐπισημοποιοῦσε τόν αὐτοκράτορα κατὰ τή στέψη ὄχι ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν ἐκλεκτῶν· καί ἡ συνεργασία του δέ θεωροῦνταν ἀναγκαία γιά τή νομική ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς. Ἐντούτοις, μόνο ἓνας σχε-

τικά μικρός αριθμός από τη μακρά σειρά αυτοκρατόρων, ανέ-
δθηκε στο θρόνο χωρίς την εύλογία του Πατριάρχη, γιατί κατά
άρχαια συνήθεια, μόνο ο ήγεμόνας, πού εκλεγόταν κατά τά
καθιερωμένα, είχε τό δικαίωμα νά δώσει λύση στό πρόβλημα
της διαδοχής κατά τή διάρκεια της ζωής του, ονομάζοντας
έναν ή δύο συναυτοκράτορες, τούς όποιους επέλεγε ελεύθερα
κατά τή δική του κρίση. Σ' αὐτή τήν περίπτωση (ἐκλογή συ-
ναυτοκράτορα) ὁ αὐτοκράτορας συνήθως τελοῦσε ὁ ἴδιος τήν
τελετή τῆς στέψης, ὅπως ἔκανε πάντοτε ὅταν στεφόταν ἡ αὐ-
τοκρατεία (Αὐγούστα). Ὁ αὐτοκράτορας, κάτοχος τῆς ἀδι-
αίρετης ἡγεμονίας, μεταδίδαζε τήν αὐτοκρατορική δύναμη,
προσφέροντας τό διάδημα ὡς σύμβολο ἀξιώματος. Σέ περι-
πτώσεις πού ὁ αὐτοκράτορας ἄφηνε τήν πράξη τῆς στέψης
στόν Πατριάρχη, ὁ δεύτερος ἐνεργοῦσε ὡς ὑπηρετῆς τοῦ αὐτο-
κράτορά του καί κατ' ἐντολή του. Μετά τόν ἔβδομο αἰῶνα ὁ
αὐτοκράτορας δέ συμμετεῖχε πλέον ἐνεργά στή διακυβέρνηση
τοῦ κράτους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κατά τόν ἴδιο χρόνο συχνά ὑπῆρ-
χαν περισσότεροι αὐτοκράτορες, ἀλλά ἀρχηγός ἦταν μόνο
ένας. Ὅλοι οἱ συναρχηγοί συμμετεῖχαν στίς αὐτοκρατορικές
τιμές, ἀλλά μόνο ἕνας συγκέντρωνε τήν αὐτοκρατορική δύνα-
μη, ἡ ὁποία αὐτοδικαίως διαβιδαζόταν στό γιό τοῦ αὐτοκρά-
τορα. Ἔτσι, μολοντί ὑπῆρχε μιὰ καθιερωμένη διαδικασία ἐ-
κλογῆς, ἦταν δυνατό νά δημιουργηθοῦν δυναστείες. Ὑπῆρχε
π.χ. ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου· μετά ἦλθε ἡ δυναστεία τῶν
Ἰσαύρων μέ τό Λέοντα Γ'· καί μετά ἡ πιό σημαντική, ἡ μακε-
δονική δυναστεία μέ ἀρχηγό τό Βασίλειο Α'. Οἱ ὑπήκοοι τῆς
αὐτοκρατορίας συνέδεαν τήν ἰδέα τῆς νομιμότητας μέ τό αἰ-
σθημά τους γιά μιὰ δυναστεία. Τάσεις πρὸς αὐτή τήν κατεύ-
θυνση βρισκόμαστε ἤδη κατά τούς χρόνους τῆς δυναστείας τοῦ
Κωνσταντίνου καί τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. Ἀλλά ἡ ἰδέα
τῆς νομιμότητας ἀναπτύχθηκε πολύ κυρίως μέ τήν ἄνοδο τῆς
μακεδονικῆς δυναστείας. Οἱ Πορφυρογέννητοι, δηλαδή
τά παιδιά τοῦ αὐτοκράτορα πού γεννιῶνταν στό «Πορφυρό
δωμάτιο» τοῦ παλατιοῦ, ὅλο καί περισσότερο θεωροῦνταν ὡς
οἱ νόμιμοι διάδοχοι τοῦ θρόνου. Τέλος, ἡ διαδοχή μοροῦσε
νά περιέλθει σ' ἕνα ἀπό τά αὐτοκρατορικά γένη ἀπλῶς μέ τήν
ἐκφραση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἡγεμόνα καί χωρίς νά προηγηθεῖ

στέψη. Ἐάν ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος ἢ δέν εἶχε τίς ἀναγκαῖες ἱκανότητες, γιά νά εἶναι ἀρχιστράτηγος, γιά τό συμφέρον τοῦ κράτους διδόταν λύση μέ τήν προσφορά τῆς ἡγεμονικῆς ἐξουσίας σ' ἓνα συναυτοκράτορα. Τότε ἡ διακυβέρνηση γινόταν μόνο ἀπό τό συναυτοκράτορα ἢ μποροῦσε νά διοριστεῖ ἐπίτροπος τοῦ αὐτοκράτορα. Κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιτροπείας τά δικαιώματα γιά τό θρόνο τοῦ νόμιμου διαδόχου ἔπρεπε νά προστατεύονται. Ἀσφαλῶς ἓνας ἱκανός ἡγεμόνας κέρδιζε σέ λαϊκότητα, ὅταν παντρευόταν τή χήρα ἢ τή θυγατέρα ἑνός αὐτοκράτορα καί ἀποκοῦσε ἓνα εἶδος νόμιμου δικαιώματος.

Ἡ νομομορφοσύνη στή δυναστική διαδοχή ἔφερε ἀκόμη καί γυναῖκες στό θρόνο. Αὐτό συνέβη μέ τίς πριγκίπισσες Ζωή καί Θεοδώρα (1042), ἡ ἀπό κοινοῦ διακυβέρνηση τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μόνη περίπτωση διαιρέσεως τῆς ὑπέρτατης δυνάμεως. Ὅταν ἡ Ζωή κατά τό ἴδιο ἔτος ἔλαβε ὡς τρίτο της σύζυγο τόν Κωνσταντῖνο Μονομάχο, ἡ παρεμβολή τῆς γυναικείας κυδερονήσεως τελείωσε. Ἀλλά ἐπαναλήφθηκε γιά μικρό χρόνο μετά τό θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου, ὅταν ἡ Θεοδώρα ἦταν ἡ μόνη πού κρατοῦσε τήν ἐξουσία. Αὐτό φέρει στό νοῦ τήν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, ἡ ὁποία ἀπό κηδεμόνας τοῦ γιου της ἔγινε ἡ ἴδια αὐτοκράτειρα. Αὐτή ἡ προσωπική ἡγεμονία δέ συνάντησε ἀντίδραση, ἀλλά ἡ ἀνωμαλία φαινόταν ἀπό τόν ἐπίσημο τίτλο μέ τόν ὁποῖο ἡ Εἰρήνη ἐμφανιζόταν ὡς αὐτοκράτορας (ὄχι ὡς αὐτοκράτειρα). Τέτοιες περιπτώσεις παρέμειναν ἐξαιρέσεις.

*τρόποι
ἐκθρονίσεως*

Ὅταν ἓνας αὐτοκράτορας ἀνέβαινε στό θρόνο, δέν ὑπῆρχε συνταγματικός τρόπος ἐκθρονίσεώς του. Ἐάν ὅμως ἡ ἡγεμονία του παρεῖχε λογική βάση δυσσαρέσκειας, ὑπῆρχε δυνατότητα καταφυγῆς στήν τελευταία διέξοδο τῶν ὑπηκόων, δηλαδή στήν ἐπανάσταση, ἓνα μέσο τοῦ ὁποίου, πράγματι, κατά καιρούς ἔγινε κατάχρηση. Ἐνας νέος αὐτοκράτορας ἀνακηρυσσόταν. Ἐάν τό πραξικόπημα ἀποτύχαινε, ὁ κινηματίας ἀντιμετώπιζε τόν ἐπενεϊδιστο θάνατο τοῦ σφετεριστῆ· ἄν πετύχαινε, ἡ νίκη τοῦ σφετεριστῆ ἦταν σημεῖο ὅτι ἡ εὐνοια τοῦ Θεοῦ ἐγκατέλειπε τόν αὐτοκράτορα πού ἐκθρονίστηκε. Δέν ἦταν λίγοι οἱ αὐτοκράτορες πού ἀναγκάστηκαν νά παραιτηθοῦν ἢ ἀντιμετώπισαν βίαιο θάνατο ὡς ἀποτέλεσμα ἐξεγέρσεων εἴτε στό

στρατό είτε στο παλάτι. Ἡ ἐπιτυχία νομιμοποιούσε τὴν ἐπανάσταση. Σέ μιὰ κάπως τροποποιημένη μορφή ἡ περιγραφή τοῦ ἡγεμονικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ τὸ Μόμσεν – «ἡ αὐτοκρατορική δύναμη εἶναι δεσποτισμὸς πού μετριάζεται ἀπὸ τὸ νόμιμο δικαίωμα τῆς ἐπαναστάσεως» – ἔχει ἐπίσης ἐφαρμογή καὶ στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Μιὰ ἄλλη περικοπή ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱστορικό δὲν ἔχει λιγότερη σημασία ἐδῶ. Παρατηρώντας μὲ βάση τὰ γεγονότα ὅτι ἡ θέληση τοῦ λαοῦ ἀνεβάξει τὸν ἡγεμόνα στὸ θρόνο καὶ τὸν ἐκθρονίζει, γράφει: «ἡ ὀλοκλήρωση τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ταυτόχρονα εἶναι καὶ ἡ αὐτοκαταστροφή τοῦ ἰδίου λαοῦ».

Ὁ αὐτοκράτορας, ἀπὸ τότε πού ἀναγνωρίζοταν, ἦταν τὸ μόνο ὑποκείμενο, στὸ ὁποῖο περιερχόταν ἡ ἐξουσία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὴ νομοθεσία μιὰ μνήμη τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλη ἡ δύναμη περιερχόταν ἀπὸ τὸ λαὸ στὸν αὐτοκράτορα σύμφωνα μ' ἓναν παλαιὸ νόμο, τὸ βασιλικὸ νόμο (*lex regia*) ἢ τὸ νόμο περὶ κράτους (*lex de imperio*). Ἄν καὶ ὁ Λέων Α' στὴν ἡμερησία διαταγή του πρὸς τὸ στρατὸ ἔλεγε «ὁ παντοδύναμος Θεὸς καὶ ἡ ἐκλογή σας μὲ ἐξέλεξαν αὐτοκράτορα», ὁ Ἰουστινιανὸς ἀρχίζει μιὰ ἀπὸ τὶς Νεαρές του μὲ τὶς λέξεις: «ἀφοῦ ὁ Θεὸς μὲ ἔθεσε ἐπικεφαλῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας». Χωρὶς νὰ ἀποδίδεται σημασία στὴν ποιότητα τῶν μέσων μὲ τὰ ὁποῖα ἓνας αὐτοκράτορας εἶχε καταλάβει τὸ θρόνο, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἡγεμονία του προερχόταν κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ Θεὸ πάντοτε ὑπῆρχε: ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὁ ἀρχηγός, τὸν ὁποῖο ἔστειλε ὁ Θεὸς καὶ τὸν χαιρετίζουν σάν «ἐλέω Θεοῦ» μονάρχῃ. Καὶ οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες εἶχαν αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Ὁ Μιχαὴλ Β' γράφοντας στὸ Λουδοβίκο τὸν Εὐσεβὴ ἔλεγε ὅτι εἶχε στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ Θεὸ· καὶ ὁ Βασίλειος Α', ὁ ὁποῖος προερχόταν ἀπὸ χωρικούς, ἔγραψε συμβουλευόντας τὸ γιό του Λέοντα: «ἀναλαμβάνεις τὴν αὐτοκρατορική δύναμη ἀπὸ τὸ Θεό», «παίρνεις τὸ στέμμα ἀπὸ τὸ Θεὸ μὲσω τῶν χειρῶν μου». Δέν εἶναι παράξενο λοιπὸν ὅτι ἡ αὐτοκρατορική δύναμη φαινόταν στοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι ἦταν μιὰ γήινη μορφή τῆς θείας δυνάμεως. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι τόσο παλαιὰ ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία. Εἶχε

*ὁ αὐτοκράτορας
ἐλέω Θεοῦ
μονάρχῃς*

ἤδη διατυπωθεῖ ἀπό τόν Εὐσέβιο κατά τόν τέταρτο αἰώνα. Ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος εἶδε στό ρυθμό καί στήν τάξη τῆς αὐτοκρατορικής δυνάμεως μιᾶ ἀντανάκλαση τῆς ἁρμονίας καί τῆς τάξεως, πού προέρχεται ἀπό τό Δημιουργό τοῦ κόσμου. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, αὐτός πού εἶχε τό χρίσμα τοῦ Θεοῦ, στόν ὁποῖο, ὅπως στόν Πέτρο, ὁ Θεός ἔδωκε τήν ἀποστολή νά τρέφει τό ποιμνίό του· αὐτή ἡ πίστη βρῆκε τή συμβολική της ἔκφραση στήν τελετή τοῦ χρίσματος τοῦ αὐτοκράτορα, μιᾶ ἱεροτελεστία, ἡ ὁποία πιθανῶς εἰσήχθη – ἂν καί τοῦτο δέν εἶναι βέβαιο – κατά τόν ἕνατο αἰώνα. Ὁ Πατριάρχης ἐπέχριε τόν αὐτοκράτορα μέ Ἅγιο Μύρο καί ἔτσι ἔδιδε ἔκφραση στή θεία θέληση.

ὁ αὐτοκράτορας
ὀρθόδοξος
ἡγεμόνας

Ἀλλά ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ δέν μπορούσε νά εἶναι ἄλλη παρά νά κυβερνᾷ τό χριστιανικό κόσμο χριστιανός ἡγεμόνας. Μιᾶ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τήν ἄνοδο στό θρόνο ἦταν ὁ αὐτοκράτορας νά μὴν εἶναι μόνο μέλος τοῦ κράτους ἀλλά καί μέλος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης νά ἔχει πληρότητα στίς σωματικές καί πνευματικές δυνάμεις του. Ὁ χριστιανός αὐτοκράτορας εἶναι ὁ κληρονόμος τῆς ιδέας τοῦ παγκόσμιου αὐτοκράτορα καί ταυτόχρονα εἶναι ἀντιπρόσωπος τῆς Χριστιανοσύνης, ἡ ὁποία πάλι θεωρεῖται ὡς παγκόσμια. Ὁλος ὁ κόσμος, ἡ οἰκουμένη, ἀποτελεῖ τό ἰδεῶδες ὄριο καί τέρμα τῆς κυριαρχίας του. Αὐτός μόνο ἔχει τό δικαίωμα καί τήν ἀπαιτήση νά εἶναι ὁ πρῶτος κυρίαρχος τοῦ κόσμου. Παρά τήν ἀντίθετη ἔκδοση τῶν πραγμάτων, ἡ θεωρία αὐτή συνέχισε νά καλλιεργεῖται πολύ: οἱ ἄλλοι χριστιανοί ἡγεμόνες ἔπρεπε νά εἶναι μόνο οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ «πεφιλημένου» ἀπό τό Χριστό αὐτοκράτορα καί ἡ χώρα, πού πρῶτα ἀνῆκε στήν αὐτοκρατορία καί τώρα τήν κατεῖχαν οἱ ἄπιστοι, ἔπρεπε κάποτε νά περιέλθει πάλι στόν ἴδιο, στό νόμιμο ἡγεμόνα, σ' αὐτόν πού προστάτευε καί διέδιδε τή χριστιανική πίστη. Γιὰ τοῦτο ὁ τίτλος τοῦ βασιλέως κατ' ἐπανάληψη δέ δόθηκε σέ Γερμανούς ἡγεμόνες – Ὁ Ἰσαάκ Ἄγγελος ἀποκαλοῦσε ἀκόμη καί τό Φρειδερίκο Βαρβαρόσα ἀπλῶς rex Alamanniae· αὐτό ἐκφράζει φανερά τήν ἐπίμονη φύση τοῦ μύθου γιά τό ἕνα καί τό μόνο θεοφύλακτο imperium – γιά μιᾶ αὐτοκρατορία πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό βυζαντινὸ αὐτοκράτορα.

Ἡ αὐτοκρατορική δύναμη τοῦ ἡγεμόνα, θεμελιωμένη κατ' αὐτό τόν τρόπο καί χωρίς νά εἶναι περιορισμένη μέ γραπτό σύνταγμα, ἦταν, θεωρητικά τουλάχιστο, ἀπεριόριστη. Τά πάντα ἦταν ὑποχέιρια στήν αὐτοκρατορική μεγαλειότητα. Ὅπως στούς προηγούμενους χρόνους, ὁ αὐτοκράτορας εἶχε τήν ἀνώτατη ἐξουσία τοῦ στρατεύματος καί, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀποδέχεται τή γνώμη τῶν συμβούλων του, μπορούσε ὁ ἴδιος νά ἀποφασίζει γιά πόλεμο ἢ εἰρήνη. Μιά μακρά σειρά ἱκανῶν στρατιωτικῶν – αὐτοκρατόρων ὡς τόν τελευταῖο Κωνσταντίνο, πού σκοτώθηκε πολεμώντας γιά τήν πρωτεύουσα, μετέβαλαν σέ πράξη αὐτό τό δικαίωμα. Ἐπιπλέον ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὁ μόνος καί ἀπεριόριστος νομοθέτης. Μέ αὐτή τή δικαιοδοσία ὀργάνωνε καί ἐπέδλεπε τή διοίκηση. Διόριζε τούς ὑπαλλήλους καί τούς ἀξιωματούχους, προσδιόριζε τήν ὑπηρεσία τους καί καθόριζε τήν ἱεραρχία τους. Ἰδιαίτερα φρόντιζε γιά τήν οἰκονομική διοίκηση, γιατί ἡ ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν ἦταν εἰδική προϋπόθεση γιά τήν εὐημερία τοῦ κράτους. Αὐτός καθόριζε ποιοί φόροι ἔπρεπε νά εἰσπράττονται καί πῶς τά χρήματα, πού συγκεντρώνονταν, θά διατίθενται καί ὁ ἴδιος ἐπέδλεπε τά ἔσοδα τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου. Ὁ αὐτοκράτορας ἐπίσης ἦταν ἀνώτατος δικαστής, γιατί ἦταν ὁ τελικός ἐρμηνευτής τῶν νόμων.

Ἐνα ἄλλο καθήκον τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα ἦταν νά ἐξασφαλίζει τήν εὐτυχία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐνότητα ἦταν ὁ ἰσχυρός πολιτιστικός δεσμός πού κρατοῦσε ἐνωμένη τήν αὐτοκρατορία. Αὐτή ἡ πεποίθηση εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπό τήν ἀρχή, ἀπό τό Μέγα Κωνσταντίνο, ὡς ἕνα ἀπό τά ἀξιωματικά καθήκοντα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἐπομένως ἡ προστασία τῆς Ἐκκλησίας, πού ἦταν τό στήριγμα τῆς πολιτείας, ἦταν εἰδικό καθήκον καί ταυτόχρονα δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε γίνει κρατική Ἐκκλησία ἦταν ἐντός τῆς πολιτείας καί ἦταν μέρος τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης. Ἡ νίκη της εἶχε ἀποκτηθεῖ μέ τή συμπαράσταση τῶν αὐτοκρατόρων. Αὐτό τό γεγονός δέ λησμονήθηκε ποτέ ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία παραδεχόταν τήν ὑπεροχή τοῦ ἡγεμόνα. Ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας κατέληγε σέ συνταγματικά συμπεράσματα ἀπό προηγούμενες ἀτο-

καθῆκον τοῦ
αὐτοκράτορα ἡ
ἐξασφάλιση τῆς
ἐνότητας καί τῆς
εὐτυχίας τῆς
Ἐκκλησίας

μικές περιπτώσεις. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι ο Κώδικας του Ίουστινιανού, ή κωδικοποίηση της αυτοκρατορικής νομοθεσίας στο όνομα του Κυρίου ήμών Ίησού Χριστού, αρχίζει με μία παράγραφο που αναφέρεται στην υπέρτατη Τριάδα και στην «καθολική» πίστη και περιέχει στο ίδιο πρώτο βιβλίο τους νόμους τους σχετικούς με τη θέση της Έκκλησίας και την άμυνα κατά των έχθρων της μαζί με τους νόμους που καθορίζουν τη θέση των αυτοκρατορικών υπαλλήλων. Κατ' αυτό τον τρόπο ο αυτοκράτορας συνεργαζόταν στη διαμόρφωση του εκκλησιαστικού δικαίου. Αυτό τό έκανε και κατά έναν άλλο τρόπο: ακολουθώντας του Κωνσταντίνου τό παράδειγμα, καλούσε τίς γενικές εκκλησιαστικές Συνόδους και προήδρευε κατά τίς συνεδριάσεις τους είτε προσωπικά είτε με αντιπρόσωπο. Έπικύρωνε τους κανόνες τους, έδινε σ' αυτούς νομική ισχύ και έπαιρνε μέτρα για τήν εκτέλεσή τους. Αντίδραση στίς αποφάσεις των Συνόδων ήταν αίρεση, αλλά ταυτόχρονα ήταν και αντίθεση στο κύρος του κράτους. Όταν ο αυτοκράτορας διόριζε επισκόπους και απομάκρυνε εκείνους που του έφεραν αντίρρησης, έφόσον δέν παραβίαζε τίς παραδοσιακές μορφές των επισκοπικών έκλογων, μπορούσε νά θεωρεί μία τέτοια παρέμβαση ως μέρος των καθηκόντων του νά διατηρήσει ίκανοποιητική τάξη στην Έκκλησία.

Κατ' αυτό τον τρόπο τό κράτος διατηρούσε τήν εκκλησιαστική πειθαρχία, ενώ ταυτόχρονα ύποστήριζε τά δόγματα τής πίστεως. Δέν είναι λοιπόν εκπληκτικό ότι αυτοκράτορες που ένδιαφέρονταν για τή θεολογία όφειλαν επίσης νά επιδιώκουν προσωπικά νά έπηρεάζουν τή διαμόρφωση του δόγματος. Ο Ίουστινιανός πάλι μπορεί νά θεωρηθεί ως τό πρότυπο ενός τέτοιου αυτοκράτορα. Η εικονοκλαστική διαμάχη ήταν ή κύρια ευκαιρία κατά τήν όποία τονίστηκε τό δικαίωμα του αυτοκράτορα νά αποφασίζει για εκκλησιαστικά ζητήματα με τήν κρατική του έξουσία.

ήταν ο βυζαντινός
δεσποτισμός
καισαροπαπισμός;

Αυτός ο δεσποτισμός, που εκφραζόταν και στα έγκόσμια και στα εκκλησιαστικά ζητήματα, περιγράφηκε ως χριστιανικό χαλιφάτο ή ιερατική μοναρχία· καλύτερα είναι γνωστός ως καισαροπαπισμός. Αλλά ή όμοιότητα αυτού του δεσποτισμού, που υπήρχε με τή χάρη του Θεού, με θεοκρατική μοναρχία

μπορεί να έχει υπερτονισθεί. Είναι αλήθεια ότι ο αυτοκράτορας Μαρκιανός έπευφημήθηκε ως ιερέυς και βασιλεύς στη Σύνοδο της Χαλκιδόνας, ενώ πριν απ' αυτόν και μετά απ' αυτόν ο Θεοδόσιος Β' και ο Ίουστινιανός χαιρετίστηκαν ακόμα και ως αρχιερείς. 'Αλλά τουλάχιστο μπορεί να προβληθεί τό έρώτημα: Πόσο μεγάλο ρόλο έπαιζαν μνήμες του τίτλου: *pontifex maximus*, τόν όποϊον έφεραν παλαιότεροι αυτοκράτορες και ό όποϊος είχε εγκαταλειφθεί από καιρό; 'Ο ίδιος ό Ίουστινιανός σ' ένα νόμο κάνει καθαρή διάκριση ανάμεσα στην Ιερατική και την αυτοκρατορική έξουσία (*sacerdotium* και *imperium*) ως δύο δώρα της ευσπλαχνίας του Θεού προς την ανθρωπότητα, σκέψη πού σέ μιá ευκαιρία την έξεφρασε πάλι ό Ίωάννης Τσιμισκής. Μιά ανάμνηση αυτής της ιδέας για την ισότητα αυτών των αντίζηλων δυνάμεων φαίνεται ότι διατηρείται στις τελετές του δέκατου αιώνα, όταν και οί δυό, ό αυτοκράτορας και ό Πατριάρχης, προέβαιναν σέ άμοιβαία δημόσια προσκύνηση. 'Επιπλέον, όταν ό Ίουστινιανός προβάλλει τό δικαίωμα του αυτοκράτορα νά επιβλέπει τίς ύποθέσεις της 'Εκκλησίας, δέν τό κάνει στηριζόμενος σέ κάποια Ιερατική έξουσία· αυτό ισχύει και στην περίπτωση πού χρησιμοποιεί τή νομοθεσία για νά προστατεύσει τίς ψυχές των ύπηκόων του από τούς κινδύνους της αίρέσεως. 'Όταν πάλι ό Πατριάρχης Μηνάς όμιλεί για ύποταγή της 'Εκκλησίας στην πολιτεία, λέγοντας ότι δέν έπρεπε νά γίνεται τίποτε στην 'Ιερή 'Εκκλησία αντίθετο στην πρόθεση και στή θέληση του αυτοκράτορα, τά πράγματα δέ μεταβάλλονται. Αυτό τό γεγονός δέν άποδεικνύει ότι ό αυτοκράτορας ήταν άλάθητος στό θρησκευτικό τομέα, όπως ήταν στόν κοσμικό. 'Αν ήταν έτσι, γιατί ό Ίουστινιανός χρειαζόταν τίς ύπογραφές των Πατριαρχών ή άκόμη ενός γενικού συμβουλίου για την άναγνώριση της νομοθεσίας του πού άναφερόταν σέ δογματικά ζητήματα; 'Ακόμα και άν ένας αυτοκράτορας καλούσε τόν έαυτό του «αυτοκράτορα και Ιερέα» στην όξύτερη φάση της είκονοκλαστικής διαμάχης, έντούτοις κατά την ίδια περίοδο οί πρωταγωνιστές της άνεξαρτησίας της 'Εκκλησίας τόνιζαν μέ πείσμα τόν κοσμικό χαρακτήρα της αυτοκρατορικής δυνάμεως. Ούτε άκόμη τό γεγονός ότι ό αυτοκράτορας έπιτρεπόταν νά μπει στό 'Ιερό, τό

*περιορισμός
της έξουσίας
του
αυτοκράτορα
άπό την
'Εκκλησία*

όποιο είναι μόνο για τους ιερείς, τόν κάνει ιερέα. Και η αυξανόμενη εισδοχή εκκλησιαστικών ἐθίμων στίς τελετές τῆς αὐτῆς ἔχει τό παράλληλό τῆς στήν καθημερινή ζωή κάθε ἀπλοῦ Βυζαντινοῦ, ὁ ὁποῖος στόν ἴδιο βαθμό μέ τόν αὐτοκράτορα εἶχε θρησκευτικές συνήθειες. Μπορεῖ κανεῖς πραγματικά νά ὀμιλεῖ γιά καισαροπαπισμό, ὅταν γνωρίζει ὅτι ἀκόμα καί κατ' ἐκείνους τού χρόνου, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἦταν διατεθειμένη νά ἀναγνωρίσει στόν αὐτοκράτορα τό ἀνώτατο δικαίωμα ἐπιβλέψῃς τῆς, ὁ Πατριάρχης ὡς ἐπιτηρητής τῆς πειθαρχίας τῆς Ἐκκλησίας εἶχε τό δικαίωμα νά ἀφορίσει ἕναν αὐτοκράτορα; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιά τέτοια πράξη κατευθυνόταν μόνο ἐναντίον τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορα, ὄχι ἐναντίον τοῦ θεομοῦ. Ἐντούτοις σ' αὐτό τό δικαίωμα τοῦ Πατριάρχῃ μπορούμε νά δοῦμε μιά ἐνδειξη ὅτι ὁ αὐθαίρετος δεσποτισμός κρατήθηκε μέσα σέ ὄρια.

ἄλλοι
περιορισμοί
τῆς δεσποτικῆς
ἐξουσίας

Ἄνάλογοι περιορισμοί μετρίαζαν τή βυζαντινή αὐτοκρατορική δύναμη σέ ἄλλους τομεῖς, μολονότι δέν ὑπῆρχε θεσμός ἀνάλογον κύρους ὁ ὁποῖος θά μπορούσε νόμιμα νά ἀντιταχθεῖ στή θέληση τοῦ ἡγεμόνα. Ὁ λαός ἀνέμενε νά τηρεῖ τούς νόμους ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἦταν ὁ μόνος νομοθέτης. Πέρα ἀπ' αὐτό ὁ Θεός εἶχε ὑποτάξει ἀκόμα καί τό νόμο σ' αὐτόν, γιατί ὅπως λέει ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Θεός τόν ἔστειλε στήν ἀνθρωπότητα νά εἶναι ἕνας «ζωντανός νόμος». Μ' αὐτό τό χαρακτηρισμό του μπορούμε νά συλλάβουμε ἀκόμα μιά ἄλλη ἠχώ τῆς ἐλληνιστικῆς συνταγματικῆς θεωρίας. Ὁ Κώδικας τοῦ Ἰουστινιανοῦ προσαρμόστηκε σ' αὐτή τή θεωρία, υἱοθετώντας μιά παράγραφο ἀπό ἕνα διάταγμα πού ἐκδόθηκε ἀπό τό Θεοδόσιο Β', στήν ὁποία ὁ ἡγεμόνας ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι δέσμιος τῶν νόμων (*aligatus legibus*): «ἡ δύναμή μας ἐξαρτᾶται ἀπό τό κύρος τῶν νόμων καί στήν πραγματικότητα ἡ ὑποταγή τῆς ἐξουσίας στούς νόμους εἶναι μεγαλύτερο γεγονός ἀπό τήν ἴδια τήν αὐτοκρατορική δύναμη». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ νόμοι περιεῖχαν ἐπίσης διοικητικούς κανονισμούς καί σ' αὐτή τήν περιοχή φυσικά συνέβησαν πολλές ἀλλαγές κατά τήν πορεία μιᾶς μακρᾶς καί ταραχώδους ἱστορίας. Ἐντούτοις, ὁ συντηρητισμός πού μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ἀκόμη καί σ' αὐτή τή σφαῖρα – καί ὁ ὅρος «συντηρητισμός» δέ ση-

ὁ αὐτοκράτορας
δέσμιος
τῶν νόμων

μείνει κατ' ανάγκη ἀπολίθωση – ὀφείλεται στή δεσμευτική δύναμη τῆς νομικῆς παραδόσεως. Ἐπιπλέον οἱ βυζαντινοὶ ἐπισημοὶ μπορούσαν συχνά νά αισθάνονται κάποια συμπάθεια πρὸς τὴ γνώμη τοῦ κοιαιστόρα (συμβούλου τοῦ αὐτοκράτορα) Πρόκλου, πού σέ μιὰ περίπτωση ἀντιτάχθηκε στὸν αὐτοκράτορά του Ἰουστίνου Α' μέ τὰ λόγια: «δέ συνήθισα νά δέχομαι νεωτερισμούς, γιατί γνωρίζω ὅτι κάνοντας νεωτερισμούς διακινδυνεύει ἡ ἀσφάλεια». Κατ' αὐτό τὸν τρόπο ἡ σύγκλητος, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὑψηλοὺς ἀξιωματούχους καί ἀπὸ τὴ θέση πού εἶχε, ὡς συμβούλιο τοῦ κράτους, μπορούσε νά ἐπιηρεάζει, κατόρθωνε νά ἀσκεῖ τὴν ἐπιρροή της, ἀκόμα καί χωρὶς συνταγματικά δικαιώματα, καί εἰδικότερα μπορούσε νά ἐπιβάλλει τὴ θέλησή της σ' ἓναν ἀδύνατο στή βούληση αὐτοκράτορα. Καί πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὡς καί τὸν ἔβδομο αἰῶνα ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πολιτικά ὀργανωμένος στοὺς δήμους, πού ἦταν γνωστοὶ ὡς κόμματα τοῦ ἵπποδρόμου, συχνά ἀνάγκαζε τὸν αὐτοκράτορα νά διαπραγματεῖται μ' αὐτόν. Καί ἀκόμα, ὅταν οἱ δήμοι ἔχασαν τὴν πολιτικὴ τους δύναμη καί ἔπαιζαν τὸ ρόλο τους μόνο σ' ἓνα πατροπαράδοτο τελετουργικό, ἡ ἀντίσταση τοῦ λαοῦ κατὰ καιροὺς ἐκφραζόταν μέ ταραχές καί ἐξεγέρσεις, στίς ὁποῖες συχνά ἦταν ἀρχηγοὶ φανατικοὶ μοναχοί.

*ἡ ἐπίδραση
τῶν
ἀξιωματούχων*

*ἡ ἐπίδραση
τῶν δήμων*

*ὑποχρεώσεις πού
ἀναλάμβανε ὁ
αὐτοκράτορας*

Ἐνα ἀξιοσημεῖο παρὰδειγμα τῶν περιορισμῶν πού ἐπιβάλλονταν στὸν αὐτοκράτορα ἦταν οἱ ὑποχρεώσεις πού ὁ νέος αὐτοκράτορας ἀναλάβαινε πρὸς τοὺς ἐκλέκτορες του. Ἔτσι ὁ Ἀναστάσιος Α' ὀρκίστηκε ὅτι θά λησμονοῦσε προηγούμενες ἔχθρες καί ὅτι θά κυβερνοῦσε τὸ κράτος μέ εὐσυνειδησία. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἐπειδὴ ἦταν ὑποπτος γιὰ αἰρετικὲς παρεκκλίσεις, κατ' ἀπαίτηση τοῦ Πατριάρχου Εὐφημίου, ὑπέγραψε μιὰ ἐπίσημη διακήρυξη ὅτι δέ θά εἰσήγαγε ποτέ νεωτερισμούς στήν Ἐκκλησία. Ἔτσι κατὰ τὴν ἐκλογή διδόταν ἓνα εἶδος ὑποσχέσεως, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά δεσμεύει τὸν αὐτοκράτορα ἠθικά ἂν ὄχι νομικά. Τέλος – δέ γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε – αὐτὴ ἡ ὑπόσχεση ἐξελίχτηκε σέ μιὰ διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία δινόταν κανονικὸς ὄρκος στέψεως. Σ' αὐτό τὸν ὄρκο ὁ αὐτοκράτορας διαβεβαίωνε τὸ λαὸ τῆς Ὁρθοδοξίας καί ὑποσχόταν ὅτι θά διαφυλάξει τίς ἀποφάσεις πού πάρθη-

καν από αναγνωρισμένες Συνόδους, και επίσης τὰ δικαιώματα και τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιπλέον ἀναλάβαινε τὴν ὑποχρέωση νὰ εἶναι ἡπιος καὶ δίκαιος ἡγεμόνας τῶν ὑπηκόων του καί, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατό, νὰ ἀποφεύγει νὰ ἐπιβάλλει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου ἢ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ. Ὁ Ἰουστίνος Α' εἶχε ἤδη δώσει μιὰ παρόμοια ὑπόσχεση κατὰ τὴ στέψη του νὰ κυβερνήσει δίκαια καὶ ἡπια, ἐνῶ ὁ προκατόχος του Ἄναστάσιος ἐξέφρασε ἀνάλογα συναισθήματα περισσότερο γενικά, ὅταν ἰκέτευε τὸν Παντοδύναμο νὰ τοῦ δώσει δύναμη νὰ κυβερνήσει σύμφωνα μὲ τὶς ἐλπίδες τῶν ἐκλεκτόρων του. Ὁ ὄρκος τῆς στέψεως τοῦ Ἄναστασίου φανερῶνει τί ἀνέμεναν οἱ ὑπήκοοι ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τους. Ὅπως ὅποτε, τὸ θέμα τῶν καθηκόντων τοῦ αὐτοκράτορα ἔρχεται στὸ προσκήνιο, ἀλλὰ ἡ ἀναφορά δὲ γίνεται στὸ βαρὺ φορτίο τῆς καθημερινῆς μόνοτονης ἐργασίας καὶ στὰ βάσανα ἐνὸς γεμάτου ἀπὸ φροντίδες αὐτοκράτορα, καθὼς ὁ κύκλος τοῦ ἔργου του διευρυνόταν, ἀλλὰ μᾶλλον στὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι θὰ διέκρινε ὅλες τὶς πράξεις του. Ἐδῶ πάλι βρίσκουμε ἡχώ μιᾶς ἀρχαίας παραδόσεως ἢ ὁποῖα φαίνεται ὅτι εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές πού δέσμευαν τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἀγάπης γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, τῆς φιλανθρωπίας, ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ (χριστιανικὴ) φιλοσοφία γιὰ τὸν τέλειο ἡγεμόνα, ἀποδίδεται στὸν Κωνσταντῖνο ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (στὸν πανηγυρικό του) καὶ μεταφέρεται στὴ σφαῖρα τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν ἐπόμενη γενεὰ ὁ ρήτορας Θεμιστοῖος εὗρισκε ὅτι ὅλα τὰ καθήκοντα τοῦ αὐτοκράτορα ἀπορρέουν ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀντίληψη γιὰ φιλανθρωπία. Αὐτὸ τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνονταν συχνὰ καὶ πάντοτε ἐπηρέαζε τοὺς αὐτοκράτορες. Ὁ Ἰουστινιανὸς χρησιμοποίησε παρόμοιες φόρμουλες, πού περιεῖχαν αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἀντίληψη γιὰ φιλανθρωπία ὡς θεμέλιο τῆς νομοθεσίας του. Σὲ μιὰ περίπτωσι πού ἀναφέρεται στὴν ποινὴ τοῦ θανάτου δικαιολογεῖ τὴν ἔσχατη αὐτὴ ποινὴ μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπανθρωπία· ἀντίθετα εἶναι ἡ πιὸ μεγάλη φιλανθρωπία, γιατί οἱ πολλοὶ προστατεύονται μὲ τὴν τιμωρία τῶν ὀλίγων». Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸ τέλος τῆς ἐπικρατοῦσε ἡ ἰδέα ὅτι ἡ φιλανθρωπία ἦταν καθῆκον τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος

έβλεπε τό έργο του ώς δικαιοσύνη καί προστασία τών ύπηκόων του. Ύπηρχαν άρκετές έξαιρέσεις· άλλα τό ίδεώδες, άφοϋ έγινε άποδεκτό, συνέχεια ήταν άνασταλτική δύναμη καί μάλιστα τόσο περισσότερο όσο οί πράξεις του ήγεμόνα κρατούνταν πάντοτε μέσα σέ όρισμένα πλαίσια έξαιτίας του ύπολογισμού τής κοινής γνώμης. Καί όμως ούτε αυτή ή περιοριστική έπιρροή τής κοινής γνώμης, ούτε ή καθοδήγηση από έναν ήθικό κανόνα θά μπορούσαν στήν πραγματικότητα νά άποκληθούν συνταγματική ύποχρέωση. Δέν μπορεί νά λεχθεί τίποτε περισσότερο παρά μόνο ότι ή άπόλυτη αντίληψη γιά άυτοκρατορική έξουσία ώς δώρο του Θεού, σέ συμφωνία μέ τό θρησκευτικό συναίσθημα, πού έπικρατούσε, μπορούσε νά αύξήσει τό αίσθημα τής ύπευθυνότητας άκόμη καί τών ίκανότερων άυτοκρατόρων.

Ό βαθμός, ώς τόν όποιο ένας βυζαντινός άυτοκράτορας ήταν δεσμευμένος από τήν παράδοση, φαίνεται άκόμη καθαρότερα σέ όσα από πρώτη όψη μπορούν νά φανούν ώς άπλές τυπικότητες. Οί αϋλικές τελετές μέ τίς έθιμοτυπίες τους έθεταν περιορισμούς, πού δέν τούς κατέλυσαν ποτέ οί άυθαίρετες ιδιοτροπίες του άυτοκράτορα. Αυτό είναι άκόμα περισσότερο άξιόλογο, έπειδή κατά τήν τέλεση αυτών τών έορτών ή άπροσπέλαστη μεγαλειότητα του άυτοκράτορα εύρισκε τήν πληρέστερή της έκφραση. Ό Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, πράγματι, ό όποιος προσωπικά επέβλεπε τή συγγραφή ενός Βιβλίου τών Τελετών, παρέχει τήν έξήγηση γ' αυτή τή δραστηριότητα, τήν όποία ό ίδιος συγκαταλέγει μεταξύ τών άναγκαίων καθηκόντων. Γράφει ότι μέ μία σπουδαία τελετή ή άυτοκρατορική δύναμη άκτινοβολεί μέ μεγαλύτερη λαμπρότητα καί άνυψώνεται σέ άνώτερα επίπεδα. Καί έτσι οί ξένοι καθώς καί οί ύπήκοοι του ήγεμόνα μένουν κατάπληκτοι. Αυτό τό βιβλίο όρθώς θεωρήθηκε ή κωδικοποίηση τών αϋλικών τελετών καί άναγνωρίστηκε ότι παρέχει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τής βυζαντινής διπλωματικής ίκανότητας. Οί λεπτομέρειες τών τελετών, οί όποιες ήταν ύποχρεωτικές γιά όλες τίς ειδικές περιπτώσεις, περνούν μπροστά από τόν άναγνώστη μέ ένα σχοινοτενή κατάλογο, όπως π.χ. οί πορείες κατά τίς μεγάλες χριστιανικές έορτές, οί έπιβλητικές τυπικότητες τών έορ-

*αϋλικές τελετές
καί
τυπικότητες*

των στήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια, ἡ ὑποδοχή τῶν πρεσβευ-
τῶν καί τό μέρος πού ἐπαιζε ἡ αὐλή στίς παραδοσιακές λαϊκές
ἐορτές. Εἶτε τό γεγονός ἦταν ἡ στέψη τοῦ αὐτοκράτορα ἢ
ἀπλῶς μιὰ ἀπό τίς ἐκδρομές του, ἡ τελετή ἐνδύσεως ἑνός ἀνώ-
τερου ἀξιωματοῦχου, ἡ ἕνα βασιλικό γεῦμα, ὅλη ἡ διαδικασία
ρυθμιζόταν ἀπό πρῖν ὥς τήν τελευταία λεπτομέρεια, μέ καθο-
ρισμό τοῦ χρόνου προσελεύσεως, τῆς θέσεως καί τοῦ κύκλου
ἐκείνων πού συμμετεῖχαν, τοῦ ἐνδύματός τους, τῆς συμπεριφο-
ρᾶς καί τῶν λέξεων, πού χρησιμοποιοῦσαν γιά χαιρετισμό.

Αὐτοί οἱ σταθεροί κανόνες ὑπῆρχαν γιά τόν αὐτοκράτορα ἀπό
τή στιγμή ἀνόδου του στό θρόνο. Δέσμευαν ἕναν αὐτοκρατο-
ρικό πρίγκιπα ἀπό τήν κούνια ὥς τόν τάφο. Οἱ βαπτίσεις καί
οἱ τελετές γεννήσεως καί γάμου διέπονταν ἀπ' αὐτούς τούς
κανόνες κατὰ τόν ἴδιο ἀπαραβίαστο τρόπο, ὅπως καί οἱ κη-
δεῖες καί τό αὐλικό πένθος. Ἡ παρουσία πολυάριθμου αὐτο-
κρατορικοῦ προσωπικοῦ, πλήθους ἀξιωματούχων καί ἀκο-
λούθων, ἀνακτορικών φρουρῶν καί λαοῦ, ἡ τάξη προτεραι-
ότητας, ἡ ὁποία τηροῦνταν πάντοτε, ὅλα συνδυάζονταν, γιά
νά τονίσουν τή διατήρηση τῆς παραδόσεως. Διαπιστώνουμε τή
σημασία τέτοιων θεσμῶν, ὅταν μελετοῦμε τό Κλητορολό-
γιον τοῦ αὐλικοῦ τελετάρχη Φιλοθέου, τό ὁποῖο εἶναι μιὰ
πραγματεία σχετική μέ τούς κανονισμούς πού ρύθμιζαν τήν
προτεραιότητα σ' ἕνα αὐλικό γεῦμα καί γράφηκε τό 899.

Πρόσθετη ἀπόδειξη γιά τή δύναμη μιᾶς παραδόσεως πολλῶν
αἰῶνων, ἡ ὁποία διήρκεσε ὥς τήν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας,
μπορεῖ νά βροῦμε στό γεγονός ὅτι ἀργά, κατὰ τό δέκατο τέ-
ταρτο αἰῶνα, σέ μιὰ ἐποχή πού ἡ λάμψη τῆς αὐτοκρατορίας
πλέον ἔβαινε πρὸς τό τέλος της, ἕνα βιβλίο μέ τόν τίτλο De
Officiis (Περί τῶν καθηκόντων), πού κακῶς ἀποδίδεται στό
Γεώργιο Κωδινό, διαπραγματεύεται τό ἴδιο θέμα τῶν τελετῶν,
τῆς σειρᾶς προτεραιότητας καί τῆς ἐνδυμασίας τῶν ἐπισήμων
καί τῶν αὐλικῶν. Ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας παρέμεινε πάντοτε
τό ἐπίκεντρο. Τά πάντα ἀναφέρονται σ' αὐτόν. Ἡ παρουσία
του εἶχε ἰδιαίτερη σημασία καί ἔδινε τόν τόνο σ' ὅλη τήν τελε-
τή.

γενική κρίση

Ἔτσι, ὅταν ὅλα αὐτά ληφθοῦν ὑπόψη, εἶναι δύσκολο, στήν πραγ-

ματικότητα αδύνατο, νά κατατάξει κανείς τό βυζαντινό δεσποτισμό μέσα σέ οποιαδήποτε κατηγορία από τίς γνωστές σύγχρονες συνταγματικές θεωρίες. Ἀντιμετωπίστηκε ὡς φυσικό πράγμα ἀπό τούς Βυζαντινούς, ὥστε δέ σκέφτηκαν νά ἀναπτύξουν θεωρία γι' αὐτόν. Ἦταν τόσο ἰδιόρρυθμος στήν οὐσία του, ὥστε δέ σκέφθηκε κανείς ἀκόμα καί νά τόν συγκρίνει μέ τά ἄλλα εἶδη κυβερνήσεων. Ἀλλά τό γεγονός ὅτι αὐτό τό πολίτευμα ὡς τέτοιο δέν ἀμφισβητήθηκε ποτέ, ἐκτός ἀπό κάποια ἀνεδαφικά πειράματα κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς παρακμῆς, εἶναι μιᾶ ἀπόδειξη ὅτι ὁ βυζαντινός δεσποτισμός μέ τή δική του ἰδιαίτερη φύση ἦταν θαυμάσια προσαρμοσμένος στίς περιστάσεις τοῦ καιροῦ του.

γιά τό
βυζαντινό
δεσποτισμό

ἡ μοναδικότητα
τοῦ βυζαντινοῦ
δεσποτισμοῦ

2. ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Α' Τό διοικητικό σύστημα ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου

Μιά τροποποίηση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας ἐγίνε ταυτόχρονα μέ τήν τελευταία δεσποτική ἀνάπτυξη τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ἡ μεταρρύθμιση ἀπέβλεπε στό νά προβλέψει τά μέσα γιά τήν ἀμυνα τῆς αὐτοκρατορίας καί γιά τή διοίκηση τῶν ἐσωτερικῶν ὑποθέσεων καί ταυτόχρονα νά συνενώσει τά ἕτερογενή στοιχεῖα, μέ τό σκοπό νά σχηματιστεῖ ἕνα ἐνωμένο κράτος. Γι' αὐτό τό σκοπό ἡ μεταρρύθμιση ἔθεσε τίς βάσεις γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς γραφειοκρατίας, πού νά ἐλέγχεται μέχρι καί τήν τελευταία λεπτομέρεια. Τό σύστημα εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τή θέληση τοῦ αὐτοκράτορα καί ὁ σκοπός του ἦταν νά κάνει τήν ἔκφραση αὐτῆς τῆς θελήσεως ἀποτελεσματική. Φυσικά, προηγούμενοι αὐτοκράτορες εἶχαν προετοιμάσει τό δρόμο. Καταρχή οἱ βασικῆς ἀρχές τοῦ νέου διοικητικοῦ συστήματος καθιερώθηκαν ἀπό τό Διοκλητιανό καί τόν Κωνσταντίνο. Παρά τίς πολλές μεταβολές καί προσαρμογές στίς λεπτομέρειες, αὐτές οἱ ἀρχές συνέχισαν νά ἔχουν μεγάλη χρησιμότητα στά ἐπόμενα χρόνια καί ἀκόμα ἐπέζησαν ἀπό τίς ἐπαναστατικές μεταρρυθμίσεις τοῦ ἔβδομου αἰώνα. Αὐτό τό γεγονός χρησιμεύει νά ἐξηγήσει μιᾶ ὀρισμένη ἀκαμψία στό σύστημα τῆς διοικήσεως, τό ὁποῖο σέ μεγαλύτερο βαθμό ἦταν ἀποτέλεσμα πίεσεως τῶν περιστάσεων παρᾶ

ἡ
γραφειοκρατική
ἀκαμψία τοῦ
διοικητικοῦ
συστήματος

όποιασδήποτε πνευματώδους θεωρίας. Γιατί, όπως ο δεσποτισμός ήταν αναγκαίος για την ύπαρξη της αυτοκρατορίας, έτσι και η έξωτερική πίεση, η οποία δέ χαλαρώθηκε σχεδόν ποτέ, δημιουργούσε μία κατάσταση συνεχούς εντάσεως σ' όλους τους κλάδους της αυτοκρατορίας. Για να αναπτυχθούν και να ελεγχθούν όλοι αυτοί οι κλάδοι, η καθιέρωση του διοικητικού συστήματος με τους αναρίθμητους γραφειοκράτες υπαλλήλους ήταν μία αναγκαιότητα. Έντούτοις, η διατήρηση αυτής της γραφειοκρατίας μαζί με την άμυνα της αυτοκρατορίας και τις δαπάνες μιας μεγαλοπρεπούς αύλης επέβαλλαν σημαντική πίεση στα οικονομικά και ήταν σ' ένα βαθμό υπεύθυνες για το γεγονός ότι μία έπαχθής οικονομική πολιτική, με όλες τις συνέπειές της, έδωσε στο κράτος τον ειδικό του χαρακτήρα.

*ο χωρισμός της
πολιτικής και
στρατιωτικής
έξουσίας*

Για να προστατευθεί ο αυτοκράτορας από επικίνδυνο ανταγωνισμό, ο οποίος μπορούσε να αναφανεί αν είχε συγκεντρωθεί σ' ένα πρόσωπο μεγάλη στρατιωτική και πολιτική δύναμη, η πολιτική και στρατιωτική εξουσία χωρίστηκαν έντελως. Η διαίρεση των μεγάλων επαρχιών σε μικρά διοικητικά διαμερίσματα ύπηρετούσε τον ίδιο σκοπό και ο κυβερνήτης εξυπηρετούνταν απ' αυτή τη ρύθμιση, γιατί ήταν σε θέση να εκτελεί τη δικαστική και διοικητική του εργασία με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Μερικές επαρχίες αποτελούσαν μία διοίκηση και μερικές διοικήσεις ένα ευρύτερο διαμέρισμα. Ύπηρχαν δύο διαμερίσματα: τό 'Ανατολικό με πέντε διοικήσεις (πού περιλάβαινε τή Μ. 'Ασία, τήν Αίγυπτο και τή Θράκη) και τό 'Ιλλυρικό με δύο διοικήσεις (πού αποτελούνταν από τήν υπόλοιπη Βαλκανική Χερσόνησο μέχρι τό Δούναβη). Ο έπαρχος (praefectus), ο άνώτατος πολιτικός άξιωματούχος τής ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας, ήταν έπιφορτισμένος με τήν επίβλεψη τής διοικήσεως και με ευρεία δικαιοδοσία άπονομής δικαιοσύνης, τήν όποία άσκούσε ως άνώτατος δικαστής σε περίπτωση έφέσεων. Είχε τήν άνωτάτη έξουσία στήν άστυνομία και πάνω απ' όλα ήλεγχε τή συγκέντρωση και τή διάθεση του σημαντικού φόρου γαιοκτησίας, τής άννώνα (annona), από τόν όποιο πλήρωνε τούς μισθούς των υπαλλήλων και των στρατιωτών και έτρεφε τό στρατό. Οί διοικήσεις του διαμερίσματος ήταν υπό τήν έποπτεία των αντιπροσώπων του έπαρχ-

*διοικητικά
διαμερίσματα,
όργάνωση και
άξιωματούχοι τους*

χου, τῶν βικαρίων (vicarii), οἱ ὁποῖοι ἐπίσης εἶχαν τό δικαίωμα νά ἀπευθύνονται κατευθείαν στόν αὐτοκράτορα, ἐνῶ καί οἱ ἐφέσεις κατά τῶν ἀποφάσεών τους ἐκδικάζονταν ἀπό τό αὐτοκρατορικό δικαστήριο. Ὅμοια καί ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τούς βικάριους καί τούς ἐπαρχιακούς διοικητές καί, ὅταν ἐπιβαλλόταν, ἔστειλεν εἰδικούς ἀπεσταλμένους νά παρακολουθοῦν τή διοίκηση. Κατ' αὐτό τόν τρόπο ἐγκαταστάθηκε σύστημα ἀμοιβαίου ἐλέγχου. Ἐνα τέτοιο σύστημα, εἶναι ἀλήθεια, μποροῦσε νά προκαλεῖ φιλονικίες μεταξύ ἀνταγωνιζόμενων ἀξιωματῶν, λόγω τοῦ ὅτι ὁ ἕνας ὑπείσχετόταν στή σφαίρα ἐπιρροῆς τοῦ ἄλλου ἢ λόγω ζητημάτων προτεραιότητας, ἀλλά ἡ κυβέρνηση ἦταν διατεθειμένη νά δέχεται τήν κατάσταση αὐτή, μέ σκοπό νά αὐξάνει τίς δικές της δυνάμεις ἐπιβλέψεως. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα δημιουργοῦνταν ἀπό τήν κοινή ὑπευθυνότητα τῶν ὑφισταμένων πού σχημάτιζαν τό ἐπιτελεῖο ἐνός ὑψηλοῦ ἀξιωματοῦχου. Αὐτοί, σέ περίπτωση πλάνης τῶν προϊσταμένων τους, θεωροῦνταν ὑπεύθυνοι μαζί μ' αὐτούς καί ὑπόκεινταν σέ τιμωρίες, οἱ ὁποῖες συχνά ἦταν βαριές. Μολονότι μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τῶν ἐπάρχων, πού ἀποσκοποῦσε στή μείωση τοῦ βάρους τοῦ αὐτοκράτορα ἐξαιτίας τῆς διεκπεραιώσεως τῶν ὑποθέσεων ἀπευθείας ἀπό τόν ἴδιο, πραγματοποιήθηκε ἀποκέντρωση. Ἐντούτοις ὑπῆρχε συνεχῆς ἀντίδραση σ' ὅλες τίς προσπάθειες καθιερώσεως τόσο μεγάλης ἀνεξαρτησίας ἀπό τήν κεντρική κυβέρνηση. Παρά τίς ἀντιδράσεις, ἡ διοικητική ἐπιρροή τῶν αὐλικῶν αὐτῶν ἐπάρχων ἦταν ἀρκετά ἰσχυρή, ὥστε, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, νά κάνουν ἐκτελεστικά τους ὄργανα τούς ἀνώτερους ὑπαλλήλους, πού εἶχαν κάτω ἀπό τή δικαιοδοσία τους. Εἰδικότερα, οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι, πού ἐργάζονταν ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἐπάρχου, σταθερά ἀποκοῦσαν ὄλο καί περισσότερη δύναμη σέ βάρος τοῦ ἐπιτελείου τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας. Ἡ ὀργάνωση τοῦ παραρτήματος φορολογίας, ἡ ὁποία ἦταν ὑπό τούς σκρινιαρίους (scrinarii), διευρύνθηκε καί αὐξήσε τήν ἐπιρροή της στίς πολιτικές ὑπηρεσίες σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε κατά τόν πέμπτο αἰῶνα εἶχε ἕναν ἀριθμό ἀπό δικά της παραρτήματα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ἦταν τά παραρτήματα γιά τίς πληρωμές τοῦ στρατοῦ, γιά τά

ἀξιωματοῦχοι
στήν
Κων/πόλη

δημόσια ἔργα καί γιά τά ὄπλοστάσια. Τό θησαυροφυλάκιο τοῦ ἐπάρχου ἦταν διηρημένο σέ δυό ὑποκαταστήματα, ἓνα ἰδιαίτερο γιά τούς μισθοῦς τῶν ἀξιωματούχων, ἐξαρτώμενο κατευθείαν ἀπό τόν ἴδιο, καί τό ὑποκατάστημα γενικῶν πληρωμῶν, γιά τούς ὑπόλοιπους μισθοῦς. Ὁ ἐπαρχος τοῦ ἀνατολικοῦ διοικητικοῦ διαμερίσματος ἐπισήμως εἶχε τήν ἔδρα του στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ διοίκηση τῆς πρωτεύουσας διεξαγόταν ἀπό τόν ἐπαρχο τῆς πόλεως (praefectus urbi), ὁ ὁποῖος στό ἀξίωμα ἦταν ἀμέσως μετά τόν ἐπαρχο τῆς διοικητικῆς περιφέρειας. Ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως ἦταν ὁ ἀνώτερος δικαστής, ἀνώτερος ἀπ' ὅλους τούς συμβούλους τοῦ αὐτοκράτορα, σέ παραβάσεις καί ἐγκλήματα τῶν πολιτῶν πού γίνονταν μέσα στά ὄρια τῆς πρωτεύουσας. Ἦταν ἐπίσης ὑπεύθυνος γιά τήν ἐπίβλεψη τῶν προμηθειῶν τροφίμων καί τῶν συντεχνιῶν.

Ἡ Κωνσταντινούπολη, ὡς ἔδρα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβουλίου, ἦταν ἐπίσης ἡ ἔδρα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως μέ ἕναν ἀριθμό ἀνάπατων ἀξιωματούχων, τούς ὁποίους μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε ὑπουργούς, ἄν καί μέ κάποια ἐπιφύλαξη. Ἀπ' αὐτούς ὁ πιό σημαντικός ἦταν ὁ μάγιστρος τῶν ὄφφικίων (magister officiorum), ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τά σκρίνια (scrinia), δηλαδή τά αὐτοκρατορικά γραφεῖα, καθώς ἐπίσης τά ἐργοστάσια ὄπλων καί τό ταχυδρομικό σύστημα. Κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του εἶχε καί τή σωματοφυλακή. Ὡς τελετάρχης ἐπίσης ὁ ἴδιος ὀδηγοῦσε στά ἀνάκτορα πρεσβεῖες ἀπό τό ἐξωτερικό, ἐκτελώντας ἔτσι καθήκοντα ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν. Βοηθούμενος ἀπό μιὰ κατηγορία ὑπαλλήλων πού ἦταν ταυτόχρονα αὐλικοί καί μυστική ἀστυνομία (τούς agentes in rebus), ὁ μάγιστρος τῶν ὄφφικίων ἀπέβη τό ἰσχυρότερο ὄργανο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου. Ἀπό αὐτούς τούς ὑπαλλήλους σχημάτιζε τό ἐπιτελεῖο του καί πλήρωνε πολλές ἀπό τίς ὑψηλότερες θέσεις στήν πολιτική καί στρατιωτική διοίκηση, ἐκλέγοντας τούς ἀνώτερους στό βαθμό ὡς διευθυντές τοῦ προσωπικοῦ τῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ κοιμιστωρ τοῦ ἱεροῦ παλατιοῦ (quaestor sacripalatii) ἦταν ὁ πρόεδρος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κρατικοῦ συμβουλίου (consistorium) καί ὑπουργός δικαιοσύνης. Μ' αὐτή του τήν ἐξουσία κατάρτιζε σχέδια νόμων καί ἔδινε ἀπαντήσεις σέ αἰτήματα πολιτῶν μέ τή

βοήθεια του προσωπικού των σκρινίων. Για άλλους κλάδους της αυτοκρατορικής υπηρεσίας στη διάθεσή του ήταν οι μάγιστροι των σκρινίων (*magistri scriniorum*). Ὡς ὑπουργοί οικονομικῶν πρέπει νά ἀναφερθοῦν ὁ κόμης τῶν ἱερῶν δωρεῶν (*comes sacrarum largitionum*) καί ὁ κόμης ἰδιοκτησιῶν (*comes rerum privatarum*). Ὁ πρῶτος ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν δωρεῆς (*largitiones*), πού ὁ αὐτοκράτορας συνήθιζε νά κάνει στοὺς στρατιῶτες του σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις. Διοικοῦσε τὸ θησαυροφυλάκιο, τὸ παλαιὸ *fiscus*, στὸ ὁποῖο εἰσέφεραν οἱ εἰσφορές πού πληρώνονταν σὲ χρήματα, οἱ φόροι πού πληρώνονταν κατὰ διαταγή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβουλίου, οἱ φόροι ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καί τὴ βιομηχανία καί ἄλλα ἔσοδα. Τὰ μεταλλεῖα καί τὰ νομισματοκοπεῖα ἦταν ἐπίσης ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του. Ὁ κόμης ἰδιοκτησιῶν διοικοῦσε τὴν μεγάλες ἀκίνητες κρατικές περιουσίες, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἕνα μέρος ἐκχωροῦνταν γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆσιν τῆς αὐλῆς. Ὁ ἴδιος διαχειριζόταν τὸ ἰδιαίτερο αὐτοκρατορικό βαλάντιο. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κατώτεροι ἀξιωματοῦχοι τῶν κεντρικῶν οικονομικῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν γνωστοί ὡς παλατιανοί (*palatini*) φανεροῦν σὲ ποῖο μεγάλο βαθμὸ αὐτὲς οἱ ἐπιχειρήσεις θεωροῦνταν ὡς ἐξαρτήματα τῆς αὐλῆς. Δέν εἶναι, λοιπόν, ἐκπληκτικὸ ὅτι ὁ ἀνώτερος αὐλικὸς ἐπίσημος, ὁ προϊστάμενος τοῦ ἱεροῦ κοιτῶνος (*praepositus sacri cubiculi*), ὅχι μόνον εἶχε θέση ἴση πρὸς τὴν θέση τῶν ἀνώτατων κρατικῶν ἀξιωματῶν, ἀλλὰ ἐπίσης παλαιότερα τοῦ ἀνέθεταν τὴν διοίκηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων πού προορίζονταν γιὰ τὴ συντήρηση τῆς αὐλῆς. Ἀργότερα, ἕνα νέο ἀξίωμα δημιουργήθηκε γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ βαλαντίου, ὁ σακελλάριος (*sacellarius*). Καθὼς τὸ ἴδιο τὸ αὐτοκρατορικό βαλάντιο ἦταν ἀνάγκη ἐπανεπιλημμένα νά καλύπτει τὸ ἔλλειμμα τοῦ κόμης τῶν ἱερῶν δωρεῶν, ἀναπόφευκτα ἔγινε ταυτὸσημο μὲ τὸ κρατικὸ θησαυροφυλάκιο καί ὁ σακελλάριος τελικὰ ἀντικατέστησε τὸν κόμητα.

Ἡ σειρά προτεραιότητος τῶν ἐπισημῶν καθιερώθηκε σχετικὰ ἀπὸ νωρὴν μὲ τὴν κατάταξιν αὐτῶν σὲ τάξεις ἀναλόγως τῶν βαθμῶν. Οἱ ἀνώτεροι ἐπίσημοι ἀνήκαν στὴν ἑπιφανῶν, μεγαλειοτάτων καί ἐξοχωτάτων. Τὸ δι-

τιμητικοί τίτλοι

καίωμα του αυτοκράτορα να απονέμει τίτλους συνετέλεσε στό να πληθύνουν αυτοί οι έπίσημοι. 'Η «μεγαλειότης» και ή «έξοχότης» σώζονται μέχρι σήμερα. 'Ο κόμης, αρχικά έπίσημο όνομα ενός αυτοκρατορικού ακολουθού, έπίσης έγινε τίτλος αξιωματούχων και παραχωρούνταν σε τρεις τάξεις. 'Η ύψηλότερη τιμή, ή όποια δέν είχε σχέση μέ καμμιά υπηρεσία, ήταν του πατρικίου, ή όποια δόθηκε πρώτα από τον Κωνσταντίνο. 'Ανώτερη άπ' αυτή τήν τιμή ήταν μόνο ή τιμή των δύο ύπάτων, πού ήταν μία τιμητική διάκριση χωρίς πραγματική διοικητική δικαιοδοσία. Τίτλοι πού δέ δίδονταν μόνο για άργομισθία μπορούσαν να παραχωρούνται και τιμητικά (χωρίς μισθό): άργότερα αυτοί οι τίτλοι μπορούσαν να γίνουν άπλοι τίτλοι τάξεως.

οί ύπάλληλοι. 'Η
γραφειοκρατική
μηχανή

'Απόκτηση του αξιώματος και διατήρηση των ανώτατων τιμών ήταν δυνατή άπ' όλους, έκτός από εκείνους οι όποιοι ανήξαν σε τάξη πού αποκλειόταν κληρονομικά. 'Επιπλέον χρειάζοταν ή έγκριση του αυτοκράτορα για τους κατώτερους αξιωματούχους, πριν αναλάβουν τήν θέση τους για πρώτη φορά. 'Η προαγωγή γινόταν κατ' αρχαιότητα. Δέν πρέπει να λησμονείται ότι πολύ σημαντικές θέσεις μπορούσαν να καταληφθούν από τό προσωπικό της γραφειοκρατίας, του όποιου ή προώθηση σε ανώτερες θέσεις ήταν δυνατή και σε μερικές περιπτώσεις βέβαιη. 'Ο αριθμός των ύπαλλήλων πού χρησιμοποιούνταν και στίς δύο ευρύτερες διοικητικές περιφέρειες του κράτους αναφέρεται ότι ήταν περίπου δέκα χιλιάδες. Οί μισθοί των ύπαλλήλων αποτελούσαν σημαντική δαπάνη του προϋπολογισμού. 'Επιπλέον οι ύπάλληλοι έπαιρναν όλα τά είδη των έκτακτων άμοιβών, οι όποιες μπορεί μάλλον να όνομαστούν έμμεσοι εισπράξεις. 'Η γραφειοκρατική μηχανή δέν ήταν ποτέ έντελώς άπαλλαγμένη από τή διαφθορά, έναντιον της όποιας οι αυτοκράτορες αγωνίζονταν, χωρίς πάντοτε να έχουν καλά άποτελέσματα. 'Η διοικητική όργάνωση, άφου καθιερώθηκε, έδειξε, μέ συνέπειες καλές και κακές, μία ικανότητα για παθητική αντίσταση στην αυτοκρατορική θέληση, ή όποια δέν πρέπει να ύποτιμάται. Οί άνώτατοι αξιωματούχοι συχνά άλλαζαν, αλλά οι έξαιρετικά έξασκημένοι ύφιστάμενοί τους ήταν πιο αξιόλογα όργανα για τήν άποτελεσματική δι-

εξαγωγή των υποθέσεων και ταυτόχρονα ζηλότυποι προστάτες της διοικητικής παραδόσεως. Ὁ Ἰωάννης Λυδός, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε ὁ ἴδιος σέ γραφεῖα αὐλικοῦ ἐπάρχου, παρέχει παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στό βιβλίο του Περί Ἱερῶν. Καί οἱ δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζαν μ' αὐτές τίς ὑπηρεσίες μεταρρυθμιστές αὐτοκράτορες ἀντανανκλῶνται στά αὐτοκρατορικά διατάγματα, ἀκόμα καί στά διατάγματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μολοντί αὐτός εἶχε τή βοήθεια ἑνός ἀνθρώπου τόσο ἐνεργητικοῦ, ὅπως ἦταν ὁ αὐλικός ἐπαρχος Ἰωάννης Καππαδόκης.

Ἡ διαβάθμιση τῶν ἱκανῶν ὑπαλλήλων καί ἑνός μικροῦ ἀριθμοῦ ὑψηλῶν ἐπισήμων καθῶς καί στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας φαίνεται σ' ἕνα κρατικό ἐγχειρίδιο, στό Notitia Dignitatum (Γνώση Ἀξιωματῶν), πού χρονολογεῖται ἀπό τόν πέμπτο αἰῶνα. Αὐτή ἡ διαβάθμιση, ἐκτός ἀπό ἀσήμαντες τροποποιήσεις, παρέμεινε ἀμετάβλητη ὡς τόν ἕκτο αἰῶνα. Ὅμως ὁ κατάλογος τῶν αὐλικῶν ὑπαλλήλων τοῦς ὁποῖους ἀναφέρει τό ἔργο τοῦ Φιλοθέου, πού μνημονεύσαμε προηγουμένως καί πού γράφηκε τό προτελευταῖο ἔτος τοῦ ἑνατοῦ αἰῶνα, μᾶς δίνει μιᾶ ἐντελῶς διαφορετική εἰκόνα. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀξιωματῶν πού εἶχαν ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τόν αὐτοκράτορα αὐξήθηκε σημαντικά. Ἡ προηγούμενη ὀργάνωση τῆς διοικήσεως μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου εἶχε ἀναπτυχθεῖ σ' ἕνα εὐρύ συνεργατικό σύστημα.

Β' Τό διοικητικό σύστημα μετά τόν 6ο αἰῶνα

Ὁ δύσκολος ἀγώνας κατά τῆς Περσίας ἀνάγκασε τόν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο νά εἰσαγάγει νέα στρατιωτική ὀργάνωση, τό σύστημα τῶν θεμάτων ἢ στρατιωτικῶν διαμερισμάτων, τό ὁποῖο ἴσως δανείστηκε ἀπό τοῦς Πέρσες ἀντιπάλους. Καθῶς τώρα ἡ πολιτική ἐξουσία γιά μιᾶ ἀκόμη φορά ἐνώθηκε μέ τή στρατιωτική, αὐτές οἱ στρατιωτικές περιοχές εἶχαν γίνει νέα διοικητικά διαμερίσματα. Τά θέματα ἔλαβαν τή θέση τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητικῶν διαμερισμάτων (διοικήσεων) κι αὐτή ἡ ἀλλαγὴ ἐγένε πῶς σημαντική, ὅταν μικρότερα διαμερίσματα ἀναπτύχθηκαν ἀπό τά θέματα τά ὁποῖα ἀρχικά ἦταν πολύ με-

τά θέματα

γάλα στην έκταση. Ἡ ἔνωση τῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν δυνάμεων εἶχε ἤδη ἀρχίσει σ' ἐκεῖνα τὰ δυτικά διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀνακτηθεῖ ἀπό τήν αὐτοκρατορία ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Οἱ ἔξαρχοι συνδύαζαν τὰ καθήκοντα ἀρχηγοῦ στρατοῦ (magister militum) μέ τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπάρχου. Ὁ Ἰουστινιανός ἐπίσης εἶχε κάνει τίς ἴδιες ἀλλαγές σέ μερικές ἀνατολικές ἐπαρχίες. Τό νέο σύστημα πού εἰσήγαγε ὁ Ἡρόκληιος, ἀναπτύχθηκε πλήρως κατά τήν περίοδο τῶν Ἰσαύρων. Ἐντούτοις, οὔτε στά θέματα οὔτε στήν ἀναδιάρθρωση τῶν κεντρικῶν ὑπηρεσιῶν εἶναι δυνατό νά βρεθεῖ ὁποιοδήποτε ἑνωτικό καί μοναδικό σχέδιο. Ἡ εὐρύτερη διοικητική περιφέρεια, πού ὑπῆρχε πρῖν, ἐξαφανίσθηκε. Ἐχασε τή σημασία της, ὅταν ἡ πολιτική καί ἡ στρατιωτική ἐξουσία ἐνώθηκαν. Ἐπιπλέον ἡ οἰκονομική ὑπηρεσία της ἀναπτύχθηκε σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε τελικά χωρίστηκε σέ ἀνεξάρτητα τμήματα κατευθειάν ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ αὐτοκράτορα. Φαίνεται ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν προηγούμενη ἀποκέντρωση καί τήν ἐπακόλουθό της ἀνεξαρτησία ἔπαιξε μεγάλο ρόλο σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη. Ὁ περιορισμός τῆς ἐκτάσεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα μετά τίς ἀραδικές κατακτήσεις, ἔκανε εὐκολότερη τήν πολιτική τοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Ἡ βαθμιαία διάλυση τῆς τόσο σημαντικῆς σέ ἐπιρροή κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ μαγίστρου τῶν ὀφφικίων ἦταν ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς γενικῆς πολιτικῆς. Τά καθήκοντα τοῦ προϋσταμένου τοῦ ἱεροῦ κοιτώνα ἐπίσης ἔπαυσαν νά ἀσκοῦνται ἀπό ἕναν καί στοῦ ἐξῆς τὰ ἀνέλαβαν διάφοροι ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ἀξιωματοῦχοι. Τά ὀνόματα τῶν ἀξιωματῶν, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτό τόν τρόπο ἐξαφανίσθηκαν, παρέμειναν ὡς τίτλοι τάξεως. Ἐνῶ ἡ λατινική εἶχε περιέλθει σέ δεύτερη μοῖρα στήν ὀνομασία τῶν πῖο σπουδαίων ἀξιωματῶν, γιά τὰ ὁποῖα ἡ κοινή ἑλληνική ἐπίσημη γλῶσσα χρησιμοποιοῦνταν, ἐντούτοις ἕνας σχετικά μεγάλος ἀριθμός λατινικῶν ὀνομάτων διατηρήθηκε, πού ἐξέφραζε τίτλους εὐγένειας. Κατά τίς ἀρχές τοῦ δέκατου αἰῶνα ὑπῆρχαν δεκατέσσερις τέτοιοι τίτλοι καί κατά συνέπεια ὑπῆρχαν δεκατέσσερις βαθμοί, ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού προορίζονταν γιά μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας καί γιά τούς εὐνοῦχους τῆς αὐλῆς. Ὁ ὑψηλότερος βαθμός ἦταν ὁ βαθμός τοῦ

*ἐξαφάνιση
παλαιῶν
ἀξιωματῶν. Νέα
ἀξιώματα*

μαγίστρου· ακολουθοῦσαν οἱ πατρίκιοι ἀνθύπατοι, μετὰ οἱ πατρίκιοι καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρὸς τὰ κάτω ὡς τὸ βαθμὸ τοῦ πρῶην ἐπάρχου καὶ τοῦ στρατηγοῦ (στρατηλάτου). Ἡ προνομιακὴ θέσι ἐκεῖνων πού προσωπικὰ ὑπηρετοῦσαν τὴν αὐτὴ ἀντανακλᾶται στὴν προτεραιότητα πού εἶχαν οἱ εὐνοῦχοι ἔναντι ἄλλων τοῦ ἴδιου βαθμοῦ. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ὑπαλληλικὴ θέσι κατὰ κανόνα κάθε ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος ἔφερε ἕναν τέτοιο τίτλο τάξεως ὁ ὁποῖος τοῦ παραχωροῦνταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα σὲ μιὰ τελετουργικὴ ἀκρόασι. Τοῦ δινόταν ἕνα δίπλωμα ἢ δῶρα, γιὰ νὰ τὰ ἔχει σ' ὅλη του τὴ ζωή. Ὁ μάγιστρος ἔπαιρνε ἕνα χιτῶνα, κατασκευασμένο ἀπὸ χρυσὸ νῆμα, ἕνα μανδύα, πού ἔφερε δαντέλα ἀπὸ χρυσό, καὶ μιὰ ζώνη μὲ πολύτιμους λίθους. Οἱ σπαθάριοι φοροῦσαν ξίφος μὲ χρυσὴ λαβή. Ἄλλοι λάβαιναν ὡς δῶρα εἰδικῶς σχεδιασμένα περιδέραια.

Τὰ ἀξιώματα προσφέρονταν ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ ὑπουργεῖο σύμφωνα μὲ ὀρισμένη τάξι. Ὁ αὐτοκράτορας μόνος του εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τοὺς διορισμούς, τίς προαγωγές καὶ τίς ἀπολύσεις. Ἡ προοπτικὴ προαγωγῆς καὶ μ' αὐτὴ ἡ βαθμολογικὴ καὶ μισθολογικὴ ἀνοδο ἦταν τὸ κυριότερο μέσο ἐνθαρρύνσεως τῶν φιλοδοξιῶν τῶν ὑπαλλήλων. Ἡ προσωπικὴ ἐξάρτησι τῶν ἀνώτερων ἀξιωματούχων ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἴσως ἐκφραζόταν περισσότερο καθαρά, ὅταν, τὴν προηγούμενη ἐβδομάδα ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαίων, ὁ αὐτοκράτορας, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σαλόνια ὑποδοχῆς τοῦ παλατιοῦ, πλήρωνε τοὺς μισθοὺς μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἔκανε ἐντύπωση στὸν ἐπίσκοπο Λιουπράνδο τῆς Κρεμόνας, ἀπεσταλμένο τοῦ Ὁθωνα Α'. Μιὰ τέτοια στενὴ σχέση μὲ τὸ παλάτι ἐνίσχυε τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῶν ἀνώτερων ἀξιωματούχων. Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀξιώματα ἀποκλειστικὰ συνδεμένα μὲ τὴν αὐτὴ, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφεραν οἱ εὐνοῦχοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηρετοῦσαν τοὺς αὐτοκράτορες ἄμεσα καὶ ἐκτελοῦσαν τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ παλατιοῦ. Στὴν κορυφὴ βρισκόνταν ὁ παπίας (φύλακας τῶν ἀνακτόρων) καὶ ὁ ἀρχιματιοφύλαξ (protovestiarius), ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα καὶ διαχειριστὴς τῶν χρημάτων, πού προβλέπονταν γι' αὐτά. Ἀπ' αὐτὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ

*ἐξάρτησι τῶν
ὑπαλλήλων
ἀπὸ τὸν
αὐτοκράτορα*

*οἱ ἀξιωματοῦχοι
τῆς πρωτεύουσας*

θησαυροφυλάκιο ἔδιναν φιλοδωρήματα σέ ἑορταστικές εὐκαιρίες. Τό ἀξίωμα τοῦ προΐσταμένου τοῦ ἱεροῦ κοιτώνα συνεχίστηκε μέ τήν πιό μετριόφρονα θέση τοῦ ἀρχιτελετάρχου. Τό πιό ἰσχυρό ὅμως πρόσωπο ἀπ' αὐτή τήν αὐλική ομάδα ἀξιωματούχων ἦταν αὐτό πού τώρα ὀνομαζόταν παρακοιμώμενος, δηλαδή ἐκεῖνος πού κοιμόταν στό διπλαγὸ δωμάτιο ἀπό τόν κοιτώνα τοῦ αὐτοκράτορα. Αὐτοί πού εἶχαν αὐτό τό ἀξίωμα συχνά ἀσκοῦσαν σημαντική ἐπίδραση. Ὁ Βασίλειος π.χ., ὁ παντοδύναμος ὑπουργός τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, ἐκμεταλλεύτηκε τή θέση του, γιά νά ἀποκτήσει τεράστια περιουσία. Ἡ δυνατότητα τέτοιων καταχρήσεων δέν παραβλεπόταν, ἀλλά λαμβανόταν ὑπόψη ὅτι οἱ εὐνοῦχοι πάντοτε ἀποκλείονταν ἀπό τόν αὐτοκρατορικό θρόνο καί ἐπομένως δέν μπορούσαν ποτέ νά γίνουν σφετεριστές, οὔτε εἶχαν διαδόχους, πού γιά χάρη τους θά ἦταν δυνατό νά ἐκμεταλλευτοῦν τίς εὐκαιρίες.

Ἡ κεντρική αὐτοκρατορική διοίκηση μέ τήν ἔδρα της στήν Κωνσταντινούπολη περιλάβαινε μόνο πολιτικούς ὑπαλλήλους. Οἱ στρατηγοί, πού στάθμευαν στήν πρωτεύουσα, καί ὁ ναύαρχος τοῦ στόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δέν εἶχαν καμμιά ἀνάμιξη μέ τή διοίκηση οὔτε καί βραδύτερα ἀκόμη, ὅταν ὁ μέγας δομέστικος εἶχε γίνει ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ καί ὁ μέγας δρουγγάριος ναύαρχος τοῦ στόλου. Ὁ Φιλόθεος κάνει διάκριση στή διοίκηση μεταξύ κριτῶν (δικαστικῶν ἀξιωματούχων) καί σεκρετικῶν (κυρίως οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων). Αὐτή ἡ διάκριση δέν ἔγινε ποτέ πλήρης καί μάλιστα καθὼς ἡ τάση νά ἐπεκταθεῖ ἡ σφαῖρα δραστηριοτήτων μερικῶν ὑπηρεσιῶν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου γινόταν ὄλο καί περισσότερο φανερή.

Ἀπό τούς κριτές ὁ ἀνώτερος στό ἀξίωμα ἦταν ὁ ἑπαρχος τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος διατήρησε τόν παλαιό τίτλο καί γενικά συνέχιζε ἀκόμη νά ἐκτελεῖ τά προηγούμενα καθήκοντά του. Ἦταν ὁ ἀνώτατος στό βαθμὸ μεταξύ τῶν πολιτικῶν ἐπισήμων. Εὐνοῦχος δέν ἐπιτρεπόταν νά κατέχει αὐτή τή θέση. Ἦταν «ὁ δήμαρχος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ κυβερνήτης της, στό ἀξίωμα ἀμέσως μετά τόν αὐτοκράτορα. Γι' αὐτό προσαγορευόταν «πατέρας τῆς πόλεως». Στό δικαστικό του ἔργο τόν βοήθοῦσε ὁ λογοθέτης τοῦ πραιτωρίου καί στή διοίκηση

τῆς πόλεως ὁ σύμπνοος καί ἐπίσης πολυάριθμο προσωπικό, ὅπως πάντα συνέβαινε μέ τούς ἀνώτατους ἀξιωματούχους. Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον, πού ἀναφέρεται στίς δραστηριότητες τοῦ ἐπάρχου κατά τό δέκατο αἰῶνα, δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες σχετικά μέ τόν κύκλο καθηκόντων του: ἦταν ὁ κύριος ἀξιωματοῦχος στίς συντεχνίες καί κατά συνέπεια ἤλεγχε τό ἐμπόριο καί τίς πωλήσεις· εἶχε ὑπό τή δικαιοδοσία του τήν ἀστυνομία, πού φύλασσε τούς δρόμους καί τά κτίρια, καθώς καί μιὰ πυροσβεστική ὑπηρεσία· ἐπέδλεπε τήν τήρηση τῆς Κυριακῆς ἀργίας καί τούς ξένους ἐμπορευομένους.

Ἡ ἐπίβλεψη τῶν ξένων στήν πλατύτερη ἔννοια ἦταν ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ κοιαιίστωρα, ἀξίωμα πού ὑπῆρχε καί στήν παλαιότερη διοικητική ὀργάνωση. Τώρα ὁμως ἡ δικαιοδοσία του ἐπεκτεινόταν καί στή δικαιοδοσία ἑνός ἀξιωματοῦχου πού δημιουργήθηκε ἀπό τόν Ἰουστινιανό, τοῦ ἀνακριτοῦ δικαστοῦ. Μερικοί ἀπό τούς πρώην αὐτοκρατορικούς γραμματεῖς ὑπήχθησαν στή δικαιοδοσία τοῦ κοιαιίστωρα καί ἐργάζονταν ὑπό τίς ἐντολές του. Ὁ κοιαιίστωρ ἦταν πρόεδρος ἑνός δικαστικοῦ συμβουλίου ἐφέσεων, τό ὁποῖο ἐπίσης ἐπιλαμβανόταν ζητημάτων διαθηκῶν καί κηδεμονίας. Ἡ ὑπηρεσία «αἰτήσεων» ἦταν ἡ μόνη πού συνέχισε νά διατηρεῖται ἀνεξάρτητη μέ τό ὄνομα ὑπηρεσία ἐπί τῶν δεήσεων.¹

Οἱ σεκρετικοί, πού ὀνομάστηκαν ἔτσι ἀπό τά γραφεῖα τους πού καλοῦνταν σέκρετα, ἦταν κυρίως οἰκονομικοί ὑπάλληλοι. Οἱ ἀνώτεροί τους στό βαθμό συνήθως ὀνομάζονταν λογοθέται (κατά λέξη: ὑπόλογοι)· οἱ ἄλλοι καλοῦνταν χαρτουλάριοι καί τά γραφεῖα τους εἶχαν εἰδικά ὀνόματα. Ἐδῶ ἐμφανίζονται οἱ χωριστές ὑπηρεσίες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξελιχτεῖ ἀπό τήν οἰκονομική ὑπηρεσία τοῦ αὐλικοῦ ἐπάρχου, ἂν καί ἡ ἔκταση τῆς δραστηριότητάς τους συχνά μπορούσε νά διευρυνθεῖ σέ βάρους ἄλλων παλαιότερων ὑπηρεσιῶν. Ἔτσι ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιά τή διαχείριση τοῦ φόρου γῆς καί ἐπομένως ἦταν εἰδικότερα σημαντικός ἀξιωματοῦχος, εἶχε ἐπίσης ὑπό τή δικαιοδοσία του τίς

1. (Σ.τ.Μ.) Αὐτή ἡ ὑπηρεσία ἀσχολοῦνταν μέ τή διεκπεραίωση τῶν αἰτήσεων πού οἱ πολῖτες ὑπέβαλλαν στόν αὐτοκράτορα.

είσφορές για τή διατήρηση τῶν ὑδραγωγείων καί τίς προσόδους ἀπό τά μεταλλεῖα. Στήν ὑπηρεσία του ὑπῆρχαν χωριστά γραφεῖα γιά τήν ἐκτίμηση καί τή συλλογή τῶν φόρων. Ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ ἤλεγχε τήν πληρωμή καί τήν ἐπιμελητεία τοῦ στρατοῦ. Ἔτσι αὐτός ἦταν ἕνα εἶδος γενικοῦ οἰκονόμου καί ἀρχιταμίου τοῦ στρατοῦ. Ὁ λογοθέτης τοῦ Ἰδικοῦ ἤ ἐπί τοῦ ἰδικοῦ ἤλεγχε ἕναν εἰδικό κλάδο πού ἀσχολοῦνταν μέ τήν προμήθεια ἐφοδίων γιά τό στρατό, γιά τόν ὁποῖο σκοπό ἦταν ὑπό τόν ἔλεγχό του καί τά κρατικά ἐργοστάσια. Ὁ χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου μπορεῖ νά μνημονευθεῖ ὡς ἐπόμενος, γιατί εἶχε παρόμοια καθήκοντα, μερικά ἀπό τά ὁποῖα κληρονόμησε ἀπό τόν κόμητα τῶν δωρεῶν. Αὐτός ἐπέδλεπε τό βεστιάριο, δηλαδή τίς κρατικές ἀποθήκες ἱματισμοῦ, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ὑπηρεσίες ἐπίσης προμηθεύονταν καί ἄλλα εἶδη ὑλικῶν γιά εἰρηνικούς ἤ πολεμικούς σκοπούς· διηύθυνε ἐπίσης καί τό αὐτοκρατορικό νομισματοκοπεῖο. Ἐνας εἰδικός κλάδος τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κόμητα ἰδιοκτησιῶν ἀντιπροσωπεύονταν τώρα ἀπό τό λογοθέτη τῶν ἀγγελοῦν, ὁ ὁποῖος ἐπέδλεπε τίς ἐγκαταστάσεις ὅπου τρέφονταν ἐπιθώτορες ἴπποι γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ· κατά συνέπεια αὐτός ὀρθά θεωρεῖται ἀπό τό Φιλόθεο ὡς ἀξιωματοῦχος τοῦ στρατοῦ. Τό σακελλίον ἀπέκτησε μεγαλύτερη σημασία, γιατί συγκέντρωσε καί ἄλλες ὑπηρεσίες ἐκτός ἀπό τίς ὑπηρεσίες τοῦ κόμητα τῶν ἱερῶν δωρεῶν. Ὁ ἀνεξάρτητος προϊστάμενος αὐτοῦ τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου ἦταν ὁ χαρτουλάριος τοῦ σακελλίου, ἀρχικά ἕνας ὑφιστάμενος τοῦ σακελλαρίου, ὁ ὁποῖος στό μεταξύ εἶχε ἀνέλθει στό ἀξίωμα τοῦ γενικοῦ ἐλεγκτῆ ὅλων τῶν σεκρέτων, δηλαδή ὅλων τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν.

Ἀπό ἐκείνους πού χειριζόταν τήν κρατική περιουσία χρειάζεται νά ἀναφέρουμε τόν ὀρφανοτρόφο, τό διευθυντή τῶν πολλῶν ὀρφανοτροφείων στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος συνήθως ἦταν ἱερέας. Γενικά τά κοινωνικά ἰδρύματα, ὅπως τά ξενοδοχεῖα, τά πτωχοκομεῖα καί τά νοσοκομεῖα, ἀφέθησαν στή φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας· ἀλλά οἱ αὐτοκράτορες συχνά τά ἐπιχορηγοῦσαν ἀπό τήν κρατική περιουσία γιά τή συντήρησή τους. Παρόλο ὅτι αὐτά τά ἰδρύματα ἦταν ὑπό τή δικαιοδοσία

κληρικῶν, παρέμειναν κάτω ἀπό τόν κρατικό οἰκονομικό ἔλεγχο καί ὑπάγονταν στή διεύθυνση μιᾶς ὑπηρεσίας τῶν κρατικῶν κτήσεων.

Ἐπίσης ὁ γενικός διευθυντής τοῦ ταχυδρομείου εἶχε τόν τίτλο τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου· χωρίς ἀκριβῶς νά ἀνήκει στήν οἰκονομική διοίκηση, συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στούς σεκρετικούς. Αὐτός φρόντισε γιά τήν ἐπέκταση τῆς σφαιρας δραστηριότητάς του κατά τόν ἴδιο τρόπο πού ἔπραξε ὁ προηγούμενός του μάγιστρος τῶν ὄφφικίων. Ὁπως ὁ μάγιστρος τῶν ὄφφικίων, καί ὁ ἴδιος ἐπίσης ἔγινε ὑπουργός γιά τίς ἔξωτερικές ὑποθέσεις καί μεταξύ τῶν ἄλλων προνομίων εἶχε καί ἓνα προσωπικό ἀπό μεταφραστές στή διάθεσή του. Γινόταν δεκτός σέ ἀκρόαση ἀπό τόν αὐτοκράτορα κάθε μέρα καί ἀργότερα ἔγινε ἓνα εἶδος πρωθυπουργοῦ· τελευταία ἔλαβε τόν τίτλο τοῦ μεγάλου λογοθέτου. Μερικές ὑπηρεσίες καλοῦνταν «εἰδικές ὑπηρεσίες», ἀλλά αὐτές δέν εἶχαν καμμιά ἀναγνωρισμένη σπουδαιότητα γιά τήν γενική διοίκηση. Ἀπ' αὐτές τίς ὑπηρεσίες μόνο ἡ ὑπηρεσία τοῦ συγκέλλου χρειάζεται νά μνημονευθεῖ. Ὁ συγκέλλος ἦταν ἀνώτερος κληρικός, πού συχνά ἀνερχόταν στόν πατριαρχικό θρόνο μέ διορισμό ἀπό τόν αὐτοκράτορα σέ συμφωνία μέ τόν πατριάρχη. Στήν ἱεραρχία προηγούνταν ἀπό ὅλους τούς συνηθισμένους ἀξιωματούχους. Ἡ ὑπηρεσία του μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιᾶ ὑπηρεσία ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη.

Γιά τή διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν ὁ Φιλόθεος ἀναφέρει εἰκοσιπέντε θέματα, ἀλλά κατά τήν ἀρχή τοῦ ἑνατου αἰῶνα ὑπῆρχαν μόνο δέκα. Ὁ ἀριθμός τῶν θεμάτων συνέχιζε νά αὐξάνει καί κατά τόν ἐνδέκατο αἰῶνα γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν τριάντα ὀκτώ. Ἡ ἐπέκταση τῶν συνόρων καί πιο πολύ ἡ ἐπιθυμία νά ἐλέγχεται ἡ αὐξανόμενη δύναμη αὐτῶν τῶν ἀνεξάρτητων διαμερισμάτων συνέβαλαν σ' αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Σέ χρόνους ἀνώμαλους πολλοί στρατιωτικοί κυβερνήτες ὑπέκυπταν στόν πειρασμό νά χρησιμοποιοῦν τή δύναμή τους κατά τοῦ αὐτοκράτορα, ἐνῶ ὁ σχηματισμός μιᾶς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας γαιοκτημόνων ἐπίσης ἔδινε βάσιμο ἔδαφος γιά ἀνησυχίες. Οἱ ἀρχηγοί τῶν θεμάτων γενικά καλοῦνταν στρατηγοί. Ἔτσι ἡ

*ἀξίωση
τοῦ ἀριθμοῦ
τῶν θεμάτων*

*οἱ
ἀξιωματοῦχοι
τῶν
θεμάτων*

καθαρά στρατιωτική προέλευση τῶν θεμάτων φαίνεται ἀπό τόν ἐπίσημο τίτλο τοῦ διοικητοῦ τους. Αὐτοὶ ἐξαρτῶνταν κατευθείαν ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα. Φαίνεται ὅτι τὰ θέματα διαρέθηκαν σέ δύο ὁμάδες: μιὰ ἀνατολική ἀποτελούμενη ἀπὸ τὰ θέματα τῆς Μ. Ἀσίας μαζί μέ τὰ θέματα τῆς Θράκης καί τῆς Μακεδονίας, χωρὶς ὅμως νά συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτὴ τὰ νησιώτικα θέματα, τὰ ὁποῖα μέ τὰ ὑπόλοιπα θέματα τῶν Βαλκανίων, τῆς Νότιας Ἰταλίας καί τῆς Χερσονήσου στὴν Κριμαία σχημάτιζαν τὴ δυτικὴ ὁμάδα θεμάτων. Οἱ στρατηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων πάντοτε κατεῖχαν ὑψηλότερη θέση. Κατὰ τὸ Φιλόθεο, στὴν ἱεραρχία ἦταν μετὰ τὸ σύγκελλο καί ἀνώτεροι ἀπὸ τόν ἐπαρχο τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τῶν δυτικῶν θεμάτων. Αὐτὴ ἡ προνομιακὴ θέση πού δόθηκε στοὺς στρατιωτικούς ἐπισήμους, ἔδωκε στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς μέσης καί τῆς ὑστερότερης περιόδου τόν εἰδικό της χαρακτήρα. Οἱ στρατηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων, στοὺς ὁποῖους συμπεριλαμβάνονται καί οἱ στρατηγοὶ τῶν νησιωτικῶν θεμάτων, λάβαιναν τοὺς μισθοὺς τους ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θησαυροφυλάκιο, ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ τῶν δυτικῶν θεμάτων ἀπὸ τίς προσόδους τῶν ἐπαρχιῶν τους. Ὅπως τονίστηκε, ἡ πολιτικὴ διοίκηση μέ τίς οἰκονομικὲς καί δικαστικὲς ἀρχές ἐπίσης ἦταν στὰ χέρια αὐτῶν τῶν στρατιωτικῶν κυβερνητῶν. Ὁ στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς βοηθοῦνταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο σῶμα πολιτικῶν ὑπαλλήλων πέρα ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ του προσωπικό. Ὁ χαρτουλάριος τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τίς δαπάνες πληρωμῆς τῶν στρατιωτῶν, ἦταν ὑπεύθυνος στό λογοθέτη τοῦ στρατιωτικοῦ, μολονότι αὐτὸς ὁ δεύτερος εἶχε μικρότερο βαθμό. Ἐπιπλέον ὁ ἀνώτερος δικαστὴς τοῦ θέματος καί ὁ πρωτονοτάρχιος (θηρησκευτικὸς ἀξιωματοῦχος) ἦταν, τουλάχιστο ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ δέκατου αἰῶνα, ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ στρατηγοῦ. Ἡ ἐξάρτησή τους ὁμοίως ἦταν ὑπὸ ὁρισμένους ἐπιφυλάξεις, πού διατυπώνονται στό ἀποκαλούμενο Τακτικόν τοῦ Λέοντος κατὰ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «Σέ ὁρισμένα ζητήματα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς στρατηγούς, ἀλλὰ θεωροῦμε ἀσφαλέστερο νά ὑποβάλλουν τίς ἐκθέσεις τους στὴ δική μας κεντρικὴ διοίκηση, γιὰ νά μᾶς καταστοῦν ἱκανοὺς νά γνωρίζουμε τὴν κατάστασι διοικήσεως». Δέν εἶναι γνωστὸ πῶς τὰ καθήκοντα κατανέμονταν στίς λεπτομέρειες,

ἀλλά ὅποσδήποτε ἡ κεντρική ὑπηρεσία διατηροῦσε κάποιο δικαίωμα ἐπιβλέψεως, γιά νά ἐλέγχει καί νά συγκρατεῖ τούς στρατηγούς τῶν θεμάτων. Ὁ ἴδιος σκοπός ἐξυπηρετοῦνταν μέ τήν ἀποστολή ἀξιωματούχων ἀπό τήν κεντρική διοίκηση γιά ἐποπτεία καί ἐπιθεώρηση. Ἐπιπλέον οἱ ἐπίσκοποι παρακινούνταν νά ἐπιβλέπουν τή διοικητική διαδικασία στίς ἐπισκοπές τους καί οἱ ὑπήκοοι ἐνθαρρύνονταν νά ζητοῦν νόμιμη ἀπόδοση δικαιοσύνης σέ κάθε καταπίεση.

Κατά τῶν ἐπαρχιακῶν δικαστηρίων γίνονταν ἐφέσεις. Ὁ αὐτοκράτορας παρέμενε ὁ ἀνώτατος δικαστής ἐφέσεων καί ἐπίσης ἐπεφύλασσε γιά τόν ἑαυτό του τή δικαιοδοσία κρίσεως τῶν ἀνώτατων ἀξιωματούχων. Εἶναι γνωστό ὅτι μερικοί αὐτοκράτορες ἐπιθυμοῦσαν νά ἀκούουν προσωπικά παράπονα. Στό πλευρό τοῦ αὐτοκράτορα ὡς ἀνώτατοι δικαστικοί ἄρχοντες ἦταν ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως καί ὁ κοιαίστωρ. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα ὁ μέγας δρουγγάριος κατέλαβε τή θέση τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Ἐπιπλέον ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἕνα ἀνώτατο δικαστήριο γιά σημαντικές ὑποθέσεις μέ δώδεκα δικαστές. Ἐντούτοις ὑπάρχει ἕδαφος γιά παραπέρα ἔρευνα σ' αὐτή τήν περιοχή.

Ἐνα χαρακτηριστικό γνώρισμα ὅλης τῆς περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία σέ πολιτικά θέματα. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οἱ ἐπίσκοποι εἶχαν διακιώματα ἀπονομῆς δικαιοσύνης, πού ἐποίκιλλαν σέ ἔκταση. Ἄν ὁ κατηγορούμενος ἦταν κληρικός, τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια δικαιοσύνης ἦταν ἀρμόδια καί ἡ ἴδια διαδικασία ἀκολουθοῦνταν σ' ὅλες τίς πολιτικές ὑποθέσεις ἄν ἦταν σύμφωνη ἡ γνώμη καί τῶν δύο διαδίκων. Κατά τό τέλος τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα ἡ δικαιοδοσία αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπεκτάθηκε σ' ὅλες τίς ὑποθέσεις γάμου καί φιλανθρωπικῶν κληροδοτημάτων. Μετά τή μεσολάβηση τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας ἡ διάκριση μεταξύ λαϊκῆς καί ἐκκλησιαστικῆς δικαστικῆς δικαιοδοσίας ἐγινε περισσότερο σκοτεινή. Καί αὐτή ἡ σύγχυση ἦταν εὐκολότερη κατά τήν τελευταία περίοδο, ὅταν ἡ Ἐκκλησία καί ὁ Πατριάρχης ἄρχισαν νά παίζουν ὅλο καί σημαντικότερο ρόλο στήν κυβέρνηση τοῦ κράτους. Ἐντούτοις ἡ διοίκηση τῆς δικαιοσύνης καί ἡ νο-

ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης

οἱ ποινές

μηκή διαδικασία συνέχισαν μέχρι τέλους νά ἀκολουθοῦν πιστά τήν πορεία τῆς δικανικῆς σκέψεως, μολονότι οἱ ρωμαϊκοί νόμοι μεταβλήθηκαν οὐσιαστικά μέ τήν υἱοθέτηση χριστιανικῶν ἰδεῶν. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀπάνθρωπη τιμωρία τοῦ σωματικοῦ ἀκρωτηριασμοῦ εἶναι τόσο συχνή στή βυζαντινῆ ἐγκληματική νομολογία μπορεῖ ἀπό πρώτη ὄψη νά φανεῖ ὅτι δέ δικαιολογεῖ μιὰ τέτοια γνώμη. Ἐλλά ὁ ἀκρωτηριασμός συχνά ἀντικατέστησε τή θανατική ποινή καί μπορεῖ σέ μιὰ σκληρότερη στά ἦθη ἐποχή ἀπό τή δική μας νά φαίνονταν ὅτι ἦταν μετριασμός τῆς προηγουμένης αὐστηρότητας. Μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ μέ μιὰ ἀναφορά στίς λέξεις τοῦ Εὐαγγελίου: «εἰ ὁ ὀφθαλμός σου σκανδαλίζει σε, ἔξελε αὐτόν»: ἢ μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι παρεχόταν στόν κατηγορούμενο ἡ εὐκαιρία μετανοίας. Πρέπει νά ὁμολογηθεῖ ὅτι, ἀπό τότε πού εἰσῆχθησαν οἱ ποινές ἀκρωτηριασμοῦ, τιμωρίες ὅπως τύφλωση, κόψιμο τῆς γλώσσας καί κόψιμο τῶν χερῶν ἐπιβάλλονταν καί γιά ἀδικήματα, γιά τά ὁποῖα δέν προβλέπονταν προηγουμένως ἡ ποινή τοῦ θανάτου.

Ἄλλες ποινές ἦταν ἡ δήμευση τῆς περιουσίας καί τά πρόστιμα. Φυλάκιση ὡς ποινή ἦταν ἄγνωστη στόν παλαιό βυζαντινό νόμο. Μόνο ἀπό τό δωδέκατο αἶώνα καί στό ἐξῆς πολλοί πολιτικοί κατάδικοι φυλακίζονταν, ὡς ὅτου ἕνας τραγικός θάνατος ἔθετε τέλος στά βάσανά τους στήν εἰρική Ἄνεμά² τῶν Βλαχερνῶν, πού ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄, μετά τήν ἐξέγερση πού ἔκαναν ἐκεῖ φυλακισμένοι. Ἐξορία σέ μοναστήρι, μιὰ τιμωρία ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι δείχνει πιό καθαρά τήν ἐπίδραση τοῦ συστήματος μετανοίας τῆς Ἐκκλησίας, εἰσῆχθη σέ παλαιότερη ἐποχή. Τό δικαίωμα νά παρέχει ἄσυλο, τό ὁποῖο πάντοτε διατήρησε ἡ Ἐκκλησία, εἶχε σάν ἐπακόλουθο κάποιο μετριασμό αὐτῶν τῶν ποινῶν. Ὅταν ἀσκοῦνταν ἕνα τέτοιο δικαίωμα, ἡ ἐκκλησιαστική ποινή, ἄν καί ὑπόκειταν σ' ἕναν ἀριθμό περιορισμῶν, ἀντικαθιστοῦσε τήν πολιτική ποινή. Τό δικαίωμα ἄσυλου ὁμως δέν παρεχόταν σ' ὅσους εἶχαν καταδικαστεῖ γιά ἔσχατη προδοσία καί στούς αἰρετικούς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν στόν ἴδιο βαθμό ἔνοχοι μέ τούς προδότες.

2. (Σ.τ.Μ.) Ἐνομάστηκε ἔτσι ἀπό τό ὄνομα ἑνός κατάδικου, πού λεγόταν Ἄνεμάς.

καί ἦταν χαρακτηριστικό τοῦ συστήματος τό γεγονός ὅτι οἱ φοροφυγάδες καί οἱ καταχραστές φοροεισπράκτορες ἐπίσης σπεροῦνταν αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος.

Τό πολύπλοκο καί ἐκτεταμένο σύστημα διοικήσεως συνέχισε νά λειτουργεῖ ἀκόμα καί ὅταν ἐπανειλημμένα δυσάρεστα ἐπληξάν τήν αὐτοκρατορία. Ἡ εἰσβολή τῶν Σελτζούκων Τούρκων στή Μ. Ἀσία ἐπέδρασε τήν ἀναδιοργάνωση τῶν θεμάτων. Οἱ διοικητές τους τώρα ἔλαβαν τόν ἐπίσημο τίτλο δοῦκες καί ἡ σφαῖρα δραστηριότητάς τους πιθανῶς περιορίσθηκε. Ἡ ἀληθινή κατάσταση τῆς διοικήσεως κατά τήν περίοδο τῶν Παλαιολόγων δέν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ ἐπαρκῶς. Ἐντούτοις τείνει κανεῖς νά πιστεύει ὅτι τό ἔργο Περί Ὀφφικίων τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα εἶναι μᾶλλον μιᾶ εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῆς αὐτοκρατορίας παρά τῆς μελαγχολικῆς πραγματικότητάς. Φαίνεται βέβαιον ὅτι πολλοί ἀπό τούς πρώην ἀξιωματούχους εἶχαν μόνο τιμητικούς τίτλους. Ἐκτός ἀπό τόν Πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπίδραση στήν πολιτική διοίκηση αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ μέγας λογοθέτης καί ὅσοι κατεῖχαν τίς ἀνώτερες στρατιωτικές θέσεις ἤλεγχαν τίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, τό ὁποῖο τώρα εἶχε περιοριστεῖ σέ πολύ μικρή ἔκταση.

Μιά εἰδικότερη ἀρετή τῆς βυζαντινῆς γραφειοκρατίας ἦταν ἡ ἐξαίρετη ἐκπαίδευση τῶν μελῶν της. Οἱ ἀξιωματούχοι ἀφελούνταν ἀπό τόν ὑψηλό βαθμό γενικῆς ἐκπαιδεύσεως, πού ἀπολάμβανε ἡ κοινωνική τους τάξη κατ' ἐκείνους τούς χρόνους. Τό γεγονός ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἔδινε μισθό στούς σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου του φανερῶνει ὅτι τό κράτος ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον νά ἔχει μιᾶ καλά ἐκπαιδευμένη ὑπαλληλική ὑπηρεσία. Ἡ νομική ἐκπαίδευση, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τόν Ἰουστινιανό, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, εἶχε παρακμάσει καί εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιᾶ στενή ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση, ὡς ὅτου ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος ἀνοίξε καί πάλι τήν παλαιά νομική σχολή στήν Κωνσταντινούπολη. Εἴσοδος στίς σημαντικές καί ἐπικερδεῖς θέσεις θεωρητικά ἦταν δυνατή σ' ὅλους· ἀλλά στήν πραγματικότητα διαμορφώθηκε μιᾶ ἀριστοκρατία ὑπαλληλική, ἡ ὁποία δέν ἔκανε εὐκόλη τήν προαγωγή στούς νέους ὑπαλλήλους.

*ἡ διοίκηση
τοῦ κράτους
κατά τούς
τελευταίους
αἰῶνες
τῆς ζωῆς του*

*ἡ ἐκπαίδευση
τῶν ὑπαλλήλων*

Κατά τήν ἴδια περίοδο στή Μ. Ἀσία ἀναπτύχθηκε μιὰ ἄλλη ἐπαρχιακή ἀριστοκρατία, ἡ ἀριστοκρατία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων· ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατίας, πού ὅλο καί ἀναπτυσσόταν, ὁ αὐτοκράτορας καί οἱ ἐξαιρετικά ἐκπαιδευμένες πολιτικές ὑπηρεσίες ἐνώθηκαν. Αὐτή ἡ ἐπαρχιακή ἀριστοκρατία συχνά εἶχε ἰσχυρή στρατιωτική ἰσχύ καί ἡ λαϊκότητά της, μέ τό στρατό πού διέθετε, μεγάλωνε τή ζηλοτυπία τῶν γραφειοκρατῶν τῆς πρωτεύουσας. Πρέπει νά ὁμολογηθεῖ ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπάθεια τῆς ὑπαλληλικῆς τάξεως πρός τή στρατιωτική ἀριστοκρατία, ἡ ὁποία συνέχεια ἀγωνίζοταν νά ἀποκτήσει δύναμη, ὁδήγησε τελικά στήν παραμέληση τοῦ στρατοῦ καί συνέβαλε στήν κατάρρευση τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ἡ ἀνανέωση πού σημειώθηκε κατά τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν ὁδήγησε σέ ἀντίδραση κατά τῶν πρωτείων τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν καί κατά συνέπεια ἡ λατινική αὐτοκρατορία βρῆκε στήν Ἀνατολή συνθήκες πού δέν ἦταν ἀνόμιες πρός τίς συνθήκες πού ὑπῆρχαν στή δική της φεουδαρχική ὀργάνωση. Ἀλλά κατά τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων οἱ ὑπάλληλοι παρέμειναν ἀκόμα τό στήριγμα τῆς πολιτείας, ἡ ὁποία μαχόταν γιά τήν ὑπαρξή της.

γενική κρίση
γιά τήν
ὑπαλληλική
τάξη

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτή ἡ ὑπαλληλική τάξη ἦταν ἀληθινή στόν τύπο της καί ἔδειξε μεγάλη ἰκανότητα ἀντιστάσεως· ἦταν ὑπεύθυνη σ' ἓνα βαθμό γιά τή συντηρητική ἐμφάνιση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· ἀλλά ἦταν ἀρκετά εὐέλικτη πάντοτε νά ἐκετελεῖ τό καθήκον της. Παρεῖχε τά μέσα μέ τά ὁποία ὁ αὐτοκράτορας μπορούσε νά πραγματοποιήσει τήν πολιτική του καί δέν ἦταν δικό της λάθος αὐτό πού προκαλοῦσε τά συνεχῆ παράπονα γιά τό ἀνυπόφορο φορτίο τῆς φορολογίας, ἀκόμα καί ἂν σέ πολλές περιπτώσεις μπορούμε νά διαπιστώσουμε δωροδοκίες καί φίλανθη ἐκμετάλλευση τῶν ὑπηκόων. Γενικά αὐτοί οἱ ὑπάλληλοι θεωροῦνταν ὡς ὁ δεσμός μεταξύ ὑπηκόων καί αὐτοκράτορα καί ὡς οἱ τηρητές τῶν νόμων. Μαζί μέ τήν Ἐκκλησία καί ἴσως μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία τά μέλη τῆς ὑπαλληλικῆς τάξεως, πού ἡ δραστηριότητά τους ἐκτεινόταν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία καί πού ἡ ἐπίσημη γλώσσα τους ἦταν ἡ ἑλληνική, συνέβαλαν στόν ἐξελληνισμό, ἢ, ὅπως οἱ ἴδιοι θά ἔλεγαν, στόν ἐκρωμαϊσμό τῶν

ξενικῶν στοιχείων καί κατ' αὐτό τόν τρόπο βοήθησαν νά ἀναπτυχτεῖ ἡ ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Γιά νά συνοψίσουμε: ἦταν μιά ὑπαλληλία δαπανηρή καί ὄχι πάντοτε εὐκίνητη, ἀλλά ἦταν ἐκείνη ἡ ὁποία μέ τήν ἐγγενή της ἱκανότητα γιά ἀντίσταση ὄχι μονάχα ἔδωκε στό βυζαντινὸ κράτος τόν εἰδικὸ του χαρακτήρα μέσα στοὺς αἰῶνες, ἀλλά ἐπίσης σέ περιόδους κρίσεως πρόσφερε σ' αὐτὸ ἀνεκτίμητη ὑποστήριξη.

3. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΣΤΟΛΟΣ. Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Α' Ὁ στρατός

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ στρατὸς πρέπει νά εἶχε μεγάλη σημασία γιά μιά αὐτοκρατορία πού ἡ ἱστορία της σέ μακρὲς περιόδους ἦταν ἱστορία πολέμων καί ἡ ὀργάνωση της σέ μεγάλο βαθμὸ εἶχε ἀναπτυχθεῖ γιά νά ἀνταποκριθεῖ σέ στρατιωτικὲς ἀπαιτήσεις. Ὁ στρατὸς μέ ὑπερηφάνεια ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του «ρωμαϊκὸ» καί αὐτὴ ἡ παράδοση μέ ἐπιμονὴ διατηρήθηκε. Ἡ διαμόρφωση τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῆς παλαιότερης αὐτοκρατορίας γιά μιά ἀκόμη φορά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν τελευταία περίοδο τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης καί ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο πρέπει μέ βραχύτητα νά ἐκτεθεῖ. Χρειάζεται νά ἐπιστρέψουμε στό Διοκλητιανὸ καί στὸν Κωνσταντῖνο, στό δεύτερο μάλιστα, ὁ ὁποῖος κατ' ἐκείνη τὴν περίοδο ἦταν ὁ κύριος ὀργανωτής. Ἐκτός ἀπὸ τίς φρουρὲς, πού στάθμευαν στά σύνορα, τοὺς λιμιταναίους (limitanei), πού μπορεῖ νά συγκριθοῦν πρὸς ἓνα εἶδος ἐθνοφυλακῆς ἀπὸ μονίμως ἐγκατεστημένους χωρικούς, κατόχους γῆς ἡ ὁποία τοὺς παραχωροῦνταν μέ τὴν κληρονομικὴ ὑποχρέωση προσφορᾶς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ὑπῆρχε καί ἓνας κινούμενος στρατὸς ξηρᾶς, ὁ ὁποῖος συνόδευε τὸν αὐτοκράτορα καί ἀρχιστράτηγο σέ ἐκστρατείες. Αὐτὰ τὰ στρατεύματα καλοῦνταν αὐτοκρατορικά (comitatenses), ἐνῶ μερικὰ «θορυβώδη» σώματα μεταξὺ αὐτῶν κατεῖχαν ἐξέχουσα θέση ὡς σωματοφυλακὴ τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ παλατῖνοι (palatini). Ἀλλά, ἀπὸ τότε πού ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε διαλύσει τὴν

*ἡ ρωμαϊκὴ
παράδοση
τοῦ στρατοῦ*

*φρουρὲς
στά σύνορα*

*αὐτοκρατορικά
στρατεύματα*

ἀξιωματοῦχοι
τοῦ στρατοῦ

παλαιά πραιτωριανή φρουρά, ἡ πραγματική σωματοφυλακή ἦταν τὰ τάγματα τῆς αὐτοκρατορικῆς σωματοφυλακῆς. Τό στρατό διηύθυναν ἀνώτατοι ἀξιωματικοί, πού λέγονταν μάγιστροι τοῦ στρατοῦ (*magistri militum*). Στό βαθμό ἔρχονταν ἀμέσως μετά τούς ἐπάρχους ἐνῶ ἀνήκαν στήν ἴδια τάξη μ' αὐτούς. Στήν ἀρχή ὑπῆρχαν δύο, ὁ μάγιστρος τοῦ ἵππικου καί ὁ μάγιστρος τοῦ πεζικου. Ὁ πρῶτος εἶχε προτεραιότητα ἐναντι τοῦ δεύτερου, χάρις στήν ἀνώτερη θέση τῶν ἵππικῶν στρατευμάτων. Καθένας ἦταν γενικός ἐπιθεωρητής τοῦ δικου του κλάδου ὑπηρεσιῶν, τόν ὁποῖον διηύθυνε ὑπό τόν αὐτοκράτορα, ὅταν ὁ δεύτερος συμμετεῖχε προσωπικά στήν ἐκστρατεία. Ὅταν ὁμως ὀδηγοῦσαν τό στρατό, χωρίς νά παίρνουν διαταγές ἀπ' τόν αὐτοκράτορα, καθένας μπορούσε νά ὀδηγεῖ μικτές μονάδες ἵππικου καί πεζικου. Ἀπ' τήν ἀρχή αὐτό συνέβαινε πάντοτε μέ τούς μάγιστρος τοῦ ἵππικου καί τοῦ πεζικου, οἱ ὁποῖοι διορίζονταν σέ συνοριακά διαμερίσματα εἰδικῆς στρατιωτικῆς σημασίας. Ἀπό τούς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Α' ὑπῆρχαν πέντε μάγιστροι στρατοῦ μέ ιδιαίτερα διαμερίσματα ὑπό τίς διαταγές τους· καθένας ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπό τούς ἄλλους καί ὑπάκουε μόνο στόν αὐτοκράτορα. Δυό στρατηγοί παρέμεναν στήν αὐλή καί ἀπό ἕνας στά στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Θράκης καί τοῦ Ἰλλυρικου· σ' αὐτούς ὁ Ἰουστινιανός πρόσθεσε καί ἕναν ἄλλο γιά τήν Ἀρμενία. Ὁ Δούκας εἶχε τό στρατιωτικό πρόσταγμα στίς ἐπαρχίες. Ἐπίσης οἱ στρατηγοί εἶχαν μιᾶ ὑπηρεσία γιά τή διεκπεραίωση τῶν στρατιωτικῶν ὑποθέσεων καί γιά τήν ἀπονομή τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης.

ἡ στράτευση

Παρά τή γενική ὑποχρέωση στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία ἀκόμη ἴσχυε, ἡ ὑποχρεωτική στράτευση δέν ἦταν ὀπωσδήποτε ὁ κανόνας. Τά παιδιά τῶν στρατιωτικῶν καί ὁ ἀγροτικός πληθυσμός εἰδικότερα ὑπόκεινταν σέ στρατολόγηση, ἀλλά οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς μπορούσαν νά πληρώνουν ἕνα χερματικό ποσό ἀντί νά στέλνουν νεοσυλλέκτους, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά στέλνουν ἀπό τήν «ἀποικία» τους. Γι' αὐτό πολλοί ξένοι (βάρβαροι), ἰδίως Γερμανοί, προωθήθηκαν στό στρατό, σέ βαθμό πού ἡ λέξη βάρβαρος σήμαινε στή γλώσσα τοῦ λαοῦ στρατιώτης. Οἱ ὁμόσπονδοι (*foederati*) ἦταν τμήματα

ξένοι στό
στράτευμα

στρατού μέ δικούς τους άρχηγούς. προερχόμενα από φυλές πού ήταν ύποχρεωμένες μέ συμφωνία νά προμηθεύουν στρατιώτες. Μόνο όταν ό Άτίλας έκλεισε τά σύνορα, άναγκάστηκε ή κυβέρνηση του Βυζαντίου νά κινητοποιήσει για μία άκόμη φορά τίς δυνάμεις του κράτους. Όταν παρουσιάστηκε νέα προσέλευση Γερμανών, ό Λέων Α΄ προσπάθησε νά βρει μία αντίρροπη δύναμη χρησιμοποιώντας τούς Ίσαύρους από τή Μ. Άσία, οί όποιοι άργότερα σχημάτισαν τά διαλεκτά τάγματα τής Αυτοκρατορίας. Άλλά, ώς τότε πού εϋρισκαν μισθοφόρους, αυτοί ήταν πάντοτε τό κύριο στήριγμα του στρατού. Οί βουκελλάριοι (bucellarii), πού όνομάστηκαν έτσι από ένα είδος ψητής τροφής, σάν τήν κουραμάνα των στρατιωτικών, έπαιζαν σημαντικό ρόλο, ό όποιος συχνά άποτελοϋσε κίνδυνο για τό κράτος. Ώς στρατεύματα πού συνόδευαν από κοντά τό στρατηγό, άποτελοϋσαν τή φρουρά του και ήταν όργανισμένοι νά ύπηρετοϋν τόν άρχηγό τους και τόν αυτοκράτορα. Έξαιτίας του μεγάλου άριθμού, σχημάτισαν ένα σημαντικό σώμα στην έκστρατευτική δύναμη του Ίουστινιανού. Άλλά οί βουκελλάριοι άποτελοϋσαν σημείο έξασθενήσεως τής κεντρικής έξουσίας, γιατί ή πληρωμή και ό όπλισμός τους άφήνονταν στη δικαιοδοσία του στρατηγού τους. Η κατανομή του στρατού παρέμενε άκόμη ή ίδια· μόνο τά αυτοκρατορικά στρατεύματα καλοϋνταν «Ρωμαίοι στρατιώται» στην έλληνική γλώσσα τής εποχής, έφόσον άποτελοϋνταν από στρατιώτες προερχόμενους από ύπηκόους τής αυτοκρατορίας. Τά στρατεύματα, πού έφεραν τό όνομα του τόπου τής καταγωγής τους, π.χ. τά ισaurικά ή τά θρακικά, επίσης άνήκαν στα αυτοκρατορικά σώματα. Αυτά όμως τά στρατεύματα είχαν περισσότερο κύρος έξαιτίας των άξιόλογων μαχητικών τους ικανοτήτων. Χάρη στη μέθοδο στρατολογίας τους είχαν πολλά τά κοινά μέ τούς όμόσπονδους. Τακτικά σώματα στρατευμάτων πού άποτελοϋνταν από ξένους μισθοφόρους αλλά μέ ντόπιους ήγέτες κατά τήν παλαιότερη εποχή όνομάζονταν σύμμαχοι. Κατά τήν περίοδο του Ίουστινιανού αυτά τά σώματα περιήλθαν κάπως σέ κατώτερη μοίρα, γιατί τήν πρώτη θέση κατείχαν οί βουκελλάριοι και οί όμόσπονδοι. Στο μεταξύ τό ίππικό απέδαινε όλο και περισσότερο ή κυριότερη μαχητική δύναμη. Περιλάβαινε

διάφορα
στρατιωτικά
σώματα

τά τμήματα πού ἔφεραν θώρακα καί πού σχηματίστηκαν κατά τό περσικό πρότυπο. Αὐτά γιά πρώτη φορά παρουσιάστηκαν κατά τόν τρίτο αἰώνα. Ἐπίσης τό τόξο υἰοθετήθηκε ἀπό τούς Πέρσες ὡς ἀποτελεσματικό ὄπλο μακρινῆς ἀποστάσεως γιά τήν προπαρασκευή τῆς κυρίας ἐπιθέσεως.

ἀπό τούς
μισθοφόρους
στήν
ὑποχρεωτική
στράτευση

Ἡ κακή κατάσταση τῶν οἰκονομικῶν καί ἡ ἐμφάνιση τῶν Ἀβάρων στά σύνορα τοῦ Δούναβη σιγά σιγά ἔφεραν σέ δύσκολη θέση τούς διαδόχους τοῦ Ἰουστινιανοῦ νά στρατολογοῦν μισθοφόρους. Τά στρατεύματα τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ στρατολογία γίνονταν ὄλο καί περισσότερο πυκνή, ἰδίως μεταξύ τῶν κατοίκων τῶν ἀρμενικῶν περιοχῶν, πού κατακτιήθηκαν πρόσφατα, οἱ ὁποῖες ἀπέβησαν τόποι καλῶν μαχητικῶν ἀποθεμάτων. Τό Στρατηγικόν, ἕνα στρατιωτικό ἐγχειρίδιο πού ἀπόδίδεται στό Μαυρίκιο,* ὁμιλεῖ γιά στρατιωτική ὑπηρεσία ὅλων τῶν ὑπηκόων ὡς τό τεσσαρακοστό ἔτος. Αὐτό τό βιβλίο κάνει διάκριση ἀνάμεσα σέ ἐπίλεκτα στρατεύματα καί κατώτερα. Οἱ βουκελλάριοι, οἱ ὁμόσπονδοι καί οἱ ἄριστοι ἀποτελοῦσαν τά ἐπίλεκτα στρατεύματα. Τώρα στούς ὁμόσπονδους ἀνήκαν καί τά πιό πολεμοχαρή σώματα στρατοῦ, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως τούς Ἰσαύρους. Οἱ ἄριστοι ἦταν οἱ πιό ἐπίλεκτοι ἀπ' ὄλο τό στρατό. Αὐτή τήν ἐποχή οἱ διαταγές δίδονταν ἀκόμη στή λατινική.

ἐπίλεκτα
σώματα

ἐγκατάσταση
στρατιωτῶν
στίς ἀρχαικές
ἐπαρχίες

Μ' αὐτό τό στρατό ὁ Ἡράκλειος πολέμησε κατά τῶν Περσῶν. Ἀπετέλεσε γι' αὐτόν τή βάση γιά τή νέα στρατιωτική ὀργάνωση, ἡ ὁποία ἀργότερα πρόκειται νά ὀδηγήσει σέ μιᾶ ἀλλαγῇ στό σύστημα διοικήσεως τῶν ἐπαρχιῶν. Εὐρισκόμενος σέ ἀδυναμία νά στρατολογήσει ξένους μισθοφόρους, ὁ Ἡράκλειος ἀποφάσισε νά ἐγκαταστήσει τά στρατεύματά του μόλις ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦνταν περισσότερο ἀπό τούς Πέρσες, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ μαχητικότητά τους θά μεταβιβαστῆ καί στούς διαδόχους τους. Φαίνεται ὅτι ὑποσχέθηκε στούς στρατιῶτες του νά ἐγκατασταθοῦν στίς περιοχές πού τούς δώρισε, πρὶν ἀπό τήν ἀποφασιστική ἐκστρατεία, ὥστε ἡ ἐπιθυμία τους γιά τή νίκη νά αὐξηθεῖ σημαντικά. Δέν μποροῦμε νά καθορίσουμε τόν ἀρχικό σκοπό τῶν σχεδίων τοῦ αὐ-

τοκράτορα. Ἡ ἐφαρμογή τους περιορίστηκε στή Μ. Ἀσία ἐξαιτίας τῆς νικηφόρου εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων, πού ἡ ἱκανοποιητική στρατιωτική ἐκπαίδευσή τους κατά ἕνα μέρος ὀφειλόταν στήν προηγούμενη συμμαχία τους μέ τούς Βυζαντινούς καί τούς Πέρσες. Στή Μ. Ἀσία στήν ἀρχή ἐμφανίστηκαν τρία μεγάλα στρατιωτικά διαμερίσματα, τά ὁποῖα ἀργότερα ὀνομάστηκαν θέματα, δηλαδή περιοχές μέ στρατεύματα μονίμως ἐγκατεστημένα ἐκεῖ· τό Ἀνατολικόν μέ τά στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς, τό Ὀψίκιον³, στό ὁποῖο ἀνήκαν τά στρατεύματα πού στάθμευαν κοντά στήν πρωτεύουσα καί τό Ἀρμενικόν μέ τά στρατεύματα τῆς Ἀρμενίας. Οἱ διοικητές τους, οἱ στρατηγοί, ἤ, στήν περίπτωση τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου, ὁ κόμης, μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ διάδοχοι τῶν προηγούμενων μαγίστρων, τῶν διοικητῶν τοῦ πεζικοῦ καί τοῦ ἵππικοῦ. Οἱ ἐπίλεκτες μονάδες ὅμως ἀπ' ὅλα τά τμήματα τοῦ στρατοῦ ἦταν ἐγκατεστημένες σέ χωριστά διαμερίσματα, πού ἐμφανίζονται ἀργότερα ὡς ἀνεξάρτητα θέματα. Ἔτσι οἱ βουκελλάριοι καί οἱ ἄριστοι χωρίστηκαν ἀπό τό Ὀψίκιον καί οἱ Θράκες ἀπό τό ἀνατολικό θέμα, ἐνῶ οἱ ὁμόσπονδοι ἔμειναν πάντοτε στό ἀνατολικό θέμα. Δέν εἶναι γνωστό πότε αὐτή ἡ ὀργάνωση διαδόθηκε στήν Εὐρώπη, ἀλλά, ἀφοῦ τά θέματα τῆς Θράκης καί τῆς Μακεδονίας ἀνήκαν στήν ἀνατολική ὁμάδα, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι αὐτά τά δύο θέματα δημιουργήθηκαν σέ μιά παλαιότερη ἐποχή παρά τά ἄλλα δυτικά θέματα. Γιατί στήν τελική συγκρότηση τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων τά ἀνατολικά θέματα πάντοτε εἶχαν τό προβάδισμα, πράγμα πού ἀρχικά, χωρίς ἀμφιβολία, ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι τά θέματα αὐτά ἀναπτύχτηκαν παλαιότερα, ἐνῶ ἀργότερα εἶχαν τό προβάδισμα χάρις στή θαυμασία ἀντίστασή τους στή Μ. Ἀσία ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Θέματα πού δημιουργήθηκαν ἀργότερα ἔλαβαν γεωγραφικά ὀνόματα.

Ἡ κατανομή τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας βασιζόταν σ' αὐτή τήν ὀργάνωση σέ θέματα καί αὐτά ἀργότερα ἀναπτύχτηκαν σέ στρατιωτικές ἀλλά καί διοικητικές

*τά θέματα
καί οἱ
διοικητές τους*

3. (Σ.τ.Μ.) Ὀψίκιον ἦταν τό θέμα πού περιλάβαινε τίς περιοχές τῆς Νικαίας, Προύσας κ.ἄ.

ἐπαρχίες. Κάθε ἐπαρχία ἀποτελοῦσε ἓνα θέμα (ἔδινε στρατεύματα, ἂν θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη ἔκφραση). Τό θέμα ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του χωριζόταν σέ δύο ἢ τρεῖς τοῦρμες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες διοικοῦσε ὁ τουρμάρχης, πού ἦταν διοικητής μεραρχίας καθῶς ἐπίσης καί πολιτικός διοικητής ἑνός τμήματος τοῦ θέματος. Τό ὑπόλοιπο τοῦ στρατιωτικοῦ σχήματος δέν εἶναι πολύ γνωστό καί μεταβαλλόταν συνεχῶς ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς ἐκτάσεως τῶν θεμάτων. Ἡ τακτική διαιρέσεως τοῦ στόλου, πού ἐφαρμοζόταν κατά τόν ἔκτο αἰῶνα, σέ τοῦρμες (μεραρχίες), μοῖρες (ταξιαρχίες) καί τάγματα (συντάγματα) συνεχίστηκε, καθῶς φαίνεται ἀπό τά ὀνόματα: τοῦρμες, μοῖρες καί βάνδες. Βάνδες ὀνομάστηκαν ἀπό τό λατινικό *bandum*, πού σημαίνει σημαία. Στό Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου οἱ τουρμάρχες, οἱ δρουγγάριοι καί οἱ κόμητες τῆς βάνδας ὅλοι ἐξαρτῶνται ἀπό τούς στρατηγούς. Σύμφωνα μ' ἓναν κατάλογο, πού μᾶς δίδεται ἀπό ἀραβική πηγή, ὁ στρατηγός εἶχε κάτω ἀπό τίς διαταγές του δέκα χιλιάδες ἄνδρες διηρημένους σέ δύο τοῦρμες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπό πέντε βάνδες ὑπό ἓνα δρουγγάριο, ἐνώ κάθε βάνδα διαιροῦνταν σέ πέντε πενταρχίες, κάθε μία ὑπό τή διοίκηση ἑνός κόμη. Κάθε κόμη εἶχε ὑπό τή διοίκησή του πέντε πεντηκονταρχίες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπό σαράντα ἄνδρες ὑπό τόν πεντηκόνταρχο, ὁ ὁποῖος, καθῶς τό ὄνομα φανερώνει, πρέπει κατά καιρούς νά κυβερνοῦσε πενήντα ἄνδρες. Τέλος ἔρχονταν οἱ τέσσερις δεκαρχίες, κάθε μία ἀπό δέκα ἄνδρες.

Πέρα ἀπ' αὐτά τά στρατεύματα ὑπῆρχαν οἱ κλεισοῦρες, πού διοικοῦνταν ἀπό τούς κλεισουράρχες. Αὐτές δέν συμπεριλαμβάνονταν στό σύστημα τῶν θεμάτων. Κατά λέξη ὁ ὅρος σημαίνει ὄρεινές διαβάσεις καί ἐπομένως ἀναφέρεται στά εἰδικά συνοριακά διαμερίσματα, ὅπου οἱ δρόμοι, ἀπό τούς ὁποῖους οἱ εἰσβολεῖς μποροῦσαν νά προχωρήσουν, ἔπρεπε νά φυλάσσονται καί νά κλείνονται. Καθῶς αὐτά τά διαμερίσματα ἀπέκτησαν σημασία ἔγιναν ἀνεξάρτητα θέματα. Οἱ ἀκρίτες, πού τό ὄνομά τους σημαίνει: «ὑπερασπιστές τῶν συνόρων», ὅπωςδῆποτε ὑπάκουαν στούς διοικητές τῶν θεμάτων, τουλάχιστο κατά καιρούς. Στά σύνορα ἔκαναν συνεχή πόλεμο περι-

ορισμένης εκτάσεως. Ὁ Διγενής, ὁ ἥρωας τοῦ βυζαντινοῦ ἐθνικοῦ ἔπους, στό ὁποῖο καθρεφτίζονται οἱ συνθήκες τοῦ δέκατου αἰώνα, εἶναι ἓνα τέτοιος ἀκρίτας. Ἡ συνεχῆς πάλη μέ τούς ἀπίστους καί μέ τούς ληστές, τούς ἀπελάτες (κλέφτες κοπαδιῶν ζώων), εἶναι ἡ βάση τοῦ μύθου τῶν ἀκριτῶν.

Ἐκτός ἀπό τό στρατό τῶν ἐπαρχιῶν στάθμευαν ἐπίσης στρατεύματα στήν Κωνσταντινούπολη καί στή γύρω περιοχή. Αὐτά περιλάβαιναν τά τέσσερα ἰπικά συντάγματα τούς σχολάριους (scholarii), τούς ἐξκουθιτάριους (excubitores), τούς ἰκανάτους (καθένα ὑπό τή διοίκηση ἑνός δομέστικου) καί τούς ἀριθμούς ἢ βιγλάτορες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τή φρουρά τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀρχηγείου καί εἶχαν γιά διοικητή ἓνα δρουγγάριο. Ἐκτός ἀπ' αὐτά ἦταν καί ἓνα σύνταγμα πεζικοῦ ὑπό ἓνα δομέστικο καί ἀκόμη τά στρατεύματα πού διοικοῦσε ὁ κόμης ἢ δομέστικος τῶν τειχῶν, ἓνας τίτλος ὁ ὁποῖος πιθανόν ἀναφερόταν στά Μακρά Τείχη, πού οἰκοδομήθηκαν ἀπό τόν Ἀναστάσιο Α', περὶ πού σαράντα μίλια δυτικά ἀπό τήν πρωτεύουσα. Μέ ἐξαίρεση τή φρουρά τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, αὐτά τά στρατεύματα πηγαιναν στή μάχη μαζί μέ τόν αὐτοκράτορα. Ἀλλά ἡ πραγματική σωματοφυλακή τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ ἐταιρεία, πού σήμαινε ἀκολουθία, ὑπό τούς ἐταιρειάρχες. Ὁ δομέστικος τῶν σχολαρίων ἦταν ὁ ἀξιωματοῦχος μέ τή μεγαλύτερη θέση μετά τό στρατηγό τοῦ ἀνατολικοῦ θέματος καί ἔγινε ὁ ἀρχιστράτηγος ὅλου τοῦ στρατοῦ κατά τό δέκατο αἰώνα, ὅταν πλέον οἱ αὐτοκράτορες δέν ἐκστράτευαν προσωπικά. Οἱ ὑπολογισμοί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατευμάτων τῶν συνταγμάτων δέν εἶναι σταθεροί. Ποικίλλουν ἀπό 4.000 καί περισσότερο μέχρι 1.500. Κατά τόν ἔνατο αἰώνα ὁλόκληρο τό στράτευμα ἔχει ὑπολογιστεῖ σέ 120.000, ἐνῶ ἐπί Ἰουστινιανοῦ ἦταν 150.000. Ἀλλά λαβαίνοντας ὑπόψη τό γεγονός ὅτι κατά τόν ἔνατο αἰώνα ἡ ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας μειώθηκε κατά πολύ, αὐτή ἡ δύναμη τοῦ στρατοῦ εἶναι ἀπόδειξη τῶν ἀξημένων στρατιωτικῶν ἀναγκῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ μισθός τῶν στρατιωτῶν ἦταν σχετικά μικρός. Ἀλλά πρέπει νά μήν ξεχνᾶ κανεῖς ὅτι οἱ στρατιωτικές γαιοκτησίες, πού καθιερώθηκαν μέ τό σύστημα τῶν θεμάτων, ἦταν σημαντική

*τά στρατεύματα
τῆς
πρωτεύουσας*

*ἡ ἀριθμητική
δύναμη
τοῦ στρατοῦ*

*ὁ μισθός τῶν
στρατιωτῶν*

γιατί
έξασθένησε
ή άμυνα
του κράτους
μετά τό 10ο αϊ.

άμοιδή για τούς κατόχους τους. Κατά τόν πρώτο χρόνο ύπηρεσίας του ό στρατιώτης του θέματος έπαιρνε ένα σολδίδιο. Στά έπόμενα χρόνια τό ποσό ηΰξανε, ώς ότου κατά τό δωδέκατο έτος ό στρατιώτης έπαιρνε τό μέγιστο του μισθού του, πού έφθανε τά δώδεκα σόλδια. Οί στρατιώτες τών συνταγμάτων και οί ύφιστάμενοι άξιωματούχοι τών θεμάτων πιθανώς έφθαναν ένα μέγιστο μισθού δεκαοκτώ σολδίων. Οί άκίνητες περιουσίες τών στρατιωτών ήταν μέσου μεγέθους άγροτικά κτήματα και άποτελούσαν τή σπονδυλική στήλη όλου του στρατιωτικού συστήματος. Γι' αυτό τό λόγο οί αυτοκράτορες έκαναν ό,τι μπορούσαν νά προστατεύσουν τούς στρατιωτικούς από τήν πίεση τών μεγάλων γαιοκτημόνων. Είμαι άλήθεια ότι τελικά αυτή ή προστασία απέτυχε, γιατί ή άριστοκρατία τής Κωνσταντινουπόλεως πάντοτε ζητούσε και εύρισκε γη, για νά έπενδυεί τά κεφάλαιά της, πού συγκέντρωνε από τά κτήματά της. Γι' αυτό τό λόγο και ώς άποτέλεσμα κάποιας παραμελήσεως του στρατού από τήν κεντρική διοίκηση κατά τόν ένδέκατο αιώνα ή άμυνα τής αυτοκρατορίας έξασθένησε. Οί συνέπειες τής ήττας του Μαντζικέρτ (1071) και ή μόνιμη έγκατάσταση τών Σελτζούκων Τούρκων στή Μ. Άσία οδήγησε κατευθείαν στήν κατάρρευση του μέχρι τότε συστήματος. Για τούτο, όταν βρίσκουμε στρατιωτικές κτηματικές περιουσίες σέ μεταγενέστερα χρόνια, δύσκολα μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε τίς λέξεις στήν άρχική τους σημασία, γιατί αυτοί οί ιδιοκτήτες γης ήταν οί γνωστοί προνοιάριοι. Σ' αυτή τήν περίπτωση ή κτηματική περιουσία δινόταν σέ άνώτερους άξιωματικούς μέ τήν ύποχρέωση νά προμηθεύουν στρατιώτες· τό εισόδημα απ' αυτά τά κτήματα άνήκε σ' αυτούς κατά τή διάρκεια τής ζωής τους, χωρίς όμως τά κτήματα νά μεταδιδάσκονται στους άπογόνους. Αυτό τό σύστημα φέρει κάποια όμοιότητα μέ τό δυτικό φεουδαρχικό σύστημα. Έπιπλέον έγιναν προσπάθειες, νά τεθεί υπό έλεγχο ή μείωση του πληθυσμού, πού παρατηρούσαν σ' όρισμένα μέρη τής αυτοκρατορίας έξαιτίας τών επιδρομών τών Σελτζούκων, τών Σέρβων και τών Ουγγρων. Για νά έπιτευχθεί αυτός ό σκοπός, έγκαταστάθηκαν ξένοι στίς έρημωμένες από πληθυσμούς περιοχές. Ο δρόμος είχε προετοιμαστεί για τήν παρακμή τής παλαιάς τάξεως πραγμά-

των μέ την τακτική ἔξαιρέσεως ἀπό την ὑποχρεωτική στρατιωτική ὑπηρεσία μέ την καταβολή χρημάτων, μιὰ τακτική πού ἄρχισε ἤδη νά ἐπανεμφανίζεται κατά τό δέκατο αἰώνα. Ξένοι μισθοφόροι, οἱ ὁποῖοι πάντοτε εἶχαν παίξει σπουδαῖο ρόλο στήν ἔταιρεία (τή σωματοφυλακή), χρησιμοποιήθηκαν πάλι κατά διαρκῶς αὐξανόμενο ρυθμό. Μέ τό πέρασμα τῶν αἰώνων, Χάζαροι καί Πατζινάκες, Ρῶσοι καί Σκανδιναβοί, Γεωργιανοί καί Σλάβοι, Ἄραβες καί Τοῦρκοι καί ἀργότερα Λατίνοι ἀπ' ὅλα τά μέρη ὑπηρετήσαν στόν αὐτοκρατορικό στρατό. Ἐνα σημαντικό σῶμα τῆς σωματοφυλακῆς ἦταν τό σῶμα τῶν Βαράγγων, τό ὁποῖο κατά τήν περίοδο τῶν Κομνηνῶν ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό Ἀγγλοσάξονες. Κατά καιρούς ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα ὅτι θά ἐνισχυόταν ἡ ἀμυνα τῆς αὐτοκρατορίας μέ τήν χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων ὑπό βυζαντινοῦς ἀρχηγούς. Ἐτσι θά ἀντισταθμιζόταν ἡ δύναμη τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τοῦ Βυζαντίου καί τῶν στρατευμάτων τῶν θεμάτων πού ἐξαρθῶνταν ἀπ' αὐτήν. Αὐτή ὁμως ἡ ἐλπίδα ἐξαφανίσθηκε, ὅταν οἱ ἀρχηγοί τῶν μισθοφόρων ἀφέθηκαν νά ἀνέλθουν σέ σημαντικά ἀξιώματα καί κατά τόν τρόπο τῶν τυχοδιωκτῶν στρατιωτικῶν πολύ συχνά ἔθεσαν τά δικά τους συμφέροντα πάνω ἀπό τά συμφέροντα τοῦ κράτους. Ἡ νομιμοφροσύνη τῶν μισθοφόρων τελικά ἦταν θέμα ἀμοιβῆς. Ἐνας ἀπό τούς κύριους λόγους τῆς ταχείας καταρρέσεως τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τή λατινική ἐπίθεση τό 1204 ἦταν ἡ ἀρνηση τῶν ξένων νά πολεμήσουν, γιατί δέν εἶχαν πληρωθεῖ. Κατά τούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων δέν ὑπῆρχε πλέον ἐνοποιητική στρατιωτική ὀργάνωση. Ἦταν ἕνα σύστημα διαρκῶς μεταβαλλόμενο, ἐνῶ ὁ στρατός κατά τό μεγαλύτερο μέρος ἦταν μισθοφορικός.

Ἄς ἐπανεέλθουμε στόν κύριο βυζαντινόν στρατό. Τό πιό σημαντικό ὄπλο παρέμεινε τό ἵππικό, τά ἵππικά θέματα (cavallegria themata). Τό βαρύν ἵππικό, οἱ κατάφρακτοι, μέ χαλύβδινη περικεφαλαία καί λεπτό μεταλλικό ὄπλισμό ἢ σιδερένιο ἐνδυμα σ' ὅλο τό σῶμα, ἔφεραν ξίφος, μαχαίρι, λόγχη καί τόξο. Τά πολεμικά ἄλογα προφυλάσσονταν στό στήθος καί στό μέτωπο μέ μεταλλικά καλύμματα. Αὐτά ἦταν οἱ ἴλες ἵππικοῦ, πού τίς χρησιμοποιοῦσαν γιά ἐπιθέσεις κατά πυκνοῦς

*Ξένοι μισθοφόροι
στόν στρατευμα
καί ὁ ὀλέθριος
ρόλος τους*

*τό ἵππικό,
τό πεζικό καί
ὁ ὄπλισμός τους*

σχηματισμούς. Τό ελαφρό όπλισμένο ίππικό, οί τραπεζίται, χρησιμοποιούνταν για αίφνίδιες επιθέσεις, για κατόπτευση και για παρενόχληση του έχθρου. Τό κύριό τους όπλο ήταν τό τόξο. Τό τόξο επίσης χρησιμοποιούσε και τό ελαφρό πεζικό, μολοντί ύπήρχαν και άποσπάσματα πού έφεραν άκόντια. Τό βαρύ πεζικό έφερε θώρακες και χρησιμοποιούσε λόγχη, ξίφος, άσπίδα και συχνά τό βαρύ πολεμικό πέλεκυ. Κάθε βάνδα είχε τή μεταφορική της ύπηρεσία, ή όποία συχνά περιλάβαινε μεγάλο άριθμό άμάχων, ύπηρετών και σκλάβων. Ύλικά για τήν κατασκευή γεφυρών επίσης μεταφέρονταν άπ' αυτή τή σύνθετη μεταφορική ύπηρεσία. Καί ή στρατιωτική μηχανική ήταν ίκανοποιητικά άναπτυγμένη. Ο βυζαντινός στρατός είχε επίσης τήν ιατρική του ύπηρεσία μέ ιατρούς και νοσηλευτικές άμαξες.

ή πολεμική
τεχνική και
τακτική

Ένας άριθμός στρατιωτικών έγχειριδίων από τόν πέμπτο αιώνα μέχρι και τό Στρατηγικόν του Κεκαυμένου κατά τόν ένδέκατο αιώνα άποδεικνύουν ότι οί Βυζαντινοί θεωρούσαν τήν τέχνη του πολέμου ως πρακτική έπιστήμη. Κατά τήν εκπαίδευση του στρατού λάβαιναν ύπόψη τους τόν ειδικό χαρακτήρα του έχθρου, τήν εκτέλεση μιās έκστρατείας, ή τά μέτρα για άμυνα. Βαρύτητα έδιναν στά άμυντικά καθήκοντα του στρατού. Η αντίληψη τής επιθέσεως βρήκε πλήρη έκφραση μόνο στό σύστημα πού άναφερόταν στην πολιορκία. Τό άμυντικό σύστημα είχε άκόμα ως πρότυπο τό τελευταίο ρωμαϊκό συνοριακό σύστημα άμυνας μέ τά όχρωμένα φυλάκια, τούς μικρούς σταθμούς και τήν έξασφάλιση των διόδων και των δρόμων, από τούς όποιους οί εισβολείς θά μπορούσαν νά προχωρήσουν. Οί πόλεις πού ύπήρχαν στό έσωτερικό των συνόρων περιβάλλονταν μέ έπάλξεις. Ένα σύστημα σημείων άνήγγειλλε τήν προσέγγιση ενός έχθρου. Άν τά μεθοριακά στρατεύματα δέν κατόρθωναν ν' άποκρούσουν τόν επιδρομέα, τό πεζικό έπιανε τούς δρόμους από τούς όποιους θά μπορούσε νά όπισθοχωρήσει ο έχθρός και τό ελαφρό ίππικό τόν άκολουθούσε από κοντά, ως ότου ο στρατηγός του θέματος, ό όποιος επίσης ένημέρωνε τά γειτονικά θέματα, συγκέντρωνε τόν κύριο όγκο των στρατευμάτων του, για νά άποκρούσει τήν επίθεση. Κανονισμοί για τή συμπεριφορά στο πεδίο τής μάχης δίδονταν

μέ πολλές λεπτομέρειες, αλλά άναμενόταν από τό στρατηγό νά επιδείξει άνεξαρτησία και νέες ιδέες. Ή άντίληψη πού κυριαρχούσε ήταν νά περιορίζουν τόν αριθμό τών άπωλειών, άν παρεχόταν εύκαιρία επιτυχίας, χωρίς νά διακινδυνεύουν συμποική. Ή κίνηση τών στρατευμάτων και ή προστασία τους, ή παρατήρηση του έχθρου, οί επιτελικές ύπηρεσίες και ή κατασκοπεία, ή άπασχόληση του έχθρου, για νά κερδίζουν χρόνο, κάθε είδος στρατηγήματος, ή προσποιητή ύποχώρηση, οί ένέδρες, όλα μελετώνταν. Ίκανοποιητική έγκύμναση, αυστηρή πειθαρχία και εμπειρία στή μάχη έκαναν αυτό τό στρατό άποφασιστικό όπλο στά χέρια τών αυτοκρατόρων και τών στρατηγών τους. Μέ τήν άναγνώριση και τήν άμοιβή ειδικών ύπηρεσιών και μέ τή συγκέντρωση του νοϋ στή σπουδαιότητα του στρατιωτικού έργου τό πολεμικό πνεϋμα τών στρατιωτών διατηρούνταν άκμαίο. Ρήτορες και λαϊκοί άγορητές γνώριζαν πώς νά διεγείρουν τόν ένθουσιασμό τών στρατευμάτων, μιλώντας για τά καθήκοντα τών στρατιωτών προς τόν αυτοκράτορα και τήν αυτοκρατορία, προς τό Θεό και τή χριστιανική θρησκεία και ύπογραμμίζοντας τίς άμοιβές τής άνδρείας. Ή ήμέρα άρχιζε και τελείωνε μέ προσευχή. Ίεροπρεπείς τελετές γίνονταν κατά τήν έξστρατεία. Ή έλληνική πολεμική κραυγή «ό Σταυρός νικά» και ή παλαιότερη λατινική «ό Θεός με' ήμων έστι» φανερώνουν ότι τό εκκλησιαστικό πνεϋμα είχε επίσης εισδύσει στό στρατό. Κατά καιρούς ό θάνατος στό πεδίο τής μάχης θεωρούνταν ισάξιος μέ τό θάνατο τών μαρτύρων. Τά βυζαντινά πολεμικά άσματα στή μορφή ύμνων δείχνουν ότι στίς καλύτερες ήμέρες αυτού του στρατού τό μαχητικό πνεϋμα συνδύαζε εμπιστοσύνη στό Θεό μέ μεγάλη αυτοπεποίθηση. Στο "Επος του Διγενή Ακρίτα, όπου σε μεταγενέστερους χρόνους αυτά τά ιδεώδη μέ πολλή επιθυμία ανακαλούνται στή μνήμη, αυτό τό πνεϋμα του βυζαντινού στρατού συνεχίζεται. Και άκόμα στό "Επος ύπάρχει ή ήχώ από τήν άδάμαστη αυτοπεποίθηση τής στρατιωτικής άριστοκρατίας, ή όποία άνάγκασε τήν κυβέρνηση και τή γραφειοκρατία νά παραμελήσουν τήν όργάνωση του στρατού. Και παρ' όλα αυτά, παρά τίς διακυμάνσεις μεταξύ δυνάμεως και αδυναμιών, στό βυζαντινό στρατό άνήκει ή τιμή ότι ήταν του αυτοκράτορα τό κύριο

*άπηχσεις
στό Έπος του
Διγενή Ακρίτα*

προπύργιο κατά τῶν Ἀράβων. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ παρακμή προχώρησε, ὅταν ἐπίσης οἱ δυτικές δυνάμεις τοῦ ἐπέπεσαν ἀπό τὰ νότια, μπορούσε ἀκόμη νά παρακαλύψει τήν ἐπίθεση τῶν Τούρκων, ἂν καί δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά συγκρατήσει τήν προέλασή τους.

Β' Ὁ στόλος

ὁ ρόλος
τοῦ στόλου
στό βυζαντινό
κράτος

Ἡ ὀργάνωση τοῦ ναυτικοῦ ἦταν πρωτότυπο ἔργο τῶν Βυζαντινῶν. Γιά τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία ἡ Μεσόγειος στήν πραγματικότητα ἦταν τό *Mare Nostrum* καί ὁ στόλος της χρησίμευσε περισσότερο σάν ἀστυνομική δύναμη παρά σάν ὄργανο πολέμου. Μόνο ὅταν οἱ Βάνδαλοι κατέλαβαν τήν Καρχηδόνα καί ἔγιναν κύριοι τῶν δυτικῶν ὑδάτων, ἡ αὐτοκρατορία ἀναγκάστηκε γιά ἓνα διάστημα νά λάβει προφυλακτικά μέτρα. Ἐντούτοις, ὁ στόλος ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀκόμα καί κατά τούς ἐπιθετικούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅταν ὁμως ἔγιναν ναυμαχίες, ὅπως π.χ. στούς Γοτθικούς πολέμους, οἱ ναυτικοί τῶν ἀκτῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπέδειξαν ὅτι ἀκόμα ἦταν ἀνώτεροι στή τεχνική. Ὑπό τόν Ἡράκλειο ἓνας μικρός στόλος ἦταν ἱκανός νά ἐμποδίσει τούς Πέρσες νά περάσουν τό Βόσπορο, ὅταν σχεδίαζαν νά ἐπιτεθοῦν κατά τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔχοντας ὡς συμμάχους τοῦ Ἀδάρου. Λίγο ἀργότερα ὅταν οἱ Ἀραβες ἀπείλησαν τήν ὑπαρξη τῆς αὐτοκρατορίας, γιά πρώτη φορά ἀναγνωρίστηκε πλήρως ἡ σημασία τοῦ στόλου, εἰδικότερα ὅταν ὁ Μωαβίας, κυρίαρχος πλέον τῆς συριακῆς ἀκτογραμμῆς, προσέβαλε τίς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας στή θάλασσα καί μέ τό στόλο του ἐμφανίστηκε πρό τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν ἦταν μόνο τό «ἐλληνικό πῦρ», πού ἀναχαίτισε τήν ἰσχυρή καί πεισματώδη ἐπίθεση τῶν Ἀράβων ναυτικῶν, ἀλλά ἐπίσης ὁ στόλος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀργανωθεί ὡς μέρος τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων κατά τόν ἔβδομο αἰῶνα, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ στρατικοποίηση τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀρχηγός τοῦ στόλου ἦταν ὁ στρατηγός τῶν καραβισιάνων, τοῦ ὁποῖου ὁ τίτλος προερχόταν ἀπό τό κάραβος, ἓνα εἶδος πλοίου. Κάτω ἀπό τίς διαταγές του ἦταν ἓνας ἢ δύο

ναύαρχοι (δρουγγάριοι). Τά παραθαλάσσια διαμερίσματα τῆς Μ. Ἀσίας καί τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου προμήθευαν τά πλοία καί τοὺς ἄνδρες. Ἀπό νωρὶς οἱ Κιβύριοι, πού ἔφεραν τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπὸ τὴν πόλη Κίβυρα τῆς Παμφυλίας, ἦταν σὸ προσκῆνιο. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ στόλου σὲ ἀνταρσίες κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἑβδομοῦ καὶ τὶς ἀρχές τοῦ ὄγδοο αἰῶνα ἦταν ὁ λόγος διαιρέσεως τῶν δυνάμεων. Παράλληλα πρὸς τὸ ἀνεξάρτητο θέμα τῶν Κιβυραιοτῶν (νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τῆς Μ. Ἀσίας), συνέχισε νὰ ὑφίσταται τὸ θέμα τῆς Δωδεκανήσου ἢ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ θέματα διοικούνταν ἀπὸ ἓνα δρουγγάριο. Ὁ χαμηλὸς βαθμὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου εἶναι ἀπόδειξη τῆς κατώτερης θέσεως τῆς ναυτικῆς δυνάμεως σὲ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς. Ἀπὸ τοὺς Ἰσαύρους κατὰ τὸν ὄγδοο αἰῶνα ἡ σημασίαι τοῦ στόλου περιορίστηκε σημαντικὰ, γιατί ἡ πίεση ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς χαλαρώθηκε. Ἐπίσης καὶ οἱ Ἀρβασίδες χαλίφες ἄφησαν τὸ στόλο τους νὰ χειροτερεύσει. Μόνο κατὰ τὸν ἔνατο αἰῶνα, ὅταν οἱ Ἀνδαλουσιανοὶ Ἀραβες ἔκαναν πειρατικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν παραλίων καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη καὶ οἱ Ἀγλαβίδες ἀπὸ τὴν Τύνιδα κατέλαβαν τὴ Σικελία, καταβλήθηκαν προσπάθειες γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ κακοῦ πού προήλθε ἀπὸ τὴν παραμέληση τοῦ ναυτικοῦ κατὰ τὸ παρελθόν. Στὸ σύστημα τῶν θεμάτων ἀναγνωρίστηκε ἡ Σάμος ὡς ἓνα τρίτο ναυτικὸ θέμα. Καὶ τὰ τρία τώρα θέματα ἦταν ὑπὸ τὴν διοίκηση στρατηγῶν. Ὑπῆρχαν ἀκόμη βάσεις τοῦ στόλου στὰ εὐρωπαϊκὰ θέματα, ἰδιαιτέρως στὴν Κεφαλληνία. Ἐπιπλέον ὑπῆρχε ἓνας στόλος ὑπὸ τὸν δρουγγάριον τοῦ πλωίμου, πού στὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α' κατέλαβε ἰδιαιτέρη θέση, ἡ ὁποία σιγὰ σιγὰ ἀποκτοῦσε μεγαλύτερη σημασίαι, ὥστε τελικὰ ἔγινε ἀρχηγὸς τοῦ στόλου.

Οἱ ἐχθροὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἀναγκάστηκαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά νὰ ὑπολογίζουσαν τὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Προφυρογέννητος ἔκανε ἐκκλιση γιὰ θαλάσσια κυριαρχία ἀπὸ τὰ Δαρδανέλια ὡς τὸ Γιβραλτάρ, μπορεῖ, πράγματι, νὰ ἦταν γνώμη δικῆ του, μιὰ ἱστορικὴ ἀνάμνηση. Ὅμως ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ὁ ἀπελευθερωτὴς τῆς Κρήτης, μποροῦσε νὰ πεῖ στὸν πρεσβευτὴ τοῦ Ὁθωνα Α'

*ἐκκλιση
τοῦ Κων/τίνου Ζ'
γιὰ θαλάσσια
κυριαρχία*

μέ περισσότερο δίκαιο ὅτι αὐτός μόνο εἶχε ἰσχυρό στόλο. Ἡ ἀποδοτικότητα τοῦ στόλου ὅμως χάθηκε καί πάλι, ὅταν περιορίστηκαν οἱ ἀπαιτήσεις πού εἶχαν ἀπ' αὐτόν. Ἐάν ὁ στόλος εἶχε παραμείνει ἀκόμα καί κατά τίς ἡμέρες τῆς δόξας του σέ δεύτερη μοίρα, τώρα περιῆλθε σέ μεγαλύτερη κατάπτωση. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀσιατικοῦ ἐπαρχιακοῦ στόλου κατά φυσικό λόγο ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν εἰσβολή τῶν Σελτζούκων. Ἀργότερα, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός γιά μιᾶ ἀκόμη φορά προσπάθησε νά ἀναδιοργανώσει τό ναυτικό. Ἡ αὐξανόμενη ἀδυναμία τοῦ ναυτικοῦ φαίνεται ἀπό τή χρησιμοποίηση μισθοφόρων καί πάνω ἀπ' ὅλα ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ προηγουμένως ἡ αὐτοκρατορία μποροῦσε νά ἐπιβάλλει τή θέλησή της στούς Βενετούς, τώρα ζητοῦσε τή βοήθειά τους, προσφέροντας σ' αὐτούς ἐμπορικές διευκολύνσεις. Οἱ συνέπειες τῆς πλήρους παρακμῆς τοῦ ναυτικοῦ φάνηκαν γρήγορα. Ὁ δόγης Δάνδολος γνώριζε καλά ὅτι ὁ πρῶν κύριος τῆς Βενετίας δέν μποροῦσε νά τοῦ προβάλλει ἀντίσταση στή θάλασσα. Ὁ στόλος τῶν Παλαιολόγων πάντοτε ἦταν τόσο ἀνίσχυρος, γιά νά παίξει ἀποφασιστικό ρόλο στή μάχη γιά τήν ἐπικράτηση στή Μεσόγειο.

εἶδη
πολεμικῶν
πλοίων

Τά πολεμικά, γενικά, καλοῦνταν δρόμωνες. Εἰδικότερα, οἱ δρόμωνες ἦταν τά πραγματικά πλοῖα μάχης. Ἦταν πλοῖα διάφορων μεγεθῶν μέ πανιά καί δυό σειρές κουπιῶν, μέ πλήρωμα μέχρι 300, ἀπό τούς ὁποίους 70 ἦταν πεζοναῦτες καί οἱ ἄλλοι κωπηλάτες καί ναῦτες. Ὁ μέσος ὄρος τοῦ πληρώματος πρέπει νά θεωρηθεῖ 200 ἄνδρες. Πλοῖα εἰδικῆς κατασκευῆς μέ δυό σειρές κουπιῶν καλοῦνταν ἀμάφυλοι· ἦταν ταχύτερα καί μποροῦσαν νά κινοῦνται εὐκολότερα, ἀλλά, παρόλο ὅτι ἦταν ἕνα εἶδος καταδρομικῶν, χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης καί σέ μάχες γραμμῆς. Ἡ ναυαρχίδα τοῦ ναυάρχου πάντοτε ἦταν μιᾶ ἀμάφυλος εἰδικοῦ μεγέθους καί ταχύτητας. Ἐπιπλέον ὑπῆρχαν καί ἀκόμα ταχύτερα πλοῖα μέ μιᾶ μόνο σειρά κουπιῶν γιά κατασκόπηση καί γιά τή μεταφορά μηνυμάτων. Κατά τό δέκατο αἰῶνα ὁ στόλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἰσχυρότερος παρά ὁ στόλος τῶν θαλασσινῶν θεμάτων. Ἐντούτοις οἱ ἀριθμοί πού παρέχονται ἀπό τίς πηγές δέν παρέχουν βάση, πάνω στήν ὁποία νά στηρίξουμε ἕναν ἀξιόπιστο μέσο ὄρο δυνάμεως, εἰδικότερα καθῶς ἐμπορικά πλοῖα μερικές

φορές χρησιμοποιούγταν για πολεμικά, ἐνῶ ταυτόχρονα παλαιὰ πλοῖα ἐπαναφέρονταν πάλι στήν ὑπηρεσία. Τό ἔμβολο ἦταν ἐξαίρετος ὄπλισμός τῶν πλοίων, ἐξαιτίας τῆς εὐκολίας μέ τήν ὁποῖαν οἱ Βυζαντινοί κινούσαν τά σκάφη τους.

Ἄλλά ἡ ὑπεροχή τοῦ στόλου τοῦ Βυζαντίου κυρίως ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι ἦταν ὀπλισμένος μέ τό «ἐλληνικό πῦρ» μιά ἐφεύρεση τοῦ Σύριου Ἑλληνα Καλλινίκου, ἡ ὁποία μᾶλλον ἦταν γιά δεύτερη φορά ἀνακάλυψη, γιατί ἡ χρησιμοποίησή μιᾶς ἀσβεστής καυστικής ὕλης ἀναφέρεται ἀπό τόν Ἄναστασιο Α΄. Ἡ κατασκευή αὐτοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ πυρός, ἡ ὁποία μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου βελτιώθηκε, ἦταν ἓνα αὐστηρά φυλασσόμενo κρατικό μυστικό. Καταπέλτες ἐξεσφενδόνιζαν τό πῦρ ἀπό τίς πρῶρες τῶν πλοίων· ἀκόμα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιούνταν γιά τή ρίψη του ἓνα εἶδος προωθητικῆς δυνάμεως τοποθετημένης σέ σωλῆνες. Τό πλήρωμα μετέφερε βομβίδες χειρός γεμισμένες μέ τό πῦρ, οἱ ὁποῖες κατέστρεφαν ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο κτυποῦσαν. Καί ὅμως ὁ στόλος χρησιμοποιούνταν μέ τήν ἴδια προσοχή, ὅπως οἱ δυνάμεις ξηρᾶς, ἐνῶ, παρά τίς πολλές θαυμάσιες τεχνικές ἐπιτευξίεις, ἡ βυζαντινὴ ναυτική ἐπιστήμη δέν πέτυχε ποτέ τήν ἀνάπτυξη πού θά ἀνέμενε κανεῖς, λαβαίνοντας ὑπόψη τή σημασία τοῦ στόλου γιά τήν ἄμυνα τῆς αὐτοκρατορίας.

τό ὄγρο πῦρ

Γ' Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία

Ἀπομένει νά ποῦμε λίγα λόγια γιά τή διπλωματία τοῦ Βυζαντίου. Γιά τό βυζαντινὸ κράτος, ὅπως καί γιά κάθε ἄλλο κράτος, ὁ πόλεμος ἦταν ἡ συνέχιση τῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους μέ ἄλλα μέσα. Ἀκόμα καί σέ φιλοπόλεμους αὐτοκράτορες φαίνονταν συμφερότερο νά πετύχουν τόν πολιτικό τους σκοπό μέ τή διπλωματία παρά μέ τή χρήση τοῦ ξίφους. Ὅμως τότε δέν ὑπῆρχαν ἀντιπρόσωποι πού νά διαμένουν μόνιμα σέ ἄλλες χῶρες καί, ἐνῶ θεωρήσαμε τό μέγα λογοθέτη ἓνα εἶδος ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν, ἐντούτοις δέν πρέπει νά νομίσουμε ὅτι ἡ θέση του ἀνταποκρινόταν τόσο πολύ στή σύγχρονη ἰδέα περὶ ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν. Μποροῦμε νά δοῦμε τήν κρατικὴ μηχανὴ στήν πράξη, ἀλλά λίγα γνωρίζουμε γιά τήν κατασκευή της καί τόν τρόπο λειτουργίας της. Ἀπεσταλμένοι πῆγαιναν καί ἐρ-

χονταν. Πρόθεση τῶν Βυζαντινῶν ἦταν νά ἐντυπωσιάσουν τούς ξένους ἀπεσταλμένους ἢ ἐπισκέπτες μέ τή λαμπρότητα τῆς πρωτεύουσας καί μέ τό πομπῶδες τῶν ἀνακτορικῶν τελετῶν. Συνήθως αὐτές οἱ προσπάθειες ἔφεραν ἀποτέλεσμα. Τόν ξένο τόν ὀδηγοῦσαν σ' ἓνα πολυτελέστατο σαλόνι τοῦ παλατιοῦ μέσα ἀπό ἓνα πλήθος ἐπισκεπτῶν πού ἦταν ντυμένοι μέ πολυτέλεια καί μπροστά ἀπό μιά σειρά σωματοφυλάκων μέ ὄπλα πού ἄστραφταν. Τέλος, ἔσυραν μιά κουρτίνα καί ὁ ξένος ἔμενε κατάπληκτος, βλέποντας ἓναν αὐτοκράτορα πού ἦταν ντυμένος τήν ἐπίσημη στολή του καί καθόταν στό θρόνο του. Στά πλάγια τοῦ θρόνου χρυσά λιοντάρια βρυχῶνταν, μηχανικά πτηνά κελαδοῦσαν σέ μιά ἐπιχρυσωμένη ροδιά καί, ἐνῶ ὁ ἐπισκέπτης καθόταν, ὁ θρόνος ἀνυψωνόταν ψηλά, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας νά γίνεται ἀπρόσιτος. Σάν νά ἦταν εἰκόνα ἀγίου ἀκίνητος, δέ μιλοῦσε ὁ ἴδιος στό σασιτισμένο ξένο. Μιλοῦσε γιά λογαριασμό του ὁ μέγας λογοθέτης. Μόνο λίγοι κατόρθωναν νά μὴν ἐντυπωσιαστοῦν. Ὁ Λιουπράνδος τῆς Κρεμόνας ὑπερηφανευόταν, γιατί μπόρεσε νά μὴν ἐντυπωσιαστεῖ, ἀλλά παραδεχόταν ὅτι αὐτό τό πέτυχε γιατί προηγουμένως εἶχε ζητήσει λεπτομερεῖς πληροφορίες ἀπό ἐκείνους πού εἶδαν τό θέαμα. Πόσες πληροφορίες ἓνας ἀπεσταλμένος στό Βυζάντιο ἀναμενόταν νά δώσει στόν ἡγεμόνα του μπορεῖ κανεῖς νά ὑπολογίσει ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ξένοι ἀντιπρόσωποι ἐπιτηροῦνταν προσεκτικά, γιά νά ἐμποδιζονται νά βλέπουν ὅτιδήποτε δέν ἔπρεπε νά δοῦν. Κάθε βυζαντινὴ ἀποστολή, κάθε ἔμπορος, πού πήγαινε στό ἐξωτερικό, συγκέντρωνε πληροφορίες, οἱ ὁποῖες μποροῦσε νά ἔχουν μεγάλη ἀξία γιά τίς σχέσεις μέ τούς ἡγεμόνες τῶν χωρῶν πού ἐπισκεπτόταν, ὅπως π.χ. οἱ συμβουλές ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο στό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά δώσουν δῶρα καί τά εἶδη τῶν δῶρων πού θά ἔπρεπε νά δοθοῦν. Οἱ Βυζαντινοὶ δέ θεωροῦσαν ὅπωςδήποτε ταπεινωτικό νά προβαίνουν σέ κανονικὲς πληρωμές – οἱ ὁποῖες συχνά καλοῦνταν ἀπό τούς παραλήπτες φόρος ὑποτελείας – στίς χῶρες, μέ τίς ὁποῖες ἐπιθυμοῦσαν νά ἔχουν εἰρηνικὲς σχέσεις. Προσπαθοῦσαν μέ ἐπιχορηγήσεις νά ἐπιτυγχάνουν βοήθεια σέ καιροὺς πολέμου. Ἀλλὰ ἐπίσης δὲ δίσταζαν νά παρακινοῦν ἐχθροὺς νά ἐπιτίθενται ἐναντίον εἰρηνικῶν γειτόνων, ἂν καί κατὰ τόν ἴδιο

χρόνο τηροῦσαν τὶς συνθήκες πού ὑπέγραψαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Θεωροῦσαν ὡς ἀρχὴ ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς νά παρεμποδίζουν ἕναν πραγματικό ἢ ἕναν πιθανό ἐχθρό παρεμβάλλοντας δυσκολίες στό δρόμο του. Οἱ πολιτικοὶ γάμοι ἐπίσης ἔπαιζαν ρόλο στή διπλωματία, ὅπως, πράγματι, ἔπαιζαν ρόλο καί οἱ ὑποδοχῆς ἀνθρώπων, πού καί ἡ ἀπλή παρουσία τους στή βυζαντινὴ αὐλὴ μπορούσε νά ἀσκήσει ὀρισμένη πίεση σέ ἐξωτερικὲς δυνάμεις. Οἱ χριστιανικὲς ἀποστολές ἦταν ἀποτελεσματικό μέσο τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, ἂν καί οἱ γειτονικὲς χῶρες πού προσηλυτίστηκαν στό Χριστιανισμό δέν μπορούσαν πάντα νά συγκρατοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπληστία τους. Ἐπὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ προσπάθειες νά ἐπιτευχθεῖ ἕνωσις μετὰ τὴ Δύση, μετὰ τὴν ὑποχώρησις σέ θέματα δόγματος, ἀπέβησαν ἄκαρποι ἐξαιτίας τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἰδίων τῶν ὑπηκόων τῶν αὐτοκρατόρων. Ἐνα πράγμα εἶναι βέβαιο: ἡ διπλωματία ἀπαιτοῦσε μεγάλες δαπάνες. Καί ἀκόμα βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ, πού ἄδικα κατηγορήθηκαν γιὰ ἀδεξιότητα, ἔδειξαν ἰκανότητα γιὰ εὐκαμψία καί προσαρμοστικότητα. Μολονότι κατὰ περιστάσεις δέν ἔπαυαν νά χρησιμοποιοῦν ἐπιλήψιμες μεθόδους, ὅμως αὐτὴ ἡ διπλωματικὴ τους ἰκανότητα ἔδινε στὴν κυβέρνησις μίαν ὑπεροχή, πού συχνά τὴν ἐκμεταλλεῦονταν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο.

Βίλελμ Ἐνσλιν

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ

Τό μεγάλο ἔργο τῶν Βυζαντινῶν γιά τή διάσωση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων εἶναι ἀρκετά γνωστό καί τονίζεται συχνά. Ἄλλά ὅμως τό σχεδόν ἴσης σημασίας κατόρθωμά τους τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ τους στά ἀπολίτιστα ἔθνη δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ πλήρως, ἰδιαίτερα γιατί τά ἔθνη πού κυρίως εὐεργετήθηκαν βρίσκονται κάπως ἔξω ἀπό τήν κύρια τροχιά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Αὐτά τά ἔθνη εἶναι τά ἔθνη τῶν Σλάβων, εἰδικότερα τῶν Σλάβων τοῦ Νότου καί τῆς Ἀνατολῆς.

*ἡ παλαιότερη
ἱστορία
τῶν σλαβικῶν
λαῶν*

Ἡ παλαιότερη ἱστορία τῶν σλαβικῶν λαῶν εἶναι σκοτεινή. Ἡ μετανάστευσή τους εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν καλύτερα γνωστή μετακίνηση τῶν Γερμανῶν, σέ μιᾶ ἐποχῇ πού ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος διασπάστηκε ἀπό ἐνδογενεῖς αἰτίες. Κατά συνέπεια γνωρίζουμε λίγα γιά τήν πορεία πού ἀκολούθησαν κατά τήν ἐξάπλωσή τους ἀπό τά δάση τῆς δυτικῆς Ρωσίας, τά ὅποια ἦταν ἡ ἀρχική τους κατοικία, ὡς ὅτου κατά τό τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα κατέλαβαν ὅλη τή χώρα ἀνατολικά τοῦ Ἑλδα, τό Βοημικό Δρυμό καί τίς Ἰουλιανές Ἄλπεις ὡς τήν καρδιά τῆς Μόσχας καί τή Βαλκανική Χερσόνησο. Ἄλλά ὅμως οἱ πληροφορίες μας γιά τίς ἐπιδρομές τους στά Βαλκάνια μέ τίς ὁποῖες ἦλθαν σ' ἐπαφή μέ τό Βυζάντιο εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβεῖς.

Ἡ σλαβική φυλῇ πού πρώτη ἐμφανίστηκε στήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἐκείνη πού ἦταν γνωστή στους Ρωμαίους ὡς φυλῇ τῶν Σκλαθηνῶν, ἡ ὁποία καί ἔδωσε τό ὄνομά της ὡς γενετικό ὄρο σ' ὅλη τήν οἰκογένεια τῶν σλαβικῶν φυλῶν. Οἱ ἄνθρωποι αὐτῆς τῆς φυλῆς καί οἱ ἄνθρωποι μιᾶς συγγενικῆς φυλῆς, οἱ Ἄντες, πλανῶνταν κατά νομάδες ὡς βοσκοί βόρεια ἀπό τό Δούναβη κατά τά μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα καί κατά τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' συχνά ἔκαναν ἐπιδρομές κατά τῶν βαλκανικῶν ἐπαρχιῶν μαζί μέ ἄλλες φυλές, ὅπως τούς Βουλγάρους. Οἱ Ἄντες φαίνεται ὅτι ἔκαναν συνθήκη μέ τό Βυζάντιο πρίν ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἄλλά κατά

τή βασιλεία τοῦ Ἰουστίνου Β΄ ἡ κατάσταση στή συνοριακή γραμμὴ τοῦ Δουνάβεως μεταβλήθηκε μέ τὴν ἐπίθεση τῶν Ἀβάρων, μιᾶς τουρκικῆς φυλῆς, ἡ ὁποία κινήθηκε πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ ἀνατολικά. Οἱ Ἀβάροι ὑποδούλωσαν τοὺς Ἄντες καὶ τὸ 566 ἄρχισαν νὰ περνοῦν τὸ Δούναβη καὶ νὰ ἐπιτίθενται κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας.

Κατὰ τοὺς ἀβαρικoὺς πολέμους οἱ Σλάβοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκατασταθοῦν νότια ἀπὸ τὸ Δούναβη. Τὸ 558 ὁ Ἰουστινιανός ἦλθε σὲ διαπραγματεύσεις μέ τοὺς Ἀθάρους καὶ συμφώνησε νὰ τοὺς πληρῶνει ἐτήσια ἐπιχορήγηση. Τὸ 582, μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρὰ πολιορκία, οἱ Ἀβάροι κατέλαβαν τὸ μεγάλο συνοριακὸ φρούριο τοῦ Σιρμίου. Ἡ πολιορκία καὶ ἡ πτώση τοῦ Σιρμίου ἦταν τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ σλαβικὴ εἰσβολὴ στή Χερσόνησο. Καὶ προχώρησαν τόσο στό ἐσωτερικὸ οἱ Σλάβοι, ὥστε ἔφθασαν ὡς τὰ Μακρὰ Τεῖχη, ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς εἰσβολεῖς παρέμειναν μόνιμα μέσα στή βυζαντινὴ περιοχὴ. Κατὰ τὴν ἐπόμενη δεκαετία οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸν περσικὸ πόλεμο· καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ μποροῦσαν πιά νὰ προσέξουν τὰ σύνορα τοῦ Δούναβη, βρῆκαν τοὺς Σλάβους τόσο ἰσχυρὰ ὀχυρωμένους στή βόρειο - δυτικὴ γωνία τῆς Χερσονήσου, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ τοὺς ἐκδιώξουν.

Τὸ 597 ἓνα νέο κύμα σλαβικῆς εἰσβολῆς κατέκλυσε τὴ Χερσόνησο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ σκοπὸς τῶν εἰσβολέων ἦταν λιγότερο φιλόδοξος ἀπ' ὅ,τι τὸ 582, ἀλλὰ περισσότερο ἀξιόλογος γι' αὐτοὺς. Ὁ εὐκολότερος δρόμος ἀπὸ τὸ μέσο Δούναβη πρὸς τὴ θάλασσα δὲν πηγαίνει μέσα ἀπὸ τὰ ἀπόκρημνα βουνά, πού χωρίζουν τὴν ἐνδοχώρα ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Βελιγράδι ἢ τὸ Σίρμιο πρὸς τὸ Μοράβα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὸ Βαρδάρη μέ κατεύθυνση τὴ Θεσσαλονίκη. Ἐπομένως ὁ σκοπὸς κάθε δυνάμεως τοῦ μέσου καὶ κάτω Δούναβη ἦταν νὰ καταλάβῃ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ εἰσβολεῖς τοῦ 597 ἦταν διάφορες σλαβικὲς φυλές μέ λίγους Ἀθάρους καὶ Βουλγάρους μεταξύ τους. Πιθανόν φιλοδοξοῦσαν νὰ λεηλατήσουν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ ἐπίθεσή τους ἦταν πολὺ ὀρμητικὴ. Οἱ εὐσεβεῖς Θεσσαλονικεῖς πίστευσαν ὅτι μόνον ἡ προσωπικὴ παρέμβαση

*οἱ Σλάβοι
περνοῦν τὸ
Δούναβη*

*οἱ Σλάβοι
εἰσβάλλουν στή
Μακεδονία.
Στόχος τους
ἡ Θεσσαλονίκη*

τοῦ προστάτη τους Ἁγίου Δημητρίου διέσωσε τὴν πόλη.

Ἐάν καὶ ἀπέτυχαν νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ σλαβικοὶ οἰκισμοὶ στὴν ἐνδοχώρα τῆς Μακεδονίας ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία. Τὰ θαύματα, πού ἀποδίδονται στὸν Ἅγιο Δημήτριο, παρέχουν μιά εἰκόνα τῆς ζωῆς στὴ Θεσσαλονίκη αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχε ἀποσυντεθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχία τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ καὶ ἡ δυναμικότητά της τελευταία εἶχε ἐξαντληθεῖ ὅλη στοὺς πολέμους τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τῶν Περσῶν. Δέν ὑπῆρχε εὐκαιρία γιὰ ἀνάληψη δράσεως στὰ Βαλκάνια. Γιὰ τοῦτο οἱ Σλάβοι ξεχύθηκαν ἀπὸ τὸ Δούναβη καὶ τὸ Σαῦο, ρίχνοντας τὸ βάρος τους κυρίως πρὸς τὴ Μακεδονία, ἐνῶ οἱ Ἄβαροι προστάτευαν τὰ πλευρά τους, μὲ ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν ἦταν σχεδόν καθόλου ἀσφαλές νὰ περιπλανᾶται κανεὶς μακριὰ ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης. Πάλι δυὸ φορές σλαβικὸς στρατὸς ἐμφανίστηκε πρὸ τῶν πυλῶν, ἀλλὰ σὲ καμμιά περίπτωση δέν ἔγινε ἀπόπειρα γιὰ ἀποφασιστικὴ πολιορκία. Στὸ μεταξὺ οἱ Σλάβοι ξεχύθηκαν πρὸς τὰ νότια στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο εἰσχωρώντας ἀκόμα καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἐξαφανίζοντας τὴν παλαιὰ ἐπαρχιακὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ ταυτόχρονα προχώρησαν ἀνατολικά μέσα ἀπὸ τὴ Μοισία πρὸς τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Νέα κύματα εἰσβολῶν κατέκλυσαν τὴ Δαλματία καὶ κατέστρεψαν τὴν προηγούμενη πρωτεύουσά της, τὰ Σάλωνα.¹ Κατὰ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ ἕβδομου αἰῶνα ὅλη ἡ Βαλκανικὴ, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὰ παράλια, τὰ ἄλδανικά ὄρεινά διαμερίσματα καὶ τὴ Θράκη, γενικὰ κατοικήθηκε πυκνά ἀπὸ Σλάβους.

Ὁ Σλάβος ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι δημοκρατικὸς. Ἐφοῦ ἐγκαταστάθηκε, προτίμησε νὰ ζεῖ σὲ μικρὰ ἀπομονωμένα χωριά, ὅπου ὅλοι ἦταν ἴσοι, χάρις στὸν ἄνθρωπο πού ἐξέλεγε νὰ τοὺς κυβερνᾷ, τὸ ζούπανο· καὶ αὐτὴ ἡ τάση ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Σλάβοι ἦταν ὑποτελεῖς σὲ ἰσχυρότερα ἔθνη, ὅπως στοὺς Ἀβάρους, πού τοὺς διατηροῦσαν σὲ κατάσταση

οἱ Σλάβοι
φθάνουν ὡς
τὴν Πελοσό

οἱ Σλάβοι
ζοῦν στὴν
ὑπαιθρο

1. (Σ.τ.Μ.) Ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς Δαλματίας Σάλωνα ἦταν κτισμένη κοντὰ στὸ σημερινὸ Σπλίτ (Σπαλάτο). Ἐκεῖ ὁ Διοκλητιανὸς ἔκτισε μεγαλοπρεπὴ ἀνάκτορα.

κτηνώδους ύποταγής. Γιά τούτο ἦταν δύσκολο γι' αὐτούς νά συνεργαστοῦν καί νά δημιουργήσουν μιά κεντρική ὀργάνωση, νά μετατραποῦν, πράγματι, ἀπό ὀμάδες, ἀπό ἀσήμαντες φυλές, σέ ἔθνη. Μόνο οἱ Ἕντες εἶχαν πετύχει τούτο κατά τόν ἔκτο αἰῶνα, ἀλλ' αὐτοί τώρα χάθηκαν. Οἱ ἄλλοι Σλάβοι ἀνέμεναν κάποιο ἐξωτερικό παράγοντα. Κατά τόν ἔβδομο αἰῶνα οἱ Σλάβοι τῆς περιοχῆς τῶν γερμανικῶν συνόρων συγκεντρώθηκαν ἀπό ἕναν ἀρνησίθησκο Φράγκο, πού λεγόταν Σάμο καί ἀποτέλεσαν βασιλείο. Ἀλλά τό βασιλείο τοῦ Σάμο δέ διατηρήθηκε μετὰ τό θάνατό του καί χρειάστηκαν νά περάσουν δύο αἰῶνες, πρὶν οἱ βορειοδυτικοὶ Σλάβοι ἀναπτύξουν δικά τους σταθερότερα κράτη, τέτοια ὅπως τό μεγάλο ἀλλά μικρᾶς διάρκειας βασιλείο τῆς Μοραβίας καί τὰ δουκάτα τῆς Βοημίας καί τῆς Πολωνίας. Καί σ' αὐτά ὁμως ἡ ἐξέλιξη αὐτή πρὸς τό κράτος ὀφειλόταν στήν ἐγγύτητα καί στήν ἐπίδραση τῶν Γερμανῶν.

Οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων ὅμοια ἦταν σέ χαώδη κατάσταση καί γιά τούτο παρουσιάζονταν ὡς μοναδική εὐκαιρία γιά τήν αὐτοκρατορία. Ἄν ἦταν δυνατό νά τοὺς μεταδοθεῖ γρήγορα ἡ εὐλογία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πολιτισμοῦ, θά μπορούσαν νά ἀπορροφηθοῦν μέσα στήν αὐτοκρατορία, πρὶν ἀποκτήσουν φυλετική καί ἐθνική συνείδηση. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος εἶχε κατανοήσει τήν κατάσταση. Μόλις ἔμεινε ἐλεύθερος ἀπό τόν περσικό πόλεμο, ἔστρεψε τήν προσοχή του πρὸς τὰ Βαλκάνια. Στήν ἀρχὴ ἴσως μέ κάποια ἐπίδειξη δυνάμεως, ἐξανάγκασε τοὺς νότια ἀπὸ τό Δούναβη Σλάβους νά ἀναγνωρίσουν τήν ἐπικυριαρχία του. Μετὰ ζήτησε νά ἐπισφραγίσει τήν ὑποταγή τους ἐξασφαλίζοντας τή μεταστροφή τους στό Χριστιανισμό.

Οἱ εἰσβολεῖς, μόλις εἰσέβαλαν στή Βαλκανική, ἐξαφάνισαν τό Χριστιανισμό. Ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, πού παρακολουθοῦσαν τίς μεγάλες Συνόδους, γίνεται σταθερά μικρότερος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα ὡς ὅτου, κατά τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἡρακλείου, σπάνια κάποια πόλη τῆς ἐνδοχώρας, ἐκτός ἀπὸ τήν Ἀδριανούπολη καί τή Φιλιπούπολη, φαίνεται νά εἶχε διατηρήσει τήν Ἐκκλησία της. Τό κύριο μέρος τῆς Χερσονήσου ἀνῆκε στήν ἐκκλησιαστική

*οἱ Σλάβοι
ἐξαφανίζουν
τό Χριστιανισμό
στά Βαλκάνια*

ἀποτυχημένη
ἀπόπειρα
ἐκχριστιανισμοῦ
τῶν Σλάβων

περιφέρεια τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἡ ὁποία ἦταν ἀκόμα ὑπό τήν ἐπι-
σκοπή τῆς Ρώμης. Ὁ Ἡράκλειος λοιπόν παρακίνησε τή Ρώμη
γιά τήν ἀποστολή ἱεραποστόλων πρὸς ἀποκατάσταση τοῦ
Χριστιανισμοῦ στή Βαλκάνια. Τοῦτο πιθανόν νά ἦταν λάθος.
Γιά τούς βαρβάρους τῶν Βαλκανίων ἡ Κωνσταντινούπολη
ἀντιπροσώπευε τήν αἴγλη καί τή μεγαλοπρέπεια τοῦ αὐτοκρα-
τορικοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτούς ἡ Ρώμη δέν ἦταν μιά σεβαστή
πόλη στήν Ἰταλία, ἀλλά μιά ἰδέα προσωποποιημένη ἀπό τήν
Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἱερεῖς ἀπό τή Ρώμη δέν εἶχαν τό γό-
ητρο πού εἶχαν οἱ ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπό τήν ἀνα-
τολική πρωτεύουσα. Ἐπιπλέον οἱ Πάπες τοῦ ἔβδομου αἰῶνα
δέν ἦταν μεγάλοι ἱεραπόστολοι καί εἶχαν προβλήματα πολύ
κοντά στήν ἔδρα τους πού τούς ἀπαχολοῦσαν, ἐνῶ ἡ αὐτοκρα-
τορική κυβέρνηση, ἀντιμετωπίζοντας τώρα τή φοβερή ἀπειλή
τῶν Σαρακηνῶν, δέν ἀσχολήθηκε περισσότερο μέ τούς ὑποτε-
λεῖς τῶν Βαλκανίων. Οἱ ἱεραποστολές ἐγκαταλείφθηκαν καί οἱ
μόνοι Σλάβοι, πού ἔγιναν Χριστιανοί, ἦταν ἐκεῖνοι πού ἦλθαν
σέ ἐπαφή μέ τίς χριστιανικές πόλεις τῶν ἀκτῶν. Μεταξύ τῶν
Σλάβων τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἄρ-
χιζε ἰδιαίτερα νά τιμᾶται· ἀλλ' αὐτό ἦταν σχεδόν ὄλο ὄλο.

οἱ Βούλγαροι
ἐμφανίζονται
στήν ἱστορία

Ἡ εὐκαιρία χάθηκε. Ἀφέθηκε σέ μιά ἄλλη φυλή νά ὀργα-
νώσει τούς Σλάβους τῶν Βαλκανίων καί νά τούς ὀδηγήσει
ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Βούλγαροι ἦταν ἔθνος οὐνι-
κῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι, μέ τήν παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας
τῶν Ἀθάρων, ἐγκαταστάθηκαν στίς βόρειες ἀκτές τοῦ Εὐξει-
νου Πόντου. Μετά τόν Ἡράκλειο ἡ Χερσόνησος φαίνεται ὅτι
ἔζησε περίοδο σπάνιας ἐσωτερικῆς ἡσυχίας· ἀλλά τό 679,
ὅταν μέ ἐπιθέσεις τῶν Χαζάρων καταλύθηκε τό βραχύδιο βα-
σίλειο, γνωστό ἀργότερα ὡς παλαιά Μεγάλη Βουλγαρία, ἔνα
μεγάλο τμήμα τῶν Βουλγάρων πέρασε τό Δούναβη ὑπό τόν
ἀρχηγό του Ἀσπαρούχ καί ἐγκαταστάθηκε στό Δέλτα καί στή
Δοδρουτσά. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Δ' ξεκίνησε, γιά
νά ὑπερασπίσει τά σύνορα, ἀλλά μιά προσβολή του ἀπό ἀρ-
θρίτιδα τόν ἔφερε πάλι στήν Πόλη ἀπό τόν πόλεμο. Τό ἀκυ-
βέρνητο στράτευμά του ἀναγκάστηκε νά ὑποχωρήσει. Οἱ
Βούλγαροι προχώρησαν καί κατά τό ἔτος 680 ἐγκαταστάθη-
καν ἀνάμεσα στό Δούναβη, τόν Εὐξεινο Πόντο καί στήν ὄρο-

ἐγκατάσταση
τῶν
Βουλγάρων
στήν
περιοχή
ἀνάμεσα στό
Δούναβη
καί Αἴμο

σειρά του Αΐμου, περίπου από τη Βάρνα και σέ απόσταση έκατό μίλια πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος ἔκανε μαζί τους εἰρήνη, παραχωρώντας σ' αὐτούς αὐτὴ τὴ χώρα· ἀλλὰ ἐννιά χρόνια ἀργότερα ὁ γιὸς του Ἰουστινιανὸς Β' παραδίασε τὴν εἰρήνη καὶ μπῆκε στὴ χώρα, τὴν ὁποία οἱ Ἑλληνες ἄρχισαν νὰ ἀποκαλοῦν Βουλγαρία, μόνο ὅμως γιὰ νὰ ὑποστεῖ βαρεῖα ἤττα κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ μιὰ ἐπιτυχὴ ἐκστρατεία. Ὡς ἀποτέλεσμα ὁ Ἀσπαρούχ ἐπεξέτεινε τὴν κυριαρχία του εὐρύτερα πρὸς τὴ Δύση ὡς τὸν ποταμὸ Ἰσκερ, πού χύνεται στὸ Δούναβη δυτικά ἀπὸ τὴ Νικόπολη.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν οἱ Βούλγαροι σταθερὰ αὐξήσαν τὴ δύναμή τους βοηθούμενοι σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β'. Τὸ 716, μέ τὴν προοπτικὴ πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος ὁ Γ' συνήψε συνθήκη μ' αὐτούς, ἡ ὁποία τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐπεκτείνουν τὰ σύνορά τους νοτίως τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αΐμου, ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Πύργου (Μπουργκάς) ὡς τὴν ἄνω περιοχὴ τοῦ Μαρίτσα, ἔδινε σ' αὐτούς ἐτήσια ἐπιχορήγηση σέ μετὰξι καὶ χρυσό, πρόβλεπε γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων καὶ τῶν προσφύγων καὶ καθιέρωνε ἐλεύθερες ἀνταλλαγές μετὰξύ τῶν δύο χωρῶν γιὰ ὅλους τοὺς ἐμπόρους, πού ἦταν ἐφοδιασμένοι μέ ἄδεια εἰσόδου. Αὐτὴ ἡ εἰρήνη κράτησε σχεδὸν σαράντα χρόνια, διάστημα πού μᾶλλον πέρασε μέ ἐσωτερικὲς διαμάχες ἀνάμεσα στοὺς Βουλγάρους καὶ μέ τὴν ὀργάνωση τοῦ βουλγαρικοῦ ἐλέγχου πᾶνω στοὺς Σλάβους.

Ἡ βουλγαρικὴ εἰσβολὴ ἔδωκε τὸ σύνθημα στοὺς Σλάβους νὰ λησμονήσουν τίς φιλικὲς τους σχέσεις μέ τὴν αὐτοκρατορία. Ἀπὸ τὸ 675 ὡς τὸ 677 οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας, ὀδηγούμενοι ἀπὸ μιὰ ὁμάδα Βουλγάρων, πού πιθανόν προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μέσου Δούναβη, πολιορκήσαν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ, ὅπως συνήθως, χρειάστηκε ὁ ἴδιος ὁ Ἅγιος Δημήτριος νὰ σώσει τὴν πόλη. Οἱ Σέρβοι καὶ πίσω ἀπ' αὐτούς οἱ Κροάτες, οἱ ὁποῖοι καὶ οἱ δύο εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς σημερινές τους χώρες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἡρακλείου, πέτυχαν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἄλλ' οἱ Σλάβοι τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τῆς Χερσονήσου βρῆκαν τὴν ἀλλαγὴ κυρίου μιὰ ἀλλαγὴ πρὸς τὸ

*ἀνάπτυξη
καὶ ἐπέκταση
τῶν Βουλγάρων*

*πολιορκία
τῆς Θεσ/κης
ἀπὸ τοὺς
Σλάβους,*

οί Βούλγαροι
έπεκτείνονται
πρός τήν
περιοχή
των Σλάβων

χειρότερο. Δέ γνωρίζουμε τόν αριθμό τών Βουλγάρων πού εισέβαλαν, αλλά πρέπει νά ήταν σημαντικός. Έγκατέστησαν τό άρχηγείο τους στήν πεδιάδα ανάμεσα στους πρόποδες του βορειοανατολικού άκρου τής όροσειράς του Αΐμου, μεταξύ τής Βάρνας και του Δούναβη. Άπ' αυτή τήν περιοχή, γύρω άπ' τήν πρωτεύουσά τους Πλίσκα, οί Σλάβοι εκδιώχτηκαν έντελώς και ό πληθυσμός παρέμεινε καθαρά βουλγαρικός. Στους άγρους οί Σλάβοι διατηρήθηκαν, ως ένας μεγάλος φράκτης γύρω άπό τό βουλγαρικό κέντρο. Αυτοί οί Σλάβοι, είτε διατήρησαν τήν παλαιά τους κυριαρχία είτε, ένθαρρυνόμενοι άπό τους Βουλγάρους, γρήγορα εξελίχτηκαν σέ μιá ιθαγενή άριστοκρατία. Άλλά ή διοίκηση φαίνεται ότι διεξαγόταν άπό Βουλγάρους. Οί Βούλγαροι οί ίδιοι, όπως όλες οί φιννοουγγρικές φυλές, άποτελούνταν άπό φατρίες, άν και ή δυναστεία του Άσπαρούχ, ό οίκος τών Δούλο, χωρίς άμφιβολία άπολάμβανε ειδικά προνόμια χάρη στήν πιθανή του καταγωγή άπό τόν ίδιο τόν Άτίλα.

ό παλαιότερος
βουλγαρικός
πολιτισμός

Τί επίπεδο πολιτισμού έφεραν οί Βούλγαροι μαζί τους είναι άδέβαιο. Τά κτίρια, πού οικόδομήθηκαν άπό τους Βουλγάρους χάνους κατά τόν ένατο αιώνα, ένθυμίζουν τή σασανιδική άρχιτεκτονική και έχει ύποτεθει ότι οί Βούλγαροι πήραν τήν τέχνη τους άπό τίς περιοχές βορείως του Κανκάσου, όπου ήταν εγκαταστημένοι κατά τόν έκτο αιώνα. Γνωρίζουμε όμως ότι κατά τόν ένατο αιώνα, περίοδο τής παλαιότερης εμφάνισης τών βουλγαρικών κτισμάτων στήν περιοχή του Δούναβη, υπήρχαν πολλοί Άρμένιοι στήν ύπηρεσία τών Βουλγάρων χάνων: οί Άρμένιοι ήταν άριστοι οικόδομοι και ή τέχνη τους για μακρό διάστημα διατήρησε σασανιδικά χαρακτηριστικά. Έτσι είναι μάλλον άπλούστερο νά εξηγήσουμε τήν παλαιότερη βουλγαρική άρχιτεκτονική ως έργο Άρμενίων εργατών στήν ύπηρεσία τών Βουλγάρων ήγεμόνων. Άπό τίς άλλες τέχνες δέ διασώθηκε τίποτε, τό όποιο θά μπορούσε νά φωτίσει τό πρόβλημα του χαρακτήρα και τών πηγών του παλαιότερου βουλγαρικού πολιτισμού.²

Ή βαθμιαία κατάληψη έδαφών άπό τους Βουλγάρους συνε-

2. Έκτός ίσως άπό τό άνάγλυφο ίππεως στήν πλαγιά του Μαδάρα.

χίστηκε κατά τή διάρκεια τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ ὄγδοου αἰ-
ῶνα. Ἄλλά τό 739 ἡ παλαιά βασιλική δυναστεία, ὁ οἶκος τῶν
Δουῖλο, ἐξέλιπε. Ὁ διάδοχός της, ἕνα βογιάρος ὀνομαζόμενος
Κόρμισωχ (Κορμέσιος), κατόρθωσε νά διατηρήσει τήν ἐξουσία
ὡς τό θάνατό του τό 756, ἀλλά μετά ἀπ' αὐτόν ἐπακολούθη-
σαν διαδοχές, πού προκαλοῦσαν ἀμφισβήτηση, καί ἐμφύλιοι
πόλεμοι. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πάλι ἀναδιοργανωνόταν
ἀπό τοὺς μεγάλους Ἰσαύρους καί οἱ Σαρακηνοὶ πρὸς τό παρόν
τέθησαν ὑπό ἔλεγχου. Τό 755 ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε'
ἦταν ἔτοιμος νά στρέψει τήν προσοχή του πρὸς τή Βουλγαρία.
Κατά τό χρόνο τοῦ θανάτου του, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, μετά
ἀπό μιὰ σειρά δοξασμένων ἐκστρατειῶν, εἶχε περιορίσει τοὺς
Βουλγάρους στίς βόρειες πλαγιές τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἴμου
καί, γιά νά τοὺς συγκρατεῖ, εἶχε ὀχυρώσει καί πάλι μιὰ μακρὰ
σειρά ἀπό φρούρια, τή Μεσημβρία, τή Βέροια, τή Φιλιππού-
πολη καί τή Σαρδική (Σόφια). Μόνο «ἡ χαριστική βολή»
(coup de gráce) ἀπόμεινε νά τοὺς δοθεῖ. Τό 777 ὁ Βούλγα-
ρος χάνος προσέφυγε στήν αὐτοκρατορική αὐλή, ὅπου δέχτηκε
τό βάπτισμα καί ἑλληνίδα σύζυγο. Τώρα ἦταν ἡ εὐκαιρία τῆς
αὐτοκρατορίας. Μιά ἀποφασιστική ἱεραποστολική πολιτική,
ἐνισχυόμενη ἀπό τόν αὐτοκρατορικό στρατό, μᾶλλον θά
ἔφερε τή Βουλγαρία σέ κατάσταση πολιτικῆς καί πνευματι-
κῆς ὑποτέλειας καί τότε εὐκόλα θά ἐπακολουθοῦσε ἡ ἀφομοί-
ωση. Ἄλλά, ὅπως καί στόν καιρό τοῦ Ἡρακλείου, τό Βυζάντιο
ἔχασε τήν εὐκαιρία. Ἡ εἰκονοκλαστική διαμάχη συνεχιζόταν.
Οἱ εἰκονομάχοι δέν εἶχαν τή διάθεση καί οἱ εἰκονολάτρεις δέν
εἶχαν τή δύναμη γιά ἱεραποστολές. Καί ἡ Βουλγαρία δέ φαι-
νόταν πλέον σημαντική ἀπειλή. Τά πράγματα θά μπορούσαν
νά περιμένουν.

Στό μεταξύ, ἀπαλλαγμένη ἀπό τό βουλγαρικό κίνδυνο, ἡ
αὐτοκρατορική κυβέρνησις ἐνδιαφέρθηκε πολύ γιά τήν ἐξημέ-
ρωση τῶν Σλάβων. Κατά τό τέλος τοῦ ὄγδοου αἰῶνα ἡ αὐτο-
κράτειρα Εἰρήνη, ἡ ἴδια Ἀθηναία ἐκ γενετῆς, ἀσχολήθηκε μέ
τήν εἰρήνευση τῶν Σλάβων τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου. Καί
μολονότι ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ὑπῆρχαν ἀκόμη στήν Πελοπόν-
νησο χωριστές σλαβικές φυλές, ὅπως οἱ Μηλιγγοί, οἱ ὁποῖοι
μποροῦσαν νά παρουσιάζουν τάσεις ἀνυποταξίας, ἰδίως ὅταν

*νικηφόρες
ἐκστρατείες
τοῦ Κωντίνου Ε'
κατά τῶν
Βουλγάρων*

*οἱ Βυζαντινοί
χάνουν
εὐκαιρία
γιά τόν
ἐκχριστιανισμό
τῶν Βουλγάρων*

*ἡ ἀφομοίωση
τῶν Σλάβων
ἀπό τοὺς
ἑλληνικοὺς
πληθυσμούς*

οί Βούλγαροι πλησίαζαν από τά βόρεια, από δώ και στό έξῆς ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας κυρίως εἶναι ἱστορία σταθερῆς καί εὐρηνικῆς συγχωνεύσεως τῶν Σλάβων.

Ἄλλά τό Βυζάντιο θά πλήρωνε ἀκριβά τήν ἀδράνεια του πρὸς τή Βουλγαρία. Κατά τό τέλος τοῦ ὄγδοου αἰῶνα τό βασιλαιο τῶν Ἀδάρων στήν περιοχή τοῦ μέσου Δούναβη καταστράφηκε ἀπό τόν Καρλομάγνο. Οἱ Ἀδαροι ἀπό καιρό εἶχαν ἀρχίσει νά παρακμάζουν, ἀλλά κατόρθωσαν νά ἔχουν ὑπό τόν ἔλεγχό τους τούς Σλάβους καί τούς Βουλγάρους τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Γιά μερικούς αἰῶνες ἓνας ἀριθμός Βουλγάρων εἶχε ἐγκατασταθεῖ στήν Τρανσυλδανία ὑπό τήν ἀδαρική κυριαρχία. Τώρα ἀπελευθερώθηκαν καί βρῆκαν ἓναν ἀρχηγό, τόν Κροῦμο, πιθανῶς βλαστό τοῦ παλαιοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου. Ὁ Κροῦμος ἦταν φιλόδοξος. Ἀφοῦ ἀπελευθέρωσε τό λαό του κατόρθωσε, χωρίς νά γνωρίζουμε πῶς, νά ἐνώσει τούς Βουλγάρους τῆς Τρανσυλδανίας μέ τούς Βουλγάρους τοῦ Αἴμου σ' ἓνα μεγάλο βασιλαιο ὑπό τήν ἀρχηγία του. Ἡ φιλοδοξία του δέ σταμάτησε ἐδῶ. Ἀπέδλεπε σέ εὐρύτερη ἐπέκταση, νά σπάσει τή γραμμή τῶν αὐτοκρατορικῶν φρουρίων, πού ἀπομόνωναν τή Βουλγαρία· ὄνειρευόταν νά καταλάβει τήν Κωνσταντινούπολη. Τό 807 ἄρχισε ὁ πόλεμος. Τό 809 ὁ Κροῦμος κατέλαβε καί λαφυραγώγησε τό φρούριο τῆς Σαρδικῆς· καί οἱ Βούλγαροι ξεχύθηκαν ἀπό τά σύνορα, γιά νά ἐγκατασταθοῦν μεταξύ τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας. Τό 811 ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α' βάρδιζε μέ στρατό πρὸς βορράν καί λεηλάτησε τήν πρωτεύουσα τοῦ Κρούμου Πλίσκα, ἀλλά μόνο γιά νά καταστραφεῖ μέ ὄλο τό στρατό του, ὅταν σέ μιά στενή ἀτραπό ἔπεσε σέ ἐνέδρα, πού τοῦ ἔστησαν οἱ ὀρδές τοῦ Κρούμου.

Αὐτή ἡ μάχη, πού ἔγινε στίς 26 Ἰουλίου τοῦ 811, συγκρινόταν ἀπό τούς Βυζαντινούς μόνο μέ τήν ἠττα τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὅπου εἶχε πέσει ὁ Οὐάλης, τέσσερις αἰῶνες προηγουμένως. Αὐτό σήμαινε ὅτι οἱ Βούλγαροι ἦλθαν στά Βαλκάνια γιά νά παραμείνουν μόνιμα· καί σήμαινε ἐπίσης ὅτι τό γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας μειωνόταν γιά πάντα στά μάτια τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε ἓνας ἐφικτός σκοπός. Καί ἐντούτοις ὁ Κροῦμος δέν πρόκειταν νά πετύχει τό σκοπό αὐτόν οὔτε καί κανεῖς ἀπό τούς διαδόχους του. Ἡ αὐ-

τοκρατορία σωζόταν χάρι στή θαυμαστή της οργάνωση και χάρι στά τείχη τῆς πόλεως τῆς.

Ὁ πόλεμος διήρκεσε ὡς τό θάνατο τοῦ Κρούμου τό 814, πού συνέβη κατά τήν παραμονή τῆς δεύτερης ἐκστρατείας του ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πρωτεύουσα παρέμεινε ἀπόρητη. Ἀλλά ὁ Κροῦμος κατόρθωσε πολλά: Κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου εἶχε καταστρέψει τό ἕνα μετά τό ἄλλο τά μεγάλα αὐτοκρατορικά φρούρια, πού τόν περιέκλειαν, καί ἔτσι πέτυχε γιά τή Βουλγαρία ἐλεύθερη δίοδο πρὸς τή Μακεδονία. Μόνο τά ὄχυρά τῆς Ἀδριανουπόλεως καί τῆς Μεσημβρίας, πού προστάτευαν τή Θράκη, ξανακτίστηκαν ἀπό τούς Βυζαντινοῦς. Ὁ Κροῦμος εἶχε ἐνώσει τήν Πανονία μέ τή Βουλγαρία τοῦ Αἴμου. Φαίνεται ὅτι πέτυχε σημαντικά ἔργα ἐσωτερικῆς ἀναδιοργάνωσης καί ἔκαμε μιά ἀπλή κωδικοποίηση τῶν νόμων. Μέ ὕλικά πού ἄρπαξε ἀπό τίς ἐκκλησίες καί τίς ἐπαύλεις τοῦ Βοσπόρου καί μέ αἰχμαλώτους ἀρχιτέκτονες κατασκεύασε γιά τόν ἑαυτό του ἀνάκτορα ἀντάξια ἐνός μεγάλου ἡγεμόνα. Ὅταν πέθανε, ἡ Βουλγαρία ἦταν μιά ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης.

Ὁ γιός τοῦ Κρούμου Ὁμουρτάγ (815-831) ἔκαμε τριακοταετή εἰρήνη μέ τήν αὐτοκρατορία. Ἐπιθυμοῦσε νά στερεώσῃ τίς κατακτήσεις τοῦ πατέρα του. Εἶχε φόβους γιά τά ἀνατολικά του σύνορα στό Δνεϊστερο, ὅπου οἱ Μαγνάροι ἀσκοῦσαν πίεση· καί οἱ ἐδαφικές του φιλοδοξίες στρεφόταν πρὸς τά βορειοδυτικά πρὸς τήν Κροατία, ὅπου μέ ἐπιτυχία ἀντιτάχθηκε ἐναντίον τῶν Φράγκων τοῦ Καρλομάγνου. Ἡ ἐσωτερική του πολιτική φαίνεται ὅτι ἦταν νά ἀνυψώσῃ τή φήμη του ὡς ἀρχηγοῦ καί νά ἐνθαρρύνῃ τούς Σλάβους ὑπηκόους του χρησιμοποιώντας αὐτούς κατά τῆς βουλγαρικῆς ἀριστοκρατίας, πρὸς τό συμφέρον τῆς ἀπολυταρχίας του, μιά πολιτική πού πιθανόν ἄρχισε νά ἐφαρμόζεται ἀπό τόν Κροῦμο. Στό μεταξύ ἡ εἰρήνη καί ἡ ἔκταση τοῦ βασιλείου του ἔδωσαν θαυμάσιες ἐυκαιρίες γιά ἐμπορικές ἀνταλλαγές. Ἐμποροὶ ἀπό τήν αὐτοκρατορία πήγαιναν καί ἔρχονταν στό κράτος του, ὡς τή Μοραβία στά βορειοδυτικά σύνορα, ἐνῶ Βούλγαροι καί Σλάβοι ἔμποροι ἐπισκέπτονταν τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἄρχισε νά διαδίδεται μέσα στή Βουλγαρία καταρ-

*μέ τό θάνατο
τοῦ Κρούμου
ἡ Βουλγαρία
μεγάλη
δύναμη*

*εἰρήνη τῶν
Βουλγάρων
μέ τό Βυζάντιο*

*διάδοση
τοῦ βυζαντινοῦ*

πολιτισμού
καί του
Χριστιανισμού
στους
Βουλγάρους

χήν μέ τά εἶδη πολυτελείας πού προμηθευόταν ἡ πλουσιότερη τάξη. Ἄλλά μαζί μέ τούς ἐμπόρους ἤλθαν καί ἱεραπόστολοι· καί ὁ Χριστιανισμός ἄρχισε νά γίνεται γνωστός στή Βουλγαρία εἰδικότερα ἀνάμεσα στούς Σλάβους. Οἱ Βούλγαροι ἀριστοκράτες δέ συμφωνοῦσαν. Γι' αὐτούς ὁ Χριστιανισμός φαινόταν ἀπλῶς ἕνας ὕπουλος κλάδος τῆς αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας. Ὁ Ὁμορτάγης ἀρεσκοῦταν νά ἐνεργεῖ διωγμούς, ἀλλά τό δηλητήριο σιγά σιγά διαδιδόταν.

οἱ Βούλγαροι
ἐκσλαβίζονται

Τό δηλητήριο συνέχισε νά διαδίδεται καί κατά τή βασιλεία τοῦ γιοῦ του Μαλαμίρ, ἀλλά ὄχι ἀκόμη σέ μεγάλη ἔκτασῆ. Ἡ βασιλεία τοῦ Μαλαμίρ ἦταν μᾶλλον ἀξιόλογη γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς Βουλγαρίας ὡς σλαβικῆς δυνάμεως. Πιθανόν αὐτή τήν περίοδο οἱ Βούλγαροι υἰοθέτησαν τή σλαβονική γλώσσα. Ἀπό τώρα καί στό ἔξῃς τά βουλγαρικά ὀνόματα ἔχουν σλαβική μορφή. Ὁ ἐκσλαβισμός, ἀναμφίβολα, ἐνισχύθηκε ἀπό τή βουλγαρική ἐξάπλωση στή Μακεδονία. Ἀμέσως μετά τό ἔτος 846 (ὅταν τελείωσε ἡ τριακονταετής εἰρήνη τοῦ Ὁμορτάγῃ), οἱ Βούλγαροι προσάρτησαν τή Φιλιππούπολη καί σταθερά ἐπεκτείνονταν νοτιοδυτικά, ὡς ὅτου, κατά τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μαλαμίρ, ἡ ἐνδοχώρα τῆς Μακεδονίας, κατακτημένη ὡς τώρα ἀπό τούς ἀνυπότακτους Σλάβους, εἶχε προσλάβει τάξη ὑπό τή βουλγαρική διοίκηση. Ἀλλά οἱ Βούλγαροι δέν κατόρθωσαν νά ἐμποδίσουν τήν ἀνάπτυξη ἑνός μικροῦ σερβικοῦ κράτους στούς λόφους τῆς Βοσνίας.

Ἡ προσέλευση ἀκόμη περισσοτέρων Σλάβων ἐνίσχυε τό βούλγαρο ἡγεμόνα νά ἀντισταθεῖ στή βουλγαρική ἀριστοκρατία. Ἀλλά χρειαζόταν ὁ τελευταῖος λίθος, γιά νά συμπληρωθεῖ τό οἰκοδόμημα τῆς ἀπολυταρχίας. Ὁ χριστιανισμός στούς πρῶτους μεσαιωνικούς αἰῶνες ἦταν ὁ μέγας σύμμαχος τῆς μοναρχίας. Ὁ μονάρχης ἦταν ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, πού ἡ ἐξουσία του στερεωνόταν μέ τίς εὐλογίες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ διάδοχος τοῦ Μαλαμίρ Βόγορις ἀντιλήφθηκε τήν ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ὅτι ὁ Χριστιανισμός δέ σήμαινε ἀναγκαίως βυζαντινή ἐπίδραση. Ἀλλά, πρὶν δυνηθεῖ νά ἀποφασίσει γιά τά σχέδιά του, τά χέρια του καί τά χέρια τοῦ αὐτοκράτορα στήν Κωνσταντινούπολη δεσμεύτηκαν ἀπό μιὰ νέα κατάσταση στήν εὐρωπαϊκή πολιτική.

Ἡ καταστροφή τῶν Ἀβάρων ἀπό τόν Καρλομάγνο, ἐκείνη ἡ ἐνέργεια πού ὀδήγησε στήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης Βουλγαρίας, ἄφησε ἐπίσης ἐλεύθερους τούς Σλάβους τοῦ μέσου Δούναβη. Λίγες δεκαετίες ἀργότερα οἱ κατακτητές διάδοχοι τοῦ Καρόλου νικήθηκαν οἱ ἴδιοι ἀπό τό ἔθνος τῶν Μοραβῶν, πού ὁ ἡγεμόνας τους Ραστισλάβος, ἀρχικά ὑποτελής στους Γερμανούς, κατά τό 850 ἐπιβλήθηκε ὡς κυρίαρχος στίς περιοχές οἱ ὁποῖες τώρα, γενικά, περιλαμβάνουν τήν Αὐστρία, τήν Οὐγγαρία καί τήν Τσεχοσλοβακία. Ἔτσι, ἡ κεντρική εὐρωπαϊκή κατάσταση ἦταν πολύ ἀπλή: μεταξύ τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Καρολιδῶν καί τῆς Βυζαντινῆς ὑπῆρχαν δυό μεγάλες δυνάμεις, ἡ Μοραβία καί ἡ Βουλγαρία.

οἱ Μοραβοί

Ὁ Ραστισλάβος, ὅπως ὁ Βόγορις τῆς Βουλγαρίας, ἀντιλήφθηκε τό πλεονέκτημα τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά ἓνα μονάρχη. Οἱ Γερμανοί ἱεραπόστολοι εἶχαν ἐργαστεῖ στή Μοραβία, ἀλλά, ὅπως οἱ Βυζαντινοί στή Βουλγαρία, ἦταν ὑποπτοι γιά ἐθνικιστική προπαγάνδα. Ὁ Ραστισλάβος ἀποφάσισε νά εἰσαγάγει τό Χριστιανισμό ἀπ' ἄλλοῦ. Ἦδη, ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀρκετά ἀναπτυγμένες ἐμπορικές σχέσεις μέ τή Μοραβία³ καί οἱ Μοραβοί θά ἀντιλήφθηκαν ὅτι ὁ βυζαντινός πολιτισμός ἦταν κάτι τό ἀνώτερο καί λαμπρότερο παρά ὁ πολιτισμός τῆς Γερμανίας τοῦ Καρλομάγνου. Ἐπιπλέον ὁ Ραστισλάβος διέβλεπε τόν κίνδυνο ἀπό μιά συμμαχία Φράγκων καί Βουλγάρων καί ἀπέβλεπε γιά βοήθεια στό φυσικό ἐχθρό τῶν Βουλγάρων. Τό Βυζάντιο δέν ἦταν μιά πολύ μακρινή μυθώδης δύναμη γιά τούς Μοραβούς, ὅπως συνέβαινε στό παρελθόν, οὔτε τό σχέδιο τοῦ Ραστισλάβου γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπό τή βυζαντινή αὐτοκρατορία ἦταν ἀνεδαφικό φανταστικό πείραμα. Ἀπλῶς ἦταν φυσικό ἐπακόλουθο τῆς διεθνούς καταστάσεως. Ἀλλά ἦταν ἓνα ἀπό τά ἀποφασιστικότερα βήματα στήν ἱστορία τῶν Σλάβων.

Ἡ πρεσβεία ἐφθασε στήν Κωνσταντινούπολη τό 863 καί ζήτησε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ἓνα δάσκαλο, πού θά δίδασκε τό Χριστιανισμό στους Μοραβούς στή μητρική τους

ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Μοραβῶν ἀπό τόν

3. Αὐτό ἀποδεικνύεται, χωρίς καμμιά ἀμφιβολία, ἀπό τίς ἀνασκαφές στό Στάρε - Μέστο, πού ἔγιναν τό 1927.

Κύριλλο
καί τό
Μεθόδιο

γλώσσα. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν εὐτυχής, πού διέθετε ἕνα τέτοιο δάσκαλο. Ἦταν ἕνας ἀπό τή Θεσσαλονίκη μέ τό ὄνομα Κωνσταντίνος, καλύτερα ὁμως γνωστός μέ τό νεότερο θρησκευτικό του ὄνομα ὡς Κύριλλος, ὁ ὁποῖος στήν ποικιλόμορφη σταδιοδρομία του εἶχε διατελέσει καθηγητής πανεπιστημίου, διπλωματικός ἀπεσταλμένος, καί μοναχός· τά κύριά του ὁμως διαφέροντα ἦταν ἡ φιλολογία καί ἡ θρησκεία. Εἶχε ἀσχοληθεῖ ἀκόμα καί μέ τίς σλαβονικές σπουδές καί πιθανόν εἶχε κατασκεύασει ἀλφάβητο γιά τούς Σλάβους τῆς ἐνδοχώρας τῆς Θεσσαλονίκης. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι πολύ σύντομα ἦταν ἔτοιμος νά ξεκινήσει γιά τή Μοραβία μέ τόν ἀδελφό του Μεθόδιο, ἔχοντας μαζί του μιά Βίβλο καί ἄλλα λειτουργικά βιβλία μεταφρασμένα στή γλώσσα τῶν Σλαβομακεδόνων, σέ μιά γλώσσα πού ἦταν κατανοητή στούς Μοραβούς καί ἔχει παραμείνει ἡ λειτουργική γλώσσα τῆς σλαβονικῆς Ἐκκλησίας μέχρι σήμερα.

ὁ
ἐκχριστιανισμός
τῶν Βουλγάρων

Ἡ συμμαχία μέ τούς Μοραβούς ἔστρεψε ἀλλοῦ τίς ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Βόγορις τῆς Βουλγαρίας ἀποφάσισε νά παίξει ἕνα παιχνίδι ἀνάλογο μέ τό παιχνίδι τοῦ Ρασισλάβου καί νά εἰσαγάγει τό Χριστιανισμό ἀπό τή λατινική Δύση. Ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἐνήργησε γρήγορα. Ἡ ἀπειλή ἀποφασιστικῆς ἐκστρατείας ἀνάγκασε τό Βόγορι, ἥδη ἐνήμερο τῶν ἀξιών τοῦ Χριστιανισμοῦ, νά δεχθεῖ τή νέα θρησκεία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ἐγινε ὁμαδική βάπτισμα τῶν Βουλγάρων καί Ἕλληνες ἱερεῖς πῆγαν στή χώρα τους. Μιά μικρή εἰδωλολατρική ἐξέγερση κατεστάλη ἀποφασιστικά.

ἀνταγωνισμός
ἀνάμεσα
στῆς Ἐκκλησίαις
Κων/πόλεως -
Ρώμης

Ὡς τό ἔτος 865 ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἐγκαταστήσει θυγατέρες Ἐκκλησίες, γιά νά διαδώσουν τό βυζαντινό πολιτισμό, ὡς καί τά σύνορα τῆς Γερμανίας. Ἦταν ἕνας θρίαμβος τῆς ἐκκλησιαστικῆς διπλωματίας καί τόσο μάλιστα περισσότερο σπουδαῖος, ὅσο τώρα ὁ Πατριάρχης Φώτιος βρισκόταν σέ πλήρη ρίξη μέ τόν Πάπα Νικόλαο Ι. Ἀλλά στό δεύτερο γύρο ἡ Ρώμη πρόκειται νά κερδίσει. Ἡ ἀποστολή στή Μοραβία ἄρχισε καλά. Ὁ Ρασισλάβος ὑποδέχθηκε τόν Κύριλλο καί τό Μεθόδιο μέ χαρά. Ἀλλ' ἡ μοραβική αὐλή κατά μεγάλο μέρος ἦταν γερμανόφιλη καί οἱ Γερμανοί ἐπίσκοποι προκαλοῦσαν ζητήματα στήν περιοχή τῶν συνόρων. Ἡ νέα Μοραβική Ἐκκλησία δέν μπορούσε νά σταθεῖ μόνη της. Ὁ Κύριλλος ἀπο-

φάσισε ν' ἀντιδράσει στους Γερμανούς θέτοντας τή Μοραβία κατευθείαν κάτω ἀπό τήν ἀνώτατη ἀρχιεπισκοπή τῆς Δύσεως, κάτω ἀπό τόν Πάπα τῆς Ρώμης. Ἦταν ἕνα δῶρο πού εἶχε δυσκολίες γιά τή Ρώμη, γιατί ὁ Κύριλλος δίδαξε στους προσηλύτους του τίς τελετουργικές χρήσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί εἰσήγαγε τή λειτουργία τῆς μεταφρασμένη στή σλαβονική. Ἡ Ρώμη ἤθελε ὁμοιομορφία καί ἦταν ἀντίθετη πρὸς τή χρήση τῆς καθομιλούμενης. Ἀλλά ἡ ἀξία τοῦ δώρου ἦταν τόσο μεγάλη νά τό ἀφήσει νά χαθεῖ. Ὁ Κύριλλος καί ὁ Μεθόδιος προσκλήθησαν στή Ρώμη, γιά νά ἐξετάσουν τήν ὀργάνωση τῆς νέας Ἐκκλησίας, καί ἐκεῖ πέθανε ὁ Κύριλλος.

Στό μεταξύ καί στή Βουλγαρία τά πράγματα δέν πήγαιναν καλά. Ὁ Βόγορις, μόλις ἡ στρατιωτική πίεση ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας ἐκ μέρους τῆς αὐτοκρατορίας ἔπαυσε νά ἀσκεῖται, ἀρχισε νά δυσανασχετεῖ γιά τίς θρησκευτικές διαταγές τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς. Τό Χριστιανισμό τόν ἤθελε, γιά νά ἐνισχύσει τή δεσποτική του ἐξουσία. Εἶχε νομίσει ὅτι ὁ ἴδιος θά εἶχε ὑπό τόν ἔλεγχο του τή Βουλγαρική Ἐκκλησία. Τό 866, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἐξασφαλίσαι καλύτερους ὄρους, ἔστειλε νά ζητήσει ἱερεῖς καί Πατριάρχη ἀπό τή Ρώμη.

Ἡ διαμάχη γιά τή Βουλγαρική Ἐκκλησία καί ἡ μοῖρα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μοραβίας συνδέονται μέ τήν ἱστορία τοῦ σχίσματος μέ τή Ρώμη ἐπὶ Φωτίου. Στή Βουλγαρία ὁ Βόγορις διαπίστωσε ὅτι ἡ Ρώμη ἦταν αὐστηρότερο ἀφεντικό παρά ἡ Κωνσταντινούπολη. Τοῦ ἀρνήθηκε ἀκόμα καί ἕναν ἀρχιεπίσκοπο, ἂν καί δυό φορές βρῆκε Λατίνους κληρικούς, τό Φορμόζο καί τό Μαρίνο, στους ὁποίους παρακάλεσε τόν Πάπα νά δώσει τό ἀξίωμα. Τέλος, ἀφοῦ δελεάστηκε ἀπό τήν ἐπιδέξια διπλωματία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τό 869 καθάρισε τή χώρα του ἀπό τοὺς Λατίνους ἱερεῖς καί ὑποδέχτηκε πάλι τοὺς Ἕλληνες· καί δέν πρόκειταν ὅλες οἱ πανουργίες καί οἱ ἀπειλές τοῦ Πάπα νά τόν ἀποτρέψουν ἀπό τήν ἀπόφασή του. Οἱ Ἕλληνες τοῦ ἔδωσαν ἀρχιεπίσκοπο τῆς ἐκλογῆς του καί γρηγόρα θά τοῦ παρῆχαν περισσότερα εὐεργετήματα.

Στή Μοραβία ὁ Μεθόδιος μετὰ τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Ρώμη εἶχε λιγότερη ἐπιτυχία. Τό 869 ὁ Πάπας Ἀδριανός II

ὁ Βόγορις
στρέφεται
πρὸς
τὴ Ρώμη

ὁ Βόγορις
προσανατολίζεται
ὀριστικά πρὸς τὴν
Κων/πολη

διωγμός
τῶν ὁπαδῶν

του Μεθοδίου
στή Μοραβία

τόν ἔστειλε ἐπίσκοπο τοῦ Σιρμίου, τῆς συνοριακῆς πόλεως τῆς Μοραβίας, γιά νά ἀποπειραθεῖ μέ τή σλαβονική λειτουργία νά ἐπαναφέρει τοὺς Βουλγάρους πάλι στή Ρώμη. Ἐλλά αὐτό ἦταν μάταιο. Τό 870 ὁ Ραστισλάβος ἐκθρονίστηκε ἀπό τό γερμανόφιλο ἀνεψιό του Σβατοπούλκ, ὁ ὁποῖος μισοῦσε τό Μεθόδιο καί τίς μεθόδους του. Ὁ Μεθόδιος δέν μποροῦσε νά λάβει βοήθεια ἀπό τή Ρώμη, ὅπου οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀδριανοῦ ἄρχισαν νά στρέφονται κατά τῶν μεθόδων τοῦ Κυρίλλου καί δυσανασχετοῦσαν γιά τήν πείσμονα ἄρνηση τοῦ Μεθοδίου νά προσθέσει τό *Filioque* στό Σύμβολο τῆς Πίστεως. Ὁ Μεθόδιος πίστευε μαζί μέ τό Φώτιο ὅτι αὐτό ἦταν αἵρεση. Ὡς τό θανάτο του τό 885 ὁ Μεθόδιος συνέχισε τόν ἀγώνα του νά διατηρήσει τήν Ἐκκλησία τοῦ Κυρίλλου στή Μοραβία, ἐνῶ τόν κατέτρεχε ἡ αὐλή καί τόν εἶχε μισοαποκηρύξει ἡ Ρώμη. Ἦταν ὅμως τόσο σεβαστή μορφή ὥστε δέ διώχθηκε ὁ ἴδιος. Ἐλλά οἱ πῖο σπουδαῖοι μαθητές του ἐκδιώχθηκαν κάτω ἀπό τό Δούναβη πρὸς τή Βουλγαρία, ἐνῶ οἱ πῖο ἄσημοι ὁπαδοί του πουλήθηκαν ἀπό τήν κυβέρνηση τῆς Μοραβίας στούς δουλεμπόρους τῆς Βενετίας.

ἡ βουλγαρική
Ἐκκλησία
γίνεται
σλαβονική

Ἡ Βουλγαρία δέχτηκε ἐκεῖνο πού ἀπαρνήθηκε ἡ Μοραβία καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἔδωσε βοήθεια. Οἱ ἐξόριστοι τῆς Μοραβίας ἔγιναν δεκτοί στή Βουλγαρία ἀπό τό Βόγορι μέ εὐχαρίστηση καί ὁ αὐτοκρατορικός πρεσβευτής στή Βενετία ἐξαγόρασε τοὺς μαθητές τους καί τοὺς ἔστειλε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Φώτιος τοὺς ἔβαλε σ' ἓνα σχολεῖο σλαβονικῶν σπουδῶν, πού ἴδρυσε γιά νά ἀποτελεῖ σεμινάριο, τό ὁποῖο νά ἐτοιμάζει ἱερεῖς γιά τοὺς Σλάβους. Κατά τή διάρκεια τῶν ἐπόμενων ὀλίγων ἐτῶν ἡ Βουλγαρική Ἐκκλησία βρῆκε τό δρόμο της μέ τό νά γίνει σλαβονική Ἐκκλησία καί μέ τό νά ἀπολαμβάνει αὐτονομία ὑπό τήν ἐπικυριαρχία τοῦ βυζαντινοῦ Πατριάρχου. Ὁ Κύριλλος ἐργάστηκε στή Μοραβία, ἀλλ' ἡ Βουλγαρία ἔδραψε τοὺς καρπούς· καί μέ αὐτή της τήν ἐνέργεια ἡ Βουλγαρία συνδέθηκε μέ τά Βαλκάνια καί μέ τόν πολιτισμό τοῦ Βυζαντίου.

Εἰδικότερα, εὐεργετήθηκε ἡ Μακεδονία. Ὁ Βόγορις ἔστειλε τό μαθητή τοῦ Κυρίλλου Κλήμη, γιά νά διαδώσει ἐκεῖ τό σλαβονικό Χριστιανισμό καί ὁ Κλήμης ὀργάνωσε τή Μακεδονική

Ἐκκλησία ἰδρύοντας τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδας. Αὐτὴ ἡ ἱεραποστολικὴ ἐργασία προσέδεσε τὴ Μακεδονία στὴ Βουλγαρία μὲ δεσμό πού ἡ δύναμή του πρόκειται νά φανερωθεῖ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα.

Περίπου κατὰ τὴν ἴδια περίοδο πραγματοποιήθηκε ἡ μεταστροφή στοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν σερβικῶν φυλῶν. Πόσο τοῦτο ὀφείλεται στὴν πίεση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πόσο στὴ δραστηριότητα τῶν Σέρβων πριγκίπων δέν μποροῦμε νά ποῦμε. Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δέκατου αἰῶνα οἱ διάφορες σερβικὲς φυλὲς εἶχαν τίς δικές τους, Κυριλλεῖες Ἐκκλησίες ἐκτός ἀπὸ τοὺς Ναρέντας,⁴ εἰδωλολάτρες πειρατές στίς ἀκτές τῆς Ἀδριατικῆς, οἱ ὁποῖοι ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ἐκχριστιανίστηκαν καὶ ἐκπολιτίστηκαν ἀπὸ τὴ Βενετία. Στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικά, στὴν Κροατία καὶ στὴ Δαλματία, ὁ Χριστιανισμὸς ἔλαβε διαφορετικὴ μορφή. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τοὺς δυτικούς καὶ μὲ τίς παλαιῆς ρωμαϊκὲς πόλεις τῆς Δαλματίας ὀδήγησε στὴν εἰσαγωγή λατινικῶν ἱεροτελεστιῶν. Ἡ Σλαβονικὴ Ἐκκλησία διαδόθηκε καὶ ἐδῶ καὶ ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Νίν ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν ὑπαρξή της. Ἀλλὰ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση, τὸ κύριο στήριγμα τῆς σλαβονικῆς Ἐκκλησίας, σπάνια ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει καὶ ὁ βασιλιάς Τομισλάβος τῆς Κροατίας ἀποφάσισε στὴ Σύνοδο τοῦ Σπαλάτου (924 καὶ 927) νά ὀδηγήσει τὸ λαό του ὁμαδικὰ στὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία. Καὶ ἔτσι τὸ Βυζάντιο δέν πρόκειται νά διαδραματίσει ἄμεσο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κροατίας, ἡ ὁποία μᾶλλον κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Καθολικῶν γειτόνων της ἀκολούθησε τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Οὐγγαρία.

Στὸ μεταξὺ ἡ Μοραβία ὑπέφερε ἐξαιτίας τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Κυριλλισμοῦ. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα ἔγινε πόλεμος μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Βυζαντίου. Οἱ Μαγνάροι αὐτὸν καιρὸ ζοῦσαν πέρα ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ μεθόριο τοῦ Προῦθου καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς Μαγνάρους ζοῦσε ἕνας ἄλλος τουρκοουγγρικὸς λαός, οἱ Πατζινάκες. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου οἱ Βυζαντινοὶ προσκάλεσαν τοὺς Μαγνάρους νά εἰσβάλλουν στὴ Βουλγαρία· ἀλλὰ κατὰ τὴν εἰσβολή οἱ Πατζινάκες

ὁ
ἐκχριστιανισμὸς
τῶν Σέρβων

οἱ Μαγνάροι
εἰσβάλλουν
στὴ Βουλγαρία
καὶ τὴ
Μοραβία

4. (Σ.τ.Μ.) Ὁνομάστηκαν ἔτσι ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ναρέντα τῆς Ἐρζεγοβίνης.

παρακινήθηκαν από τούς Βουλγάρους νά καταλάβουν τήν κενή περιοχή τῶν Μαγυάρων. Οἱ Μαγυάροι ἀποφάσισαν νά κινηθοῦν πρὸς ἄλλη κατεύθυνση καί κατά τό 900 πέρασαν τά Καρπάθια. Σέ πολύ μικρό χρόνο ὄχι μόνο κατέλαβαν τή βουλγαρική ἐπαρχία τῆς Τρανσυλβανίας ἀλλά συνέτριψαν τό μοραβικό βασίλειο καί οἱ κάτοικοι πού ἐπέζησαν περιορίστηκαν στό μικρό διαμέρισμα τοῦ βορρᾶ, πού εἶναι γνωστό στά μεταγενέστερα χρόνια ὡς Μοραβία. Στή θέση τῆς Μοραβίας ἀναπτύχθηκε τό εἰδωλολατρικό κράτος τῶν Μαγυάρων, ἡ Οὐγγαρία. Ἡ Κωνσταντινούπδλη δέ δυσαρεστήθηκε. Ἡ Μοραβία τιμωρήθηκε. Τώρα οἱ Μαγυάροι θά ἔκαναν ἐπιδρομές μᾶλλον πρὸς τή δυτική παρά πρὸς τήν ἀνατολική Εὐρώπη. Καί πρὸς ἀνακούφιση τῶν Γερμανῶν καί τῶν Βυζαντινῶν ἐπίσης τό μεγάλο σλαβικό μπλόκ πού ἐκτεινόταν ἀπό τή Βαλτική μέχρι τήν Ἀδριατική, τό Αἰγαῖο καί τόν Εὐξείνιο Πόντο διασπάστηκε στό κέντρο του ἀπό τούς Μαγυάρους. Ἀργότερα οἱ Μαγυάροι πρόκειται νά λάβουν ἀπό τή Γερμανία τήν Ἐκκλησία τους καί τά περισσότερα στοιχεία τοῦ πολιτισμοῦ τους.

ἡ ἀκμή τῆς
Βουλγαρίας
ἐπί Συμεών
καί ἡ
βυζαντινὴ
ἐπίδραση

Στή Βουλγαρία ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση, μισομεταμφιεσμένη ὡς Κυριλλισμός, τώρα βρισκόταν στό ἀποκορύφωμά της. Κατά τή βασιλεία τοῦ γιοῦ τοῦ Βόγορι Συμεών (892-927) ἡ Βουλγαρία, ἔφθασε στό ζενίθ της. Ὁ Συμεών εἶχε ἐκπαιδευθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐπιθυμοῦσε πολύ νά προσαρμόσει τόν πολιτισμό της στοὺς ὑπηκόους του. Οἱ τέχνες ὑποστηρίχθηκαν. Στήν πρωτεύουσα του, στήν Πρεσλάβα (σημερινὴ Πρέσλαβ), οἱ ἀρχιτέκτονές του, πιθανῶς Βούλγαροι ἐξασκημένοι στήν ἀρμενοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ μέθοδο, ἔκτισαν πρὸς χάρη του ἐκκλησίες καί ἀνάκτορα. Βιβλία μεταφράστηκαν μὲ πάθος ἀπὸ τήν ἑλληνικὴ στὴ σλαβονικὴ διάλεκτο, τήν ὁποία ὁ Κύριλλος εἶχε ἀναδείξει σέ φιλολογικὴ γλῶσσα, καί στά ἔργα τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου καί τοῦ μοναχοῦ Χράβο υπάρχουν στοιχεία βουλγαρικοῦ ταλέντου. Τό ἐμπόριο ἀναπτύχθηκε. Ὁ πόλεμος μὲ τό Βυζάντιο κατά τό τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα, πράγματι, προέκυψε ἀπὸ μιὰ ἐμπορικὴ διαφορά. Ἀλλά φαίνεται ὅτι στή Βουλγαρία δέν ὑπῆρξε ποτέ μεγάλη ἐμπορικὴ μεσαία τάξη. Οἱ ἔμποροι παρέμειναν κυρίως Ἕλληνες καί Ἀρμένιοι. Ἐπιφανειακά ἡ διοίκηση ἔλαβε τήν περι-

πλοκο βυζαντινή μορφή. Ἡ κυβέρνηση ἦταν στά χέρια μιᾶς συγκεντρωτικῆς γραφειοκρατίας, πού ἐλεγχόταν ἀπό τήν πομπώδη αὐλή τοῦ Συμεών. Ἀλλά κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια αὐτή ἡ παλαιά ζωή συνεχιζόταν. Στίς ἐπαρχίες Βούλγαροι καί Σλάβοι εὐγενεῖς κυβερνοῦσαν ἀπλοϊκοῦς χωρικούς, κατά τρόπο πού ἔμοιαζε περισσότερο τῆ φεουδαρχική Δύση. Ἀκόμη καί ὅταν εἰσήχθη συγκεντρωτικό σύστημα φορολογίας, οἱ φόροι πληρώνονταν σέ εἶδος. Δέν ὑπῆρχε νομισματική οἰκονομία στίς βουλγαρικές ἐπαρχίες.

Ἔτσι ὁ πολιτισμός τῆς Βουλγαρίας τοῦ Συμεών ἦταν, ὅπως καί ἡ φιλολογία, μιᾶ προσπάθεια νά «μεταφραστεῖ» τό Βυζάντιο σέ σλαβονικούς ὄρους. Σέ ποιό βαθμό τό παλαιό βουλγαρικό στοιχεῖο ἐξέλιπε δέν μπορούμε νά ποῦμε. Ὅπωςδήποτε ὁ πολιτισμός δέν εἰσέδυσε κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια· ἡ Ἐκκλησία ὁμως σιγά σιγά διαδιδόταν μεταξύ τοῦ λαοῦ.

Ἀλλά ἡ Βουλγαρία πρόκειται νά παρακμάσει πρῖν ἡ διεΐσδυση τοῦ πολιτισμοῦ συμπληρωθεῖ. Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Συμεών ἦταν τόσο μεγάλες. Ἦταν ὁ πρῶτος μεγάλος μονάρχης τῶν Βαλκανίων πού ἔπεσε θύμα τοῦ ὄνειρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συνέλαβε τό σχέδιο νά συνενώσει στό πρόσωπό του τό μεγαλεῖο καί τίς παραδόσεις τοῦ Βυζαντίου μέ τή νέα ρώμη τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σλάβων. Τό μειονέκτημα γιά τό Βυζάντιο ἐξαιτίας τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ ἔδωσε τήν εὐκαιρία. Πόλεμος ξέσπασε τό 913. Τό 914 ὁ Συμεών ἦταν πρῶ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ προσπάθεια τῆς ἀντιβασίλισσας Ζωῆς νά τόν συντρίψει μιᾶ γιά πάντα ἀπέτυχε μέ τή σφαγή τῶν στρατευμάτων της στήν Ἀγχιάλο. Μέχρι τό ἔτος 919, ὅταν ὁ Ρωμανός Λεκαπηνός κατέλαβε τόν αὐτοκρατορικό θρόνο μέ τό γάμο τῆς θυγατέρας του μέ τό νεαρό αὐτοκράτορα (προλαβαίνοντας ἔτσι τήν εὐκαιρία τοῦ Συμεών νά χρησιμοποιήσει τήν ἴδια μέθοδο), ὁ Συμεών εἶχε κάτω ἀπό τό ἔλεός του ὄλες τίς εὐρωπαϊκές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλά τά τείχη καί ἡ βυζαντινή διπλωματία ὑπεράσπισαν τήν Κωνσταντινούπολη. Ἀνεπιτυχεῖς ἀπείρεις κατά τῆς πόλεως καί συνεχῆς παρενόχληση ἀπό τοὺς Σέρβους καί τοὺς Πατζινάκες στά μετόπισθόν του τόν κατεπόνησαν. Τό 924, μετά ἀπό μιᾶ προσωπική συνάντηση μέ τό Ρω-

*ὁ Συμεών
θύμα τοῦ
ὄνειρου του
γιά τήν
Κων/πολη*

μανό, ἐγκατέλειψε τό φιλόδοξο σκοπό του. Ἦταν ὁμως ἀκόμη ἀπληστος· προσέλαβε τόν αὐτοκρατορικό τίτλο τοῦ βασιλέως· διακήρυξε τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἐκκλησίας του καί προδίδασε τόν Ἀρχιεπίσκοπό του σέ Πατριάρχη. Τώρα ἔστρεψε τίς βλέψεις του ἄλλου. Τό 925 προσάρτησε τή Σερβία. Τό 927 τά στρατεύματά του εἰσέβαλαν στήν Κροατία. Ἀλλά ἐδῶ βρῆκαν ἐκεῖνο πού τούς ἄξιζε. Τά νέα τοῦ ἐκμηδενισμοῦ τους ἔφεραν τό Συμεών στόν τάφο του.

*εἰρήνη τῆς
Βουλγαρίας
μέ τό
Βυζάντιο*

Ἐπίσης καί διάδοχος τοῦ Συμεών Πέτρος ἔσπευσε νά συνάψει εἰρήνη μέ τό Βυζάντιο. Ἡ εἰρήνη δέν ἦταν ἄδοξη. Ὁ τσάρος καί ὁ Πατριάρχης του διατήρησαν τούς τίτλους τους. Στόν Πέτρο ἐπίσης δόθηκε ἡ σπάνια τιμή νά πάρει σύζυγο ἀπό αὐτοκρατορικό αἷμα καί γιά προίκα μιά ἐτήσια ἐπιχορήγηση ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλά αὐτοί οἱ ὄροι ἐκπληρώθηκαν μέ πολλή προθυμία ἀπό τό Βυζάντιο, ἀφοῦ ἦταν φανερό πλέον ὅτι ἡ Βουλγαρία εἶχε ἐξαντληθεῖ· ἦταν μόνο τυπικές τιμές· τιμές μάλιστα οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦσαν νά αὐξήσουν τή βυζαντινὴ ἐπίδραση στή βουλγαρική αὐλή. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Βουλγαρίας ἦταν τώρα μιά ἀδρανῆ μάζα, ἀποκαμωμένη πρὶν ὠριμάσει ἕνας τόπος παιγνιδιοῦ γιά κάθε ξένο εἰσβολέα, πού θά ἤθελε νά περάσει τά σύνορά της· καί πολλοί τό ἔκαναν αὐτό.

Τό ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ συνεχίζονταν, ἀλλά μέ βραδύτερο ρυθμό. Ὁ ἱερέας Κοσμάς, ὁ ὁποῖος συνέγραψε κατὰ τό τέλος τοῦ δέκατου αἰώνα, εἶχε περισσότερο ἐπιτηδευμένο ὕφος ἀπό τούς συγγραφεῖς τῶν ἡμερῶν τοῦ Συμεών καί ἦταν ἄλλωστε μοναδικό φαινόμενο. Ἄγιοι, ὅπως ὁ Ἰωάννης τῆς Ρίλας, ὁ προστάτης τῆς Βουλγαρίας, μᾶλλον παρά ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἔζησαν κατ' αὐτή τήν περίοδο. Στό μεταξύ οἱ χωρικοί ἀντέδρασαν ἐναντίον τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς αὐλῆς καί προέβαλαν ἀντίδραση, ἡ ὁποία ἐκφράστηκε μέ τήν πῶσθη σημαντική συμβολή τῆς Βουλγαρίας στή θρησκευτικὴ σκέψη τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τή διάρκεια τοῦ ἑνατου αἰώνα ἐπαναστάτες Ἀρμένιοι αἰρετικοί, γνωστοί ὡς Παυλικιανοί, ἐγκαταστάθηκαν ἀπό τή βυζαντινὴ διοίκηση στά βουλγαρικά σύνορα. Οἱ Παυλικιανοί ἀποκαλοῦνταν Μανιχαῖοι, μ' ἕναν ὄρο ὁ ὁποῖος λανθασμένα χρησιμοποιεῖται γιά τό μεσαιωνικό κόσμο σ' ὅλες

*ἡ αἵρεση τῶν
Παυλικιανῶν
διαδίδεται
σὴ Βουλγαρία*

τίς δυαδικές αίρέσεις. Αὐτοὶ πίστευαν στήν ἰσότητα τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ καί τοῦ καλοῦ ἀποδίδοντας στήν πρώτη τήν περιοχή τῆς σαρκός καί στή δεύτερη τό βασίλειο τοῦ πνεύματος. Ὅπωςδήποτε ἡ διδασκαλία τῶν Παυλικιανῶν διαδόθηκε στή Βουλγαρία καί κατά τή βασιλεία τοῦ τσάρου Πέτρου τήν κήρυττε ἐκεῖ σέ μιά ἐλαφρῶς διαφορετική καί ἀπλούστερη μορφή ἕνας χωρικός ἱερέας, ὁ Βογόμελος, πού οἱ ὄπαδοί του, ἀπό τό ὄνομά του, ἦταν γνωστοί ὡς Βογόμελοι.

Μέχρι τό θάνατο τοῦ Πέτρου (969) οἱ Βογόμελοι ἔγιναν πολυάριθμοι σ' ὅλη τή Βουλγαρία ἀνάμεσα στήν ἀγροτική τάξη. Ἡ ἀπλή διδασκαλία τους, ἡ ἀπουσία ἱερατείου μεταξύ τους, ἡ ἀπλοϊκότητα καί ὁ πουριτανισμός τους, ὅλα αὐτά προσεέλκυσαν ἀνθρώπους καταπιεζόμενους ἀπό μιά πολύπλοκη ἱεραρχία, γιά τήν ἠθική τῆς ὁποίας ἀμφέβαλλαν καί τῆς ὁποίας τίς σοφιστεῖες δέν μποροῦσαν νά καταλάβουν. Ἀλλά ἡ πρακτική τους ζωή προξένησε συναγερομένο στό κράτος. Ἡ σάρκα, ἔλεγαν, εἶναι ἀδύνατη· ἐπομένως πρέπει νά ἀπέχουμε, ὅσο μᾶς εἶναι δυνατό, ἀπό τά ἔργα τῆς σαρκός, τό κρέας καί τήν πόση, τό γάμο καί τήν ἀπόκτηση τέκνων, ἀκόμη καί ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία. Μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχε μιά εἰδική τάξη, ἡ ἐκλεκτή, τῆς ὁποίας ἡ ἀποχή ἦταν ἀπόλυτη. Οἱ ἄλλοι ἀπείχαν ὅσο μποροῦσαν. Πολιτικά ἐξέφραζαν τίς ἀντιλήψεις τους μέ ἀδιαφορία καί παθητική ἀντίσταση στήν ἐξουσία· ἡ βουλγαρική κυδέρνηση ἀναγκάστηκε νά τοὺς διώξει, ἀλλά ὁ διωγμός δέν ἔφερε ἀποτελέσματα. Ἡ Βουλγαρία ἦταν ὑποχρεωμένη νά ὑποφέρει ἀπ' αὐτή τήν ἀσθένεια τῆς ἀπάθειας καί τῆς ἐχθρότητας μέσα στήν ἴδια τήν ἐπικράτειά της, σέ χρόνους κατά τοὺς ὁποίους ὅλες οἱ δυνάμεις της ἦταν ἀνάγκη νά διατεθοῦν, γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

Χρειάστηκαν νά περάσουν ἄλλοι τρεῖς αἰῶνες, γιά νά παρακμάσει ἡ βογομιλική αἵρεση στή Βουλγαρία, παρά τοὺς διωγμούς τοῦ Ἀλέξιου Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑποχρεώθηκε νά καταδιώξει τήν αἵρεση στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε ἐξαπλωθεῖ. Στό μεταξύ ὁ Βογομιλισμός ἐπεκτεινόταν περισσότερο στή Δύση. Στήν ἀνατολική Σερβία εἶχε μέτρια ἐπιτυχία, ἀλλά στή Βοσνία καί στήν Κροατία βρῆκε μιά δεύτερη πατρίδα. Πράγματι, στή Βοσνία ἦταν ἡ ἐπίσημη θρη-

*ὁ Βογομιλισμός
σὴ Βουλγαρία*

σκεία κατά τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς περιόδου ἀπό τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰώνα ὡς τήν τουρκοική κατάκτηση. Ἐπίσης ἀπό τήν Κροατία ἤ ἀίρεση ἔφτασε στή Βόρειο Ἰταλία καί στή Γαλλία, ὅπου οἱ Καθαροί ἤ Ἄλβιγιοί ἀποκαλοῦνταν καί μελαψοί ἐξαιτίας τοῦ πολύ μελαχροίνου χρώματος τοῦ Πάπα τους, πού εἶχε τήν ἔδρα του στή Βουλγαρία.⁵

οἱ Ρῶσοι στή
Βουλγαρία

Ἡ πλῆρῃ αὐτή ἦταν ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη, ἄν ληφθοῦν ὑπόψη τά ἐξωτερικά προβλήματα, τά ὁποῖα ἡ Βουλγαρία εἶχε νά ἀντιμετωπίσει. Ἡ βασιλεία τοῦ Πέτρου ἦταν ἀρκετά εἰρηνική, παρά τίς δύο εἰσβολές τῶν Μαγνάρων καί τῆ μία τῶν Ρώσων, ἀλλά κατά τό τέλος τῆς ὁ πόλεμος ἄρχισε καί πάλι, γιατί μέ τήν αὐθάδειά τους οἱ Βούλγαροι προκάλεσαν ἐπίθεση ἀπό μέρους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς ἦταν ἀπασχολημένος στήν Ἄνατολή. Γιά τοῦτο κάλεσε τούς Ρώσους νά τιμωρήσουν τούς Βουλγάρους. Οἱ Ρῶσοι ἔκαναν τή δουλειά αὐτή πολύ καλά. Μέχρι τό 969, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε, κατέλαβαν λεηλατώντας ὅλη τήν ἀνατολική Βουλγαρία καί προχωροῦσαν πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ νέος αὐτοκράτορας Ἰωάννης Τσιμισκής διέθεσε τό πρῶτο ἔτος τῆς βασιλείας του, γιά νά ἀποδιώξει τούς Ρώσους πάλι πρὸς τό Δούναβη. Κατά τό 972 ἡ ἀνατολική Βουλγαρία ἐλευθερώθηκε ἀπό τούς Ρώσους, ἀλλά μόνο γιά νά προστεθεῖ στό Βυζάντιο. Κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου οἱ Βούλγαροι μέ ἀπογοητευτική ἀπάθεια εἶχαν δεῖ τή χώρα τους νά λεηλατεῖται. Δέν προέδραλαν ἀντίσταση.

Ἄλλά ὁ Ἰωάννης Τσιμισκής ἄφησε τό ἔργο ἀτελείωτο. Τό μεγάλο διαμέρισμα πρὸς τά δυτικά, ἡ περιοχή τοῦ ὄρους Ρίλα, οἱ κοιλάδες τοῦ Βαρδάρη καί τοῦ Μοράβα καί ἡ Ἄνω Μακεδονία παρέμεναν βουλγαρικά. Πιθανόν νά ὑπῆρχε πολύ λίγο βουλγαρικό αἷμα σ' αὐτές τίς περιοχές, ἀλλά γιά μεγάλο διά-

5. Ὁ συσχετισμός μεταξύ τῶν Βογομίλων καί τῶν Ἄλβιγιων μερικές φορές ἀμφισβητεῖται, ἀλλά δέν ἀπομένουν ἀμφιβολίες σ' ἐκεῖνον πού συγκρίνει τή σλαβονική βογομιλική φιλολογία μέ τήν ἄλβιγιανή.

(Σ.τ.Μ.) Οἱ Ἄλβιγιοί ἔλαβαν τό ὄνομά τους ἀπό τήν πόλη Albi (ἀρχ. Albiga) τῆς Νοτιοδυτικῆς Γαλλίας.

στημα οί πληθυσμοί είχαν ζήσει κάτω από τήν κυριαρχία τών Βουλγάρων οί όποιοι τούς μετέδωσαν τό σλαβονικό κυριλλικό πολιτισμό. Οί κάτοικοι τών περιοχών αυτών θεωρούσαν τούς έαυτούς τους Βουλγάρους και μεταξύ αυτών είχε γεννηθεί μία νέα Βουλγαρία.

Ή ιστορία τής Βουλγαρίας είναι ή ιστορία του τσάρου Σαμουήλ (976-1014), γιου ενός τοπικού κυβερνήτη, ό όποίος εκμεταλλεύτηκε μία επανάσταση μεταξύ τών Βυζαντινών και τήν άπειρία του νέου αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄, για νά δημιουργήσει μία αυτοκρατορία τόσο εκτεταμένη, όσο ήταν του Συμεών. Οί ανατολικές επαρχίες ανακτήθηκαν και πάλι. Τό κέντρο αυτής τής αυτοκρατορίας ήταν στή Μακεδονία κοντά στίς άροκετά όρεινές λίμνες τής Άχρίδας και τής Πρέσπας. Ή αυλή του Σαμουήλ ήταν ευρύτερη από τήν αυλή του Συμεών. Στήν εποχή του αναπτύχθηκαν πολύ λίγο ή φιλολογία και οί τέχνες. Για τήν κυβέρνησή του δέ γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε ούτε άκόμη ποιές ήταν οί σχέσεις του μέ τούς Βογομίλους. Άν του δινόταν χρόνος, θά μπορούσε νά θέσει τό κράτος του σε μόνιμες βάσεις. Άλλά ό μεγαλύτερος χρόνος τής βασιλείας του κλύπτεται από άγώνα ύπάρξεως.

Κατά τό 990 ό Βασίλειος Β΄ είχε ξεπεράσει τήν έσωτερική εξέγερση και ήταν άποφασισμένος νά καταστρέψει τό επικίνδυνο βασίλειο τών Βαλκανίων. Μετά από μακροχρόνιες εκστρατείες, δοξασμένες και για τίς δυό πλευρές, και ενώ οί Βούλγαροι σχεδόν πλησίαζαν νά πετύχουν τήν παλαιά φιλοδοξία τους, νά καταλάβουν τή Θεσσαλονίκη, ό στρατός του Σαμουήλ καταστράφηκε από τόν αυτοκράτορα στά στενά του Κλειδίου (1014) και ό γηραιός τσάρος πέθανε συντριμμένος.

Οί διάδοχοι του Σαμουήλ δέν ήταν ίκανοί νά σώσουν τή Βουλγαρία. Ένώ οικογενειακές ξριδες ξέσπασαν μεταξύ τών Βουλγάρων, ό Βασίλειος προχώρησε και κατέλαβε τή χώρα τους. Μέχρι τό 1018 όλη ή Βαλκανική Χερσόνησος ως τό Βελιγράδι και τά σύνορα τής Δαλματίας άνήκε στό Βασίλειο Β΄. Και οί ευγνώμονες ύπήκοοί του τόν αποκάλεσαν Βουλγαροκτόνο.

Ό Βασίλειος συμπεριφέρθηκε μέ σύνεση σ' εκείνους τούς Βουλγάρους πού άφησε νά ζήσουν. Τούς έπέτρεψε νά διατη-

ή ιστορία τής Βουλγαρίας είναι ή ιστορία του τσάρου Σαμουήλ

προσάρτηση τής Βουλγαρίας στό Βυζάντιο

ρήσουν πολλά από τά τοπικά τους έθιμα. Ἡ φορολογία παρέμεινε φορολογία σέ εἶδος, στό ἴδιο ὕψος ὅπως καί προηγουμένως. Τούς ἀφέθηκε ἡ σλαβονική τους Ἐκκλησία. Ὁ Πατριάρχης τους ἀντικαταστάθηκε καί ὁ Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Βουλγαρίας, ὁ νέος ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἐξαρτῶταν ἀπό τόν Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐρχόμενος στήν ἱεραρχία ἀμέσως μετά τούς Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Σχεδόν πάντοτε στή θέση αὐτή διωριζόταν Ἕλληνας. Ἀλλά στίς κατώτερες βαθμίδες δέ μεταβλήθηκε τίποτε. Ἡ κυριλική λειτουργία διατηρήθηκε ζωντανή καθώς καί ἡ βουλγαροσλαβονική γλώσσα καί ἡ ἐθνική συνείδηση.

Τήν προσάρτηση τῆς Βουλγαρίας ἀκολούθησε ἡ ὑποταγή τῶν ἀνατολικῶν Σέρβων πριγκίπων στήν αὐτοκρατορία. Ἡ ὑποτέλειά τους φέν ἦταν ποτέ αὐστηρή. Ἡ Σερβία ἀναπτύχθηκε κατά τό δικό της τρόπο. Ἀλλά ἀπό πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς ἀπόψεως ἡ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἐξαιρετικά μεγάλη.

*οἱ ἀρχές τῆς
ἱστορίας
τῶν Ρώσων*

Στό μεταξύ ἡ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου θριαμβεύσε ἀλλοῦ μέ ἀκόμη περισσότερο μακροχρόνια ἀποτελέσματα. Οἱ Ρῶσοι, ὅπως καί οἱ Βούλγαροι, ἦταν μὴ σλαβονικός λαός, πού εἶχε κυριαρχήσει σέ σλαβονική χώρα καί εἶχε δώσει στούς ὑπηκόους του τήν ὀργάνωση τήν ὁποία οἱ Σλάβοι τόσο σπάνια κατόρθωσαν νά ἐπιτύχουν. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἔνατου αἰῶνα Σουηδοί τυχοδιῶκτες, γνωστοί στόν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς ὡς Βάραγγοι ἢ Ρῶς, εἰσέβαλαν, λεηλατώντας, στίς περιοχές γύρω ἀπό τίς λίμνες Πείπους καί Ἴλμεν, ἐπιβάλλοντας τήν κυριαρχία τους στούς Σλάβους, πού κατοικοῦσαν ἐκεῖ, καί ἐπεκτείνοντάς τιν σιγά σιγά πρὸς τά νότια, πρὸς τό Δνείπερο ποταμό καί πρὸς τόν Εὔξεινον Πόντον. Κατά τό 860 ὁ ἡμιμυθικός Ρούρικ ἱδρυσσε ἕνα ἰσχυρό κράτος στήν παλαιά σλαβονική πόλη τοῦ Νοβογρόντ. Ὁ διάδοχός του Ὀλέγκ πρόσθεσε τό Κίεβο στό πριγκιπάτο καί ἡ πόλη αὐτή ἐγενε ἡ πρωτεύουσα τῆς δυναστείας τῶν Ρούρικ.

Ἡ ἐπέκταση τοῦ πριγκιπάτου κατευθυνόταν ἀπό οικονομικούς ὑπολογισμούς. Ἀπό τό Νοβογρόντ στό Δνείπερο καί ἀπό τό Κίεβο περῶν ἡ μεγάλη ἐμπορική ὁδός ἀπό τή Βαλτική στόν Εὔξεινον Πόντον. Ἀπό τήν ἀρχή τό ἐμπόριο ἦταν τό κύριο ἐν-

διαφέρον των Ρώσ. Τό κράτος τους είχε φεουδαρχικό χαρακτήρα· κάθε κωμόπολη ανήκε σέ κάποιο πρίγκιπα ή ευγενή, ό όποιος διοικούσε τήν περιοχή καί στρατολογούσε στρατιώτες άπ' αυτή, ένώ οί πρίγκιπες ήταν ύποτελείς στό Μεγάλο Πρίγκιπα ή Μεγάλο Δούκα του Κιέβου. Άλλά οί πρίγκιπες ήταν ταυτόχρονα οί κύριοι έμποροι του διαμερισμάτος τους. Συγκέντρωναν καί μετέφεραν τά έμπορεύματα καί ήταν άρχηγοί τής τοπικής άντιπροσωπείας κατά τά έτήσια έμπορικά ταξίδια στην Κωνσταντινούπολη. Άυτά τά ταξίδια γρήγορα έγιναν κανονικό χαρακτηριστικό τής ρωσικής ζωής. Πότε άκριδώς άρχισαν δέ γνωρίζουμε. Κατά τά μέσα του δέκατου αιώνα ήταν όρισμένος ό δρόμος τόν όποιον χρησιμοποιούσαν οί Ρώσοι, ύπήρχε στην Κωνσταντινούπολη καθορισμένος τόπος διαμονής κατά τίς επισκέψεις τους, διατάξεις είχαν διατυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη, πού καθόριζαν τά δικαιώματα καί τίς ύποχρεώσεις τους, καί αυτές οί διατάξεις επικυρώνονταν μέ τίς διάφορες συνθήκες μεταξύ των Ρώσων καί τής αυτοκρατορίας.

Άλλά οί Ρώσοι δέν έρχονταν πάντοτε ως ειρηνικοί επισκέπτες. Ό πλούτος τής μεγάλης πρωτεύουσας ήταν ένας μόνιμος πειρασμός καί, άν τό έμπόριό τους έμποδιζόταν, άντιστάθμιζαν μέ ένοπλη επίθεση. Πράγματι, για νά εξασφαλίσουν νέες άγορές ή νέες έμπορικές παραχωρήσεις, επιδίδονταν σέ έπιδρομές, πού έφθαναν ως τήν Περσία. Κατά τόν ένάτο καί δέκατο αιώνα ή Κωνσταντινούπολη άπειλήθηκε άπό ρωσική επίθεση κάμποσες φορές καί αυτοί πού διηύθυναν τά πράγματα του κράτους ήταν άνήσυχοι, για νά βρουν κάποια μέσα μέ τά όποια νά έλέγξουν τήν άπειλή. Η λύση ήταν νά εκχριστιανίσουν τους Ρώσους.

Ήδη κατά τά μέσα του ένάτου αιώνα ό Φώτιος είχε στείλει ιεραποστολές στό Κιέβο, όπου φαίνεται ότι αρχικά είχαν κάποια έπιτυχία, αλλά, μετά τήν κατάκτηση του Κιέβου άπό τό Βάραγγο Όλέγκ, σταμάτησαν νά σημειώνουν πρόοδο. Κατά τό δέκατο αιώνα ιεραποστολές άρχισαν νά στέλλονται πάλι, οί όποιες τώρα ήταν σέ καλύτερη θέση, γιατί είχαν ως όπλισμό τήν τέλεια κυριλλική λειτουργία. Κατά τό 954 πέτυχαν ένα σπουδαίο προσηλυτισμό στό πρόσωπο τής μεγάλης δούκισσας

έμπορικές σχέσεις των Ρώσων μέ τήν Κων/πολη

ή Κων/πολη πειρασμός καί για τους Ρώσους

ό εκχριστιανισμός των Ρώσων

᾽Ολγας. ᾽Ο προσηλυτισμός τῆς ᾽Ολγας καί ἡ ἐπίσκεψή τῆς στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἐπακολούθησε, συνέβαλε πολύ στή διάδοση μεταξύ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. ᾽Αλλ' ἡ μεγάλη μάζα τῶν Ρώσων παρέμεινε εἰδωλολατρική γιά ἄλλα σαράντα χρόνια. Ἡ βαλκανική πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Β' καί τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκή ἔφερε τό Βυζάντιο σέ σύγκρουση μέ τή Ρωσία καί λίγο ἀργότερα ἡ σύγκρουση ἀνανεώθηκε ἐξαιτίας τῶν ρωσικῶν φιλοδοξιῶν γιά τήν Κριμαία. Κατά τήν πρώτη σύγκρουση οἱ αὐτοκράτορες πέτυχαν νά κρατήσουν τή Ρωσία ἔξω ἀπό τά Βαλκάνια. Νά τήν κρατήσουν ὁμως καί μακριά ἀπό τήν Κριμαία δέν ἦταν τόσο εὐκόλο. Ἐντούτοις ἦλθε ὁ χρόνος γιά συμβιβασμό. ᾽Ο ἔγγονος τῆς ᾽Ολγας, ὁ μέγας δούκας Βλαδίμηρος, κατανόησε, ὅπως πολλοί ἄλλοι πρίγκιπες πρὶν ἀπ' αὐτόν, τήν ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά τή στερέωση τοῦ δεσποτισμοῦ. Ἦδη εἶχε πετύχει πολλά, γιά νά ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία τοῦ Κιέβου στά ἄλλα ρωσικά διαμερίσματα. Τώρα, τό 989, δέχτηκε νά βαπτιστεῖ καί σάν ἀνταπόδοση ἔλαβε ὡς σύζυγο τήν ἀδελφή τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β' ᾽Αννα.

᾽Ο ἐκχριστιανισμός τοῦ Βλαδιμήρου εἶναι γεγονός μέ πολλή μεγάλη σημασία στή ρωσική ἱστορία. Τόν ἀκολούθησε ὁ ἄμεσος προσηλυτισμός τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ – μόνο μερικές ἀπόκεντρες φυλές παρέμειναν στήν εἰδωλολατρία. Ἡ τελευταία ἀπ' αὐτές, ἡ φυλή Μοῦρομ, δέχτηκε τό Χριστιανισμό κατά τό δέκατο τρίτο αἶώνα. Καί ἡ υἰοθέτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἂν καί δέν ἦταν δυνατό νά καταστρέψει μέ μιᾶς τό βαρραγγιανό φεουδαρχισμό, συνέβαλε πολύ στή στερέωση τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου καί στό γόητρο τοῦ ἡγεμόνα του, τοῦ γαμβροῦ τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου. Σιγά σιγά ἡ ἡγεμονία τοῦ Κιέβου ἐξελίχτηκε, μετά τήν κατάκτηση ἀπό τούς Μογγόλους, στό βυζαντινό δεσποτισμό τῆς μοσκοβίτικης αὐτοκρατορίας. Προσέδεσε τή Ρωσία στό πολιτικό - πνευματικό σύστημα τοῦ Βυζαντίου. Ὅταν λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Βολεσλάβος ἀπό τήν Πολωνία προσπάθησε νά εἰσαγάγει τό λατινικό Χριστιανισμό στή Ρωσία, οἱ πράκτορές του προσέκρουσαν σέ τέτοια σταθερή ἄρνηση, ὥστε νά ἀποθαρρυνθεῖ κάθε ἐπανάληψη τῆς προσπάθειας.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ στή Ρωσία ἀπλώ-

ἡ ἐπίδραση

θηκε πρός κάθε κατεύθυνση. Στήν εικονογραφία βυζαντινές εικόνες τέτοιες, όπως ή γνωστή από τό δωδέκατο αἰώνα εἰκόνα ὡς Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου, ἀπετέλεσαν τά πρότυπα γιά τή ρωσική εἰκονογραφία· ή ρωσική ἀρχιτεκτονική βασίζεται σέ βυζαντινές ἀρχές, τροποποιημένη ὁμως ἀπό ἄμεσες κανκασιανές ἐπιδράσεις, ἐνῶ ὁ χαρακτηριστικός σέ σχῆμα κρεμμυδιοῦ τροῦλος τῶν Ρώσων πιθανόν νά ἦταν δική τους ἐφεύρεση, γιά νά ἀντιμετωπίζουν τό χιόνι. Στή Θρησκευτική σκέψη, στήν καθημερινή ζωή βυζαντινές ἰδέες μπορεῖ νά ἀνευρεθοῦν παντοῦ καί ή γλώσσα τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου ἐγινε στή Ρωσία, ὅπως καί στά Βαλκάνια, ή βάση γιά τήν ντόπια φιλολογία.

Ἄλλά ή πολιτική ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου στή Ρωσία ἦταν μικρότερη ἀπ' ὅ,τι θά ἀνέμενε κανεῖς. Βαρβαρικές ἐπιδρομές κατά τό δωδέκατο αἰώνα καί ή μογγολική κατάκτηση κατά τό δέκατο τρίτο ἀπέκοψαν τή Ρωσία ἀπό τόν Εὐξεινο Πόντο. Τό κέντρο τῆς ρωσικῆς ζωῆς κινήθηκε πρός τό βορρά, πρός τό Βλαντιμίρ, τό Τβέρ καί τή Μόσχα. Ὅμως καί γιά τόν τελευταῖο Ρῶσο ή Κωνσταντινούπολη, τό Τσάριγκραντ, παρέμενε ή πρωτεύουσα τοῦ κόσμου. Κατά περιόδους Ρῶσοι προσκυνητές ταξίδευαν στήν Κωνσταντινούπολη καί ἦταν βέβαιοι ὅτι θά τύχαιναν καλῆς ὑποδοχῆς ἐκεῖ ἀπό τούς ὁμόδοξους φίλους τους. Μιά Ρωσίδα πριγκίπισσα μποροῦσε ἀκόμη νά γίνει καί σύζυγος βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀγαπητή στήν Κωνσταντινούπολη, γιατί δέ θά ἦταν ἀπό τό μισητό λατινικό αἷμα. Ἄλλά οἱ ἐπαφές γίνονταν ὄλο καί λιγότερες. Ἡ Ρωσία ἀφέθηκε νά ἀναπτύξει τό δικό της βυζαντινογενή πολιτισμό κατά τό δικό της λιγότερο προσαρμοσμένο τρόπο. Παρέμεινε δυνητικός φύλακας τοῦ ποιμνίου τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, ἀλλά σταθερά κατά τρόπο λιγότερο χρήσιμο. Μόνο κατά τό δέκατο ἔνατο αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἐδρεψαν τούς καρπούς ἀπό τόν προσηλυτισμό τῶν Ρώσων στό Χριστιανισμό.

Ἔτσι κατά τόν ἐνδέκατο αἰώνα τό Βυζάντιο κυριαρχοῦσε στούς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλά ή κυριαρχία του αὐτή ἦλθε τόσο ἀργά· μεταξύ τῶν Σλάβων πλέον εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἔθνη καί τό Βυζάντιο εἶχε ἀναγνωρίσει αὐτό τό γεγονός, χρησιμοποιώντας ὡς μέθοδο κυριαρχίας του τό κυριλικό ἐκκλησιαστικό σύστημα. Οἱ Σλάβοι τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας

*τοῦ Βυζαντίου
στή Ρωσία*

*τό Βυζάντιο
δέν κατορθώνει
τελικά νά
συγχωνεύσει
τούς Σλάβους*

καί τῆς Ρωσίας δέ θά συγχωνεύονταν ποτέ μέσα στόν ἑλληνικό χριστιανικό κόσμο. Θά ἀνέχονταν τήν κυριαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μόνο ὅσο ἡ Κωνσταντινούπολη παρέμενε ἡ μεγάλη ἀπόρθητη πόλη μέ δύναμη νά ἐπιβάλλει τή θέλησή της. Κατά τό δωδέκατο αἶωνα αὐτή ἡ δύναμη περιορίστηκε. Οἱ ἐπιθέσεις ἀπό τοὺς Σελτζούκους Τούρκους καί ἀπό τή Δύση, ἡ ἀμνηχανία ἀπό τίς σταυροφορίες, ὁ ἐμπορικός ἀνταγωνισμός τῆς Ἰταλίας καί, σάν ἐπιστέγασμα ὄλων αὐτῶν, ἡ ἀνικανότητα τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων ἔφεραν τήν αὐτοκρατορία σέ κατάσταση ὀλοφάνερης παρακμῆς.

*οἱ Νότιοι
Σλάβοι
ἐπεκτείνονται*

Οἱ Νότιοι Σλάβοι γιά μεγάλο διάστημα ἦταν δυσήνιοι ὡς ὑποτελεῖς στό Βυζάντιο. Ἀλλά ὁ φόβος τῆς Οὐγγαρίας καί τῶν ἰσχυρῶν στρατευμάτων τῶν Κομνηνῶν συντελοῦσαν στήν ἀποτυχία τῶν ἐξεγέρσεών τους. Ἡ δύσκολη περίοδο γιά τό Βυζάντιο, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τό θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνοῦ τό 1180, τοὺς ἔδωσε τήν εὐκαιρία. Ἡ ἡγετική σερβική μορφή τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν ὁ ἡγεμόνας Στέφανος Νεμάνια ἀπό τή Ζέτα, ὁ ὁποῖος ὡς τό χρόνο τῆς παραιτήσεώς του τό 1196 ἀνέδειξε τόν ἑαυτό του Μεγάλο Ἡγεμόνα τῆς Σερβίας, ἀνεξάρτητο ἀρχηγό ὄλων τῶν σερβικῶν περιοχῶν ἐκτός τῆς Ἑρζεγοβίνης, ὅπου βασιλεύε ο ἄδελφός του Μιροσλάβος. Ἀκόμη βορειότερα κατά τόν ἴδιο χρόνο ὁ Βόσνιος Κούλιν ἐγκατέστησε τήν ἀνεξάρτητη μοναρχία τῆς Βοσνίας. Τό Βυζάντιο δέν εἶχε τή δύναμη νά ἐμποδίσει τήν ἐξέλιξη αὐτή. Γιά ἓνα διάστημα ἡ Οὐγγαρία παρενέβη στή Βοσνία καί στήν Ἑρζεγοβίνη περισσότερο ἀποτελεσματικά, ἀλλά χωρίς κάποιο μόνιμο ἀποτέλεσμα. Τό 1186 ἡ Βουλγαρία, αὐτοκρατορική ἐπαρχία ἐπί ἐνάμιση αἶωνα,⁶ ἐξαναγκάστηκε ἀπό ἄδικη φορολογία σέ ἐπανάσταση καί οἱ ἀδελφοί Ἰωάννης καί Πέτρος Ἀσάν ἀνακήρυξαν τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας στή μικρή ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Τίρονοβο. Μέ τή βοήθεια τῶν Κουμάνων πού ζοῦσαν πέρα ἀπό τό Δούναβη, καί τῶν Βλάχων τῆς Χερσονήσου (οἱ Ἀσάν πιθανῶς ἦταν βλαχικῆς καταγωγῆς) κατανίκησαν τά βυζαντινά στρατεύμα-

*οἱ Βούλγαροι
ἐπαναστατοῦν
καί ἀποκοτοῦν
τήν ἀνεξαρτη-
σία τους*

6. Εἶχαν γίνει βουλγαρικές ἐξεγέρσεις τό 1040 καί τό 1073, ἀλλά καί οἱ δυο κατεστάλησαν χωρίς μεγάλη δυσκολία.

τα, δημιούργησαν βασίλειο έκτεινόμενο από τόν Εϋξεινο Πόντο μέχρι τή Σόφια καί μέχρι τή Μακεδονία καί έλαβαν τόν αυτοκρατορικό τίτλο.

Ἐο Ἰωάννης Ἀσάν δολοφονήθηκε τό 1196 καί ὁ Πέτρος τό 1197. Ἐο Στέφανος Νεμάνια ἀποσύρθηκε σέ μοναστήρι τό 1196 καί πέθανε στόν Ἀθω τό 1200. Ἐο Κοϋλιν πέθανε τό 1204. Κατά τήν περίοδο τῶν ἀμέσως διαδόχων τους συνέβη ἕνα γεγονός, τό ὁποῖο στερέωσε τήν ἀνεξαρτησία τῶν βασιλείων τους. Ἐ κατάρλιψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Σταυροφόρους τό 1204 ἀποτελεῖ ἀποφασιστική καμπή στήν ἱστορία τῶν Νότιων Σλάβων. Μέχρι τότε, ὑποτελεῖς ἢ ἐλεύθεροι, εἶχαν θεωρησε τήν Κωνσταντινούπολη ὡς τό κέντρο τοῦ κόσμου, ὡς τήν πηγή τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς θρησκείας τους. Τώρα ὁμως αἰφνίδια καί ἀπροσδόκητα ἔμειναν ὄρφανοί.

Ἐ πρώτη τους ἀντίδραση ἦταν νά πιστεύσουν ὅτι οἱ νέοι ἡγεμόνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρέπει νά ἦταν οἱ κύριοι τοῦ κόσμου καί γιά τοῦτο ἔπρεπε νά ἔλθουν σέ διαπραγματεύσεις μέ τή λατινική δύση. Τό 1205 ὁ Βούλγαρος μονάρχης Καλοῖωάννης, ὁ νεότερος ἀπό τοὺς ἀδελφούς Ἀσάν, ἔστειλε στόν Πάπα Ἰννοκέντιο ΙΙΙ ἀντιπροσωπεῖα καί ἔλαβε ἀπό τόν Πάπα τό βασιλικό στέμμα.⁷ Ταυτόχρονα, κατά τό 1217, ὁ δεύτερος Σέρβος Στέφανος, ὁ Πρωτόστεπτος, ἔλαβε τό βασιλικό στέμμα ἀπό τόν Πάπα Ὀνώριο ΙΙΙ. Μέχρι τότε ἡ Βουλγαρία εἶχε παίξει καλά τήν πολιτική της.

Κατά τό δέκατο τρίτο αἶώνα ἔφτασε στό ζενίθ της ἡ δεύτερη βουλγαρική αυτοκρατορία. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ λατινική αυτοκρατορία δέν ἦταν σέ θέση νά παίξει ἐνεργητικό ρόλο. Οἱ ἐξόριστοι βυζαντινοί αυτοκράτορες τῆς Νικαίας ἦταν τόσο ἀπασχολημένοι στήν προσπάθειά τους νά συνενώσουν τόν κατακοιματισμένο ἑλληνικό κόσμο, ὥστε νά μήν μποροῦν νά ἀποτελοῦν ἀπειλή γιά τοὺς Σλάβους. Τά μικρότερα κράτη διαδοχῆς, ἡ Ἡπειρος καί ἡ Θεσσαλονίκη, ἦταν παροδικά καί ἀδύνατα. Ἐπομένως, ἦταν εὐκαιρία γιά τή Βουλγαρία νά προδλιθεῖ ὡς ἡγετική δύναμη, ὡς τό νέο κέντρο τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ἐ Καλοῖωάννης γρήγορα ἀντιλήφθηκε τό νέο του

αἰσθήματα καί ἀντιδράσεις τῶν Σλάβων μετά τήν πώση τῆς Κων/πόλεως στους Φράγκους

ὁ Καλοῖωάννης τσάρος τῶν Βουλγάρων. Ἐ δεύτερη Βουλγαρική αυτοκρατορία

7. Εἶχε ζητήσει νά τοῦ δοθεῖ αυτοκρατορικό στέμμα.

ρόλο. Τό 1205 κατέλαβε τή Φιλιππούπολη ἀπό τούς Λατίνους, ἀφοῦ κατανίκησε καί συνέλαβε αἰχμάλωτο τό Λατίνο αὐτοκράτορα Βαλδουῖνο Α΄ μπροστά στήν Ἀδριανούπολη. Τό 1206 σκότωσε τό Λατίνο αὐτοκράτορα τῆς Θεσσαλονίκης Βο- νιφάτιο. Ἀλλά τό 1207 ἔπεσε ὁ ἴδιος θύμα αὐλικῆς συνωμοσί- ας.

Ἰωάννης
Ἀσάν Β΄

Ἡ κακή διακυβέρνηση ἀπό τό σφετεριστή Βόριλ καθυστέ- ρησε τήν ἐπέκταση τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ ἔνδεκα χρόνια. Ἀλλά τό 1218 ὁ υἱός τοῦ Καλοῖώννη Ἰωάννης Ἀσάν Β΄ κατέλαβε τό θρόνο καί ἐφάρμοσε τήν ἐπιθετική πολιτική τοῦ πατέρα του. Ἀλλά τώρα ἦταν λίγο ἀργά. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀνακτήσει ἀπό τούς Λατίνους τό περισσότερο μέρος τῆς χώρας τους καί οἱ ντόπιοι κάτοικοι, πού προτιμοῦσαν ὡς κυρίαρχους τούς Σλά- βους παρά τούς αἰρετικούς Δυτικούς, τώρα ἦταν ἱκανοποι- ημένοι, διοικούμενοι ἀπό τούς ἴδιους τούς συμπατριῶτες τους.

σκοπός
τῶν Σλάβων
ἢ
Θεσσαλονίκη

Ἄσπαστος ὁ σκοπός κάθε πολιτικοῦ τῆς Βαλκανικῆς, ὁ ὁποῖος δέν εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό μάταιες ἐλπίδες γιά τήν Κωνσταντινούπολη, ἦταν ἡ Μακεδονία καί τό μεγάλο λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Νά κατέχει κανεῖς τή βυζαντινὴ ἐνδοχώρα χωρὶς τή Θεσσαλο- νίκη, εἶναι σάν νά κατέχει κάτι πού δέν εἶναι τέλειο. Ὁ Κά- λοῖωάννης εἶχε πεθάνει τίς παραμονές μιᾶς ἐκστρατείας ἐνα- ντίον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἰωάννης Ἀσάν Β΄ εἶχε συνείδηση τῆς σημασίας τῆς πόλεως. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του ἐπεξέτεινε τό βασίλειό του πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Τό σύμφυρμα φυλῶν τῆς Μακεδονίας δέν μποροῦσε ν' ἀντισταθεῖ σ' ὁποιοδήποτε ἰσχυρὸ στρατιωτικὸ εἰσβολέα. Ἀλλά ἡ Θεσσαλο- νίκη ἦταν ἑλληνικὴ πόλη καί παρέμεινε πέρα ἀπὸ τίς δυνατό- τητές του. Δυὸ φορές, τό 1230 καί τό 1240, βρισκόταν σχεδόν στά χέρια του, ἀλλά, ἀπὸ φόβο πρὸς τὴν ἀναπτυσσόμενη αὐ- τοκρατορία τῆς Νικαίας, ἄφησε τούς Ἀγγέλους νά διατηρή- σουν τὴν ἐξουσία τους. Οἱ ἴδιοι σύνθετοι ὑπολογισμοὶ ματαί- ωσαν τὰ σχέδιά του ἀλλοῦ. Δέν μποροῦσε νά ἀποφασίσει τί θά ἦταν προτιμότερο: νά κατακτήσει τὴ φραγκικὴ Θράκη, συνά- πτοντας συμμαχία μέ τό κράτος τῆς Νικαίας, ἢ νά θεωρήσει τὴ Νίκαια ὡς ἀπειλή, πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ. Δίσταζε καί οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τούς δισταγ- μούς του.

Παρ' όλα αυτά, η βασιλεία του ήταν μεγάλη περίοδος για τη Βουλγαρία. Η προσωπικότητά του κέρδισε την εκτίμηση ακόμη και των ἐχθρῶν του και τό διεθνές του γόητρο ήταν μεγάλο. Στήν αὐλή του, στό Τίρνοβο, κυβερνοῦσε μέ βυζαντινές πομπές και τελετές, γραφειοκρατικά, κατά τό βυζαντινό πρότυπο. Ἡ Βουλγαρική Ἐκκλησία ἀναδιοργανώθηκε ὑπό τόν Ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Τίρνοβου, στόν ὁποῖο ὁ Πατριάρχης τῆς Νικαίας τό 1235 παραχώρησε αὐτονομία και τόν Πατριαρχικό τίτλο, ὡς ἀντάλλαγμα γιά τή συμμαχία τῆς Βουλγαρίας μέ τόν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας κατά τῶν Λατίνων. Τό ἐμπόριο ἐνθαρρύνθηκε και κατά ἓνα μέρος διεξήχθη ἀπό Ἑλληνες ἐμπόρους, ὅπως παλαιότερα, προπαντός ὁμως ἀπό ἐμπόρους τῆς Ραγούσας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐμπορικά δικαιώματα σ' ὅλη τή βουλγαρική αὐτοκρατορία και εἰσήγαγαν ἐκεῖ πολλά ἀπό τά προϊόντα τῆς Δύσεως. Ἀλλά ὁ πολιτισμός θεμελιακά ἔμεινε βυζαντινός, τροποποιημένος, γιά νά εἶναι ταιριασμένος μέ τήν ἰδιοσυγκρασία τῶν Σλάβων τῶν Βαλκανίων. Βουλγαρικά οἰκοδομήματα τέτοια, ὅπως οἱ ἐκκλησίες τοῦ Τίρνοβου και Βοϊάνα, εἶναι βυζαντινά στή σύλληψή τους. Μόνο ἡ μεγαλύτερη ἀπλότητα στή κατασκευή τους, και ὁ μᾶλλον ἀκατέργαστος χρωματισμός τῶν διακοσμήσεων φανερώνουν ὅτι εἶναι ἔργα διαφοροτικοῦ λαοῦ.

*ἀκμή τῆς
Βουλγαρίας
ἐπί Ἰωάννη
Ἀσάν Β'.
Βυζαντινή
ἐπίδραση*

Ὁ Ἰωάννης Ἀσάν Β' πέθανε τό 1241 και ἀμέσως ἡ Βουλγαρία ἄρχισε νά θρυσματίζεται. Ἡ παρακμή τῆς ὀφειλόταν κατά ἓνα μέρος στήν ἔλλειψη προσωπικότητας, γιά νά διατηρήσει τή συνοχή τοῦ βασιλείου, και κατά μέρος στήν ἀύξανόμενη δύναμη τοῦ κράτους τῆς Νικαίας, τό ὁποῖο ἀνακατέλαβε τή Θεσσαλονίκη τό 1246 και τήν Κωνσταντινούπολη τό 1261. Οἱ γιοί τοῦ Ἰωάννου Ἀσάν Καλιμάν Α' (1241-1246) και Μιχαήλ Ἀσάν (1246-1257) καθώς και ὁ ἀνεψιός του Καλιμάν Β' (1257-1258) ἦταν δραστήριοι ἀλλά ὄχι εὐφυεῖς. Καί μέ τό θάνατο τοῦ Καλιμάν Β' ἡ δυναστεία τῶν Ἀσάν ἐξέλιπε. Κατά τά ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς σειρᾶς σφετεριστῶν πού ἐνισχύονταν ἀπό μιᾶ ἀντίδραση κατά τῆς ἐπιδράσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ἡ Θράκη και ἡ Μακεδονία χάθηκαν ἀπό τά χέρια τῶν Βουλγάρων.

*παρακμή τῆς
Βουλγαρίας*

Τό 1280 ιδρύθηκε μία ισχυρότερη δυναστεία από έναν Κουμάνο, τό Γεώργιο Τερτέρι, ή όποία πρόκειται νά διαρκέσει ώς τό 1323, και ή όποία διατήρησε τά κτεκτημένα σέ αγώνες κατά Τατάρων εισβολέων και δέν παρέδωσε έδαφος στους άνταγωνιστές τής Βουλγαρίας στά Βαλκάνια. Τό 1323 ό Μιχαήλ Σχισμάν από τό Βιδίνιο ίδρυσε τήν τελευταία βουλγαρική δυναστεία. Ή σταδιοδρομία του άρχισε καλά. Ό Μιχαήλ παρ' όλίγο νά καταλάβει τήν Κωνσταντινούπολη· αλλά τό 1330 οί Βούλγαροι ύπέστησαν φοβερή ήττα από τούς Σέρβους στήν πεδιάδα τής Βελούζδ⁸ και ή Βουλγαρία στό έξής έγινε ύποτελής στή Σερβία. Κατά τή διάρκεια τής βασιλείας του Ίωάννου Άλεξάντερ (1331-1361) ή Βουλγαρία είχε λίγη πολιτική δύναμη. Ή ήττοπάθεια είχε διαδρώσει άκόμη και εκείνη τή μεγάλη έθνικιστική οργάνωση, τήν Έκκλησία, μέσα στήν όποία Βούλγαροι θρησκευτικοί άνθρωποι, όπως ό Άγιος Θεοδόσιος του Τιρνόβου, άντιτάχθηκαν στίς άπόπειρες του Βούλγαρου Πατριάρχη νά πετύχει τήν πλήρη του έξίσωση μέ τόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Άλλά ήταν μία περίοδος άνθήσεως τών γραμμάτων. Ό Άγιος Θεοδόσιος και οί μαθητές του σχημάτισαν τόν τελευταίο φιλολογικό όμιλο τής μεσαιωνικής Βουλγαρίας. Ό τσάρος βοήθησε για τή μετάφραση έργων από τήν έλληνική, όπως του έργου του Μανασσή Σύνοψις Ίστορική. Αυτή ή μετάφραση βρίσκεται τώρα στή βιβλιοθήκη του Βατικανού, διακοσμημένη μέ τήν κάπως χονδροειδή και όχι πλέον ζωντανή τεχντροπία τής βουλγαρικής τέχνης του δέκατου τέταρτου αιώνα. Επίσης, άνθισε και ή αρχιτεκτονική, αλλά πάλι χωρίς έμπνευση και χωρίς προηγμένη τεχνική.

Τό 1361 ό Ίωάννης Άλεξάντερ πέθανε, αφού μοίρασε τήν κληρονομία του. Ό μεγαλύτερος γιός του, ό Ίωάννης Σρακιμής, κράτησε τό οικογενειακό φρούριο του Βιδινίου. Ό ευνοούμενος του Ίωάννης Σχισμάν κληρονόμησε τό βασίλειο, ενώ ένας σφετεριστής, ό Δοβρουτίκ, κατέλαβε τό διαμέρισμα, πού από τό όνομά του όνομάστηκε Δοβρουτσά. Ή διαίρεση οδή-

8. (Σ.τ.Μ.) Βουλγαρικά λέγεται Κιουστεντήλ. Είναι ή παλαιά Colonia Ulpia τών Ρωμαίων και βρίσκεται στή σιδηροδρομική γραμμή Σόφιας - Σκοπίων.

γησησε σέ άκαταστασία. Πέντε χρόνια προηγουμένως οί 'Οθωμανοί Τουρκοί έγκαταστάθηκαν στήν Ευρώπη μέ σκοπό νά παραμείνουν μόνιμα.

Στό μεταξύ ή ήγεμονία περιήλθε στή Σερβία. 'Η σερβική μοναρχία, πού ιδρύθηκε από τό Στέφανο Νεμάνια, τέθηκε σέ στερεότερες βάσεις από τούς γιούς του Στέφανο τόν Πρωτόστεπτο και τόν 'Αγιο Σάββα. 'Ο Στέφανος στέφθηκε στήν αρχή από άντιπρόσωπο του Πάπα τό 1217 και έπειτα τό 1222 κατά περισσότερο λαϊκό τρόπο από τόν 'Αγιο Σάββα, τόν 'Αρχιεπίσκοπο της Σερβίας. Πρό του θανάτου του τό 1228 είχε πετύχει για μία φορά ακόμη νά έξουσιάσει ό οίκος του τούς άλλους Σέρβους πρίγκιπες. 'Η έργασία του 'Αγίου Σάββα ήταν ακόμη περισσότερο χρήσιμη. 'Η διπλωματία του και ό σεβασμός πού έτρεφαν γι' αυτόν, ανάλογος προς τίς ύψηλές προσωπικές του ιδιότητες, όχι μόνο τόν έκαναν έξαιρετικά χρήσιμο στον άδελφό του για διεθνή προβολή, αλλά επίσης του επέτρεψαν νά αναδιοργανώσει τή Σερβική 'Εκκλησία και νά πετύχει αναγνώριση της αυτονομίας της από τό Βυζάντιο. 'Ο 'Αγιος Σάββας ήταν άνθρωπος μέ μεγάλη εμπειρία, περιηγητής και λόγιος. 'Ως τότε ή Σερβική 'Εκκλησία είχε διοικηθεί από τήν Κωνσταντινούπολη ή τήν 'Αχρίδα μέ λίγη φροντίδα και συμπάθεια, μέ αποτέλεσμα οί Βογόμελοι νά αύξηθούν πάρα πολύ. 'Ο Σάββας άντιλήφθηκε τό ιδιαίτερο πνεύμα του κυριλλισμού και έκανε τό Χριστιανισμό πιο προσιτό στους Σέρβους άφομοιώνοντας μαζί του πολλές από τίς έθνικές πεποιθήσεις και τά έθιμα και δημιουργώντας μία 'Εκκλησία ή όποία ήταν λαϊκή, συνδεμένη μέ τή νέα έθνικιστική δυναστεία και συγχρόνως σέ έπαφή μέ τόν ύψηλότερο πολιτισμό της Κωνσταντινουπόλεως. 'Επακόλουθο ήταν νά χαθεί γρήγορα στή Σερβία ή βογομιλική αίρεση. Τό καθαυτό πολιτικό του έργο για μία βαλκανική συνένωση είχε λιγότερο μόνιμη έπιτυχία.

Κατά τή διάρκεια της βασιλείας των δύο μεγαλύτερων γιών του Στέφανου του Πρωτόστεπτου, δηλαδή του Ραδοσλάβου και του Βλαδισλάβου, ή Σερβία επισκιάστηκε από τή Βουλγαρία. 'Αλλά τό 1243 ό νεότερος γιός, ό Στέφανος Ούρος Α' (ή Ούρεσης, σερβιστί Ούρός) άνέβηκε στο θρόνο, λίγο μετά τό θάνατο του 'Ιωάννη 'Ασάν Β' στή Βουλγαρία. 'Ο Στέφανος

άνοδος
της Σερβίας

Οὐρος Α΄ βασίλευσε 33 χρόνια σέ μιά περίοδο ειρήνης, κατά τήν ὁποία οἱ φυσικές πηγές τῆς χώρας καί τό ἐμπόριό τῆς ἀναπτύχτηκαν, κυρίως ἀπό ἐμπόρους ἀπό τίς γειτονικές Δαλματικές ἀκτές. Ὁ βασιλιάς ἐξέπληξε τούς Βυζαντινούς μέ τή φυσική ἀπλότῃ τῆς ζωῆς του. Παρ' ὄλο τοῦτο ζήτησαν τή συμμαχία του – μάταια ὁμως, γιατί δέν ἦταν διατεθειμένος νά ἐπιδοθεῖ σέ χωρίς τέλος πολιτικές δραστηριότητες. Ἐπιπλέον, ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἀπό τή Δύση συζύγου του, οἱ συμπάθειές του ἦταν περισσότερο πρός τούς Λατίνους παρά πρός τούς Ἕλληνες.

Τό 1276 ὁ Στέφανος Οὐρος ἐκθρονίστηκε ἀπό τό γιό του Στέφανο Δραγουτίν, ἕνα φανατικό κουτσό, πού τελικά παραχώρησε τό θρόνο στόν ἀδελφό του Στέφανο Μιλιούτιν, τό γνωστό ὡς Στέφανο Οὐρο Β΄ (1281-1321). Ὁ Δραγουτίν ἔγινε δούκας τοῦ Βελιγραδίου καί τῆς Κάτω Βοσνίας, προσήλυτος στόν Καθολικισμό καί φανατικός διώκτης τῶν Βογομίλων. Ὁ Στέφανος Οὐρος Β΄ ἦταν ἀνενδοίαστος. Ἡ διπλωματία του ἦταν συγκεχυμένη διακρινόμενη ἀπό τίς αἰφνίδιες παραβιάσεις τῶν ὄσων ὑπέγραφε. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ρώμη, ἡ Νεάπολη καί ἡ Οὐγγαρία συνδέθηκαν φιλικά μαζί του καί ἐγκαταλείφτηκαν. Ἡ Βενετία ἀπέκτησε ἐμπορικά προνόμια καί στή συνέχεια εἶδε τά σερβικά νομίματα πού κυκλοφοροῦσαν νά εἶναι κίβδηλα βενετικά. Ἐντούτοις, ὡς τό θάνατό του ὁ Στέφανος εἶχε ἐπεκτείνει τό βασιλείο του πρός τή Μακεδονία καί τή Βοσνία καί ὡς τά παράλια τῆς Ἀδριατικῆς. Γιά ἕνα διάστημα μάλιστα νόμισε ὅτι θά ἀποκτήσει καί τήν Κωνσταντινούπολη μέ τά δικαιώματα τῆς συζύγου του, τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας Σιμωνίδας.

Ὁ κληρονόμος του Στέφανος Δεκάνσκι, ὁ Στέφανος Οὐρος Γ΄, νόθος γιός του, ἦταν ἀντάξιος μαθητής τῶν μεθόδων τοῦ πατέρα του. Καί ὁ ἴδιος αὔξησε τό βασιλείο του, ἐνῶ τό μέγαλο του βῆμα πρός τά ἐμπρός ἀποτελέσει ἡ μάχη τῆς Βελδούζδ, ἡ ὁποία ἀναμφισβήτητα ἀνέδειξε τή Σερβία τή μεγαλύτερη δύναμη μεταξύ τῶν Νότιων Σλάβων καί ἔκαμε τήν προσάρτηση τῆς Βουλγαρίας θέμα τῆς πρακτικῆς πολιτικῆς τῶν Σέρβων. Ἀλλά ὁ Δεκάνσκι, πιθανόν πολιτευόμενος σωστά, προτίμησε νά ἀφήσει τή Βουλγαρία σέ κατάσταση ὑποτελοῦς

κράτους. Ένα χρόνο αργότερα, τό 1331, εκθρονίστηκε και στραγγαλίστηκε από τό γιό του, τό Στέφανο Δουσάν (Στέφανο Ούρο Δ').

Κατά τήν ήγεμονία του Δουσάν ή Σερβία έφθασε στό ζενίθ της. Οί έκστρατείες του στή Βοσνία και προς τίς Άδριατικές άκτές δέν ήταν πολύ άποτελεσματικές· ούτε συνέτριψε τήν πρώτη, ούτε κατέκτησε όλες τίς άκτές. Η έπιρροή του όμως ήταν μεγάλη σ' αυτές τίς περιοχές, όπως έπίσης και στή Βουλγαρία. Άλλά οί κύριες πολιτικές του δραστηριότητες συγκεντρώθηκαν έναντίον του Βυζαντίου. Όπως πολλοί μεγάλοι βαλκανικοί ήγεμόνες, σχεδίαζε νά γίνη αυτοκράτορας στήν Κωνσταντινούπολη και τό όνειρό του ήταν ή καταστροφή του λαού του Βυζαντίου. Ο έμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ίωάννου Ε' και του Ίωάννου Καντακουζηνού, ό όποιος ξέσπασε τό 1341, του έδωσε τήν ευκαιρία. Ός τό 1345 ό Δουσάν είχε κατακτήσει όλη τή Μακεδονία πλην τής Θεσσαλονίκης. Λίγα χρόνια αργότερα έγινε κύριος τής Δυτικής Θράκης και ως τό 1349 τής Ηπείρου και τής Θεσσαλίας. Τό 1355 βάδισε έναντίον τής Κωνσταντινουπόλεως μέ όλες τίς ελπίδες γιά έπιτυχία, αλλά στό δρόμο πέθανε.

Οί τίτλοι του Δουσάν αυξήθηκαν μαζί μέ τίς φιλοδοξίες του. Τό 1345, προκαλώντας τήν Κωνσταντινούπολη, προήγαγε τόν Άρχιεπίσκοπο τής Σερβίας, πού ή έδρα του ήταν ή Ίπέκ (ή Πέτς), στό βαθμό του Πατριάρχου. Τό 1346 οί Πατριάρχες Σερβίας και Βουλγαρίας τόν έστεψαν αυτοκράτορα ή τσάρο των Σέρβων και των Έλλήνων. Καθώς νέες επαρχίες προστίθονταν στήν αυτοκρατορία του τόσο τά όνόματα των επαρχιών αυτών μάκραιναν τή σειρά των τίτλων του. Άντίλαμβανόμενος ότι ή Μακεδονία είναι τό κέντρο τής Βαλκανικής Χερσονήσου, μετέφερε τήν πρωτεύουσά του, νοτιότερα, στα Σκόπια· και έτσι ή Μακεδονία, κάποτε τό κέντρο τής βουλγαρικής αυτοκρατορίας, τώρα έγινε ή έδρα τής σερβικής. Άλλά ή Θεσσαλονίκη διέφυγε από τά χέρια του. Έπιπλέον, γιά νά ολοκληρώσει τό έργο τής αυτοκρατορίας του, συγκέντρωσε τούς νόμους τής Σερβίας και τό 1349 εξέδωσε τό μεγάλο του κώδικα.⁹

*ή ήγεμονία του
Στέφανου
Δουσάν*

9. Στην πραγματικότητα τά τελευταία δεκαέξι άρθρα του κώδικα εκδόθη-

ὁ πολιτισμός
τῶν Σέρβων
ἐπὶ
Στεφ. Δουσάν.
Ἡ βυζαντινὴ
ἐπίδραση

Ἀπό καθαρά νομικὴ πλευρὰ ὁ κώδικας τοῦ Δουσάν ἔχει μικρὴ σημασία. Ἡ σημασία του ἔγκειται στὴν εἰκόνα ποῦ μᾶς παρέχει γιὰ τὸ σερβικὸ πολιτισμὸ. Κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Δεκάνοσι, ἡ Σερβία ἦταν πλούσια ἀλλὰ πρωτόγονη. Ὁ Ἀρμένιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀδάμ, ποῦ πέρασε ἀπὸ τὴ χώρα, λέγει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ὀχυρωμένα φρούρια. Ὅλα τὰ σπίτια ἦταν ξύλινα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἦταν στὶς δαλματικές ἀκτές. Ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας Γρηγοράς περιγράφει τὴ σερβικὴ αὐλὴ ὡς ἐξαιρετικὰ ἀπαιτητικὴ καὶ ἐντούτοις ὡς αὐλὴ ποῦ εἶχε ἑλλείψεις σέ ἀνέσεις καὶ ἀναγκαῖα σέ ἀξιοθρήνητο βαθμὸ. Ἀλλὰ λειτουργοῦσαν ὀρυχτεία χρυσοῦ καὶ ἀργύρου· οἱ κοιλάδες ἦταν εὐφορες καὶ οἱ λόφοι δασώδεις. Ὁ κώδικας τοῦ Δουσάν φανερῶνει ὅτι τώρα ἄρχισαν νὰ κτίζονται φρούρια καὶ ἀνάκτορα. Ἡ αὐλὴ υἰοθέτησε τὴ βυζαντινὴ γραφειοκρατία, στὴν ὁποία κάθε ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος εἶχε σαφῶς καθορισμένα καθήκοντα. Οἱ κωμοπόλεις κυβερνοῦνταν ἀπὸ ἀξιωματούχους τοῦ τσάρου, οἱ μικρὲς κωμοπόλεις ἀπὸ τοὺς καπετάνιους καὶ οἱ πόλεις ἀπὸ τοὺς κόμητες. Ἀλλὰ ἡ ὑπαίθρος δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τίς βυζαντινὲς αὐτοκρατορικές μεθόδους. Ἐκεῖ κυβερνοῦσαν οἱ εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι περιορίζαν τὴ δύναμη τοῦ τσάρου. Τὰ τιμάρια τους ἦταν κληρονομικά καὶ εἶχαν ἐξουσία στοὺς χωρικούς καὶ τοὺς δουλοπάροικους ἂν καὶ οἱ χωρικοὶ εἶχαν ὀρισμένα καθορισμένα δικαιώματα, ἐφόσον δὲν ἀναμιγνύονταν στὴν πολιτικὴ. Οἱ εὐγενεῖς ἐξουσίαζαν ἀκόμη καὶ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, ὡς προστάτες κάθε ἰδρύματος, ποῦ κατασκευάζαν μὲ δαπάνες τους. Πλήρωναν τὸ ἓνα δέκατο ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους στὴν Ἐκκλησία καὶ ἓνα φόρο κληρονομιάς, συνιστάμενο σέ προμήθεια τῶν καλύτερων στρατιωτῶν στὸν τσάρο, στὸν ὁποῖο ὀφείλαν νὰ προσφέρουν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Ὁ τσάρος πάλι τοὺς καλοῦσε σέ συνδιάσκεψη, πρὶν ἀπὸ τὴ λήψη νομοθετικῶν μέτρων καὶ διατηροῦσε μόνιμο συμβούλιο ἀπὸ εἰκοσιτέσσερις ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους εὐγενεῖς. Ἐπίσημα, ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας ὑπαγόταν στό στέμμα. Ἀλλὰ ὁ Πατριάρχης μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει σέ μεγάλο βαθμὸ στὴ δημόσια ὑποστήριξη, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὴν πνευματικὴ του ἐλευθε-

καὶ τὸ 1365, δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του.

ρία. Ὁ κώδικας φανερώνει ὅτι ἡ Σερβία ἦταν κυρίως γεωργική κοινωνία. Ἡ ἐμπορική τάξη ἀποτελοῦνταν σχεδόν ὀλόκληρη ἀπὸ ξένους καὶ ἦταν περιορισμένη στὶς πόλεις τῆς Ἀδριατικῆς. Τὰ πλεονά πολλά ὄρυχεῖα ἦταν κρατικά, λειτουργοῦσαν μὲ σκλάβους καὶ ἀπασχολοῦσαν πολὺ μικρὴ μερίδα τῆς σερβικῆς κοινωνίας. Ὁ κώδικας ὁ ἴδιος παρουσιάζει ποιικιλία ἐπιδράσεων. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο εἶναι καθαρὰ βυζαντινὸ, ὅπως ἐπίσης βυζαντινὴ εἶναι ἡ ὀργάνωση τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους. Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο ἔχει δαλματικὴ προέλευση. Ἡ ἀπονομὴ δικαίου ἀπὸ ὀρκωτὰ δικαστήρια εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸ Στέφανο Οὐρο Β' μᾶλλον κατὰ μίμηση τῆς Δύσεως. Οἱ ἀγροτικοὶ νόμοι προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα τῶν Σέρβων.

Ὁ σερβικὸς πολιτισμὸς δὲν ἦταν πολὺ ἀναπτυγμένος. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἦταν ἀξιόλογη. Στὴν ἀρχὴ πέρα γιὰ πέρα βυζαντινὴ, κατὰ τὰ μισὰ τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα δέχτηκε ἰταλογοθτικὴ ἐπίδραση, πού σ' ἓνα βαθμὸ ὀφειλόταν στὶς σχέσεις μὲ τὴ Δαλματία καὶ τὴ Βοσνία καὶ σ' ἓναν ἄλλο βαθμὸ στοῦ ἔργου τῆς ἀπὸ τὴ Δύση συζύγου τοῦ Στέφανου Οὐρου Α'. Ὡς τοὺς χρόνους τοῦ Στέφανου Δουσάν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶχε ἀναπτύξει τὰ δικά της χαρακτηριστικά. Οἱ ἀρχιτέκτονες πολὺ πιθανόν ἦταν ἀπὸ τὴ Ραγούσα. Τὰ οἰκοδομήματά τους, βασικά, ἦταν βυζαντινά, ἀλλὰ ψηλότερα, μὲ περισσότερη φαντασία, σὲ λιγότερο κλασικὸ στυλ, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ διακοσμημένα μὲ περισσότερο πλοῦτο, ἀλλὰ καὶ μὲ λιγότερη τέχνη. Ἡ σερβικὴ ζωγραφικὴ ἀντέγραψε τὴ βυζαντινὴ. Ἐπίσης, σπάνια ὑπῆρξε σερβικὴ φιλολογία, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα λαϊκὰ ἔπη καὶ τὶς μπαλάντες, πού κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχισαν νὰ ψάλλονται, μιὰ ποιήση ἢ ὀποῖα δὲν ὀφείλει τίποτε στοῦ Βυζάντιο.¹⁰

10. (Σ.τ.Μ.) Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ Ν. Πολίτης μὲ τὶς θεμελιώδεις λαογραφικὰς του μελέτες καὶ ἐκδόσεις ἀπέδειξε τὴ βαθιὰ ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στοὺς Σλάβους καὶ στὸν τομέα τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Εἶναι π.χ. ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ γνωστὴ μπαλάντα τοῦ Νεκροῦ Ἀδελφοῦ (βλέπε Ν. Πολίτη, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ Τραγοῦδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἐκδόσεις Πέμπτη, Ἀθήνα: Βαγιονάκη, Παραλόγες, ἀρ. 92. σσ. 140-142 καὶ 296), ἢ ὀποῖα ἅπαντὰ σ' ὄλους τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς,

Τό 1355 ὁ Στέφανος Δουσάν πέθανε καί ἡ αὐτοκρατορία του διαλύθηκε ἀφήνοντας πίσω της μόνο μιὰ μνήμη καί ἕνα ἰδεῶδες, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά ξεχάσει κανένας Σέρβος πατριώτης. Διαλύθηκε, γιατί εἶχε τόσο λίγη συνοχή. Περιλάβαινε τόσες πολλές φυλές: Βουλγάρους, Ἴταλούς, Δαλμάτες, Βλάχους, Ἀλβανούς, Ἑλληνες καί Σέρβους. Οἱ Δαλμάτες καί οἱ Ἀλβανοί ἦταν κυρίως Καθολικοί· οἱ Βόσνιοι σέ μεγάλο βαθμό Βογόμιλοι· οἱ Ἕλληνες ἀντιπαθοῦσαν τόν ἐθνικισμό τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ σερβικός πολιτισμός ἦταν ὁ ἴδιος τόσο σύνθετος, ὥστε νά μήν ἔμπορεῖ νά συνδέσει ὅλη αὐτή τή μάζα ἀνθρώπων. Οἱ τελετουργικές καί ἱερατικές πλευρές τοῦ Βυζαντίου, χωρίς τίς παραδόσεις του, οἱ ἐπιφανειακές πολυτέλειες, χωρίς τήν ἐσωτερική παιδεία, ἀφοῦ ἐπιβλήθησαν στό σερβικό ἀγροτικό φεουδαρχισμό, διακοσμημένα μέ μιὰ γεύση λατινικοῦ ἱπποτισμοῦ καί Ἴταλο - δαλματικοῦ ἐμπορικοῦ πνεύματος, ἀποτέλεσαν ἕνα συμφυρμό, πού δέν ἔγινε δεκτός ἀπό κανένα. Ἄν κατόρθωνε ὁ Δουσάν νά κατακτήσει τήν Κωνσταντινούπολη μέ τό οἰκουμενικό της παρελθόν καί γόητρο, μποροῦσε νά δημιουργήσει ἕνα μόνιμο κράτος, ἀλλά τό σερβικό στοιχεῖο θά ἀπορροφῶνταν ἀπό τό βυζαντινό. Ἄν περιοριζόταν στή φιλοδοξία νά εἶναι ἕνας Σλάβος μονάρχης μέ τή Μακεδονία ὡς κέντρο του καί τή Θεσσαλονίκη ὡς λιμάνι του, τό βασίλειό του μποροῦσε νά ἐπιζήσει. Ἀλλά οἱ φιλοδοξίες του γιά τήν κατάκτηση τοῦ Βυζαντίου καί ἡ ἀποτυχία του νά ἀποκτήσει τή Θεσσαλονίκη ὀδήγησαν στήν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας του.

Ἡ ὑπόλοιπη ἱστορία εἶναι τό χρονικό τῆς σταθερῆς τουρκικῆς προελάσεως καί δέ χρειάζεται νά τό ἀναφέρουμε μέ λεπτομέρεια. Ἀπό τό 1360 ὡς τό 1370 οἱ Τούρκοι ἦταν ἀπασχολημένοι μέ τήν ἐγκατάστασή τους στή Θράκη. Ἡ μάχη τοῦ Μαρίτσα (1371) ἐπισφράγισε τή μοίρα τῆς Βουλγαρίας. Οἱ Σέρβοι καί οἱ Βόσνιοι συντρίφτηκαν στή μάχη τῆς πεδιάδας τοῦ Κοσσυφοπεδίου (15 Ἰουνίου 1389). Ἡ ἐλευθερία τῶν Βαλ-

---

ἔχει ἑλληνική ἀρχή. Κλασική στό εἶδος της εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς μπαλάντας αὐτῆς καί ἡ σύγκρισή της μέ τίς ἀνάλογες τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἀπό τό Ζαχαρία Παπαντωνίου στόν Ὀρκο τοῦ Πεθαμένου.

κανίων χάθηκε. Τέσσερα χρόνια αργότερα ή Βουλγαρία προσαρτήθηκε στην Τουρκία και ή Σερβία είχε τήν ίδια τύχη τό 1459. Ός τό 1463 οί Τούρκοι κατέλαβαν επίσημα και τή Βοσνία.

Κατά τό δέκατο τέταρτο αιώνα αναπτύχτηκε και ένας άλλος βαλκανικός λαός, οί Ρουμάνοι τής Βλαχίας και τής Μολδαβίας. Οί Ρουμάνοι πίστευαν ότι ήταν ρωμαϊκής καταγωγής και έτσι μέ προθυμία υπόκεινταν στην επίδραση του Βυζαντίου. Η Μολδαβία δέν απέκτησε ποτέ μεγάλη πολιτική δύναμη. Η σημασία της όμως ως κέντρο βυζαντινού και σλαβονικού πολιτισμού κατά τούς επόμενους αιώνες είναι τεράστια, αλλά πολύ λίγο γνωστή. Η Βλαχία γνώρισε σύντομη άκμή υπό τόν οίκο Βασαράδα, αλλά βρισκόταν τόσο ασφυκτικά μεταξύ τής Ούγγαρίας και τών Τούρκων, ώστε νά μήν μπορεί νά αναπτύξει κάτι τό μόνιμο. Άκόμα και ο σπουδαιότερος πρίγκιπας της, ο Μίρκεα, ήταν φόρου ύποτελής στην Ούγγαρία και ο ήρωάς της ο Ίωάννης Ουνιάδης, ο Λευκός Ίπότης τής Βλαχίας, ύπηρετοῦσε στόν ούγγρικό στρατό. Άλλά ή Ρουμανία, παρά τούς λατινο - ουγγρικούς δεσμούς, λόγω τής θρησκείας της στρεφόταν σταθερά πρὸς τό σλαβονικό κόσμο. Η Έκκλησία της είχε οργανωθεί σύμφωνα μέ τήν Έκκλησία τής Άρχίδας κατά τίς μεγάλες ημέρες τής Βουλγαρίας. Επομένως ήταν κυριλλική και σλαβονική στή γλώσσα και απέδλεπε πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη ως τήν ἀληθινή της μητρόπολη. Άλλά ή ιστορία του ρουμανικού πολιτισμού βρίσκεται έξω από τό σκοπό αὐτοῦ του κεφαλαίου. Αναπτύχτηκε μετά τήν τουρκική κατάκτηση, κατά τό τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα, σε κατευθύνσεις που ήταν πολύ βυζαντινές, χάρη κυρίως στους Φαναριώτες ήγεμόνες που διόριζαν εκεί οί Σουλτάνοι.

Έτσι όλα τά βαλκανικά έθνη περιήλθαν για μιá ακόμη φορά στην έπιρροή τής Κωνσταντινουπόλεως, αφού αὐτή στό τέλος είχε θανατωθεί από τούς Τούρκους. Απομένει νά εκτιμήσουμε τί έκανε για τούς Σλάβους ή παλαιά Κωνσταντινούπολη, τό Βυζάντιο. Ήταν αναπόφευκτο ή έγγύτητα τής Κωνσταντινουπόλεως νά κάνει τούς Σλάβους νά τή θεωρουν ως τό κέντρο του κόσμου. Οὔτε ὑπήρχε άλλωστε στους μεσαιωνικούς χρὸ-

οί Ρουμάνοι

*γενική
έκτίμηση
τής προσφοράς
του Βυζαντίου
στους Σλάβους*

νους καιιά άλλη πόλη τόσο πλούσια ή τόσο πολιτισμένη. Στην τέχνη οί Σλάβοι όφειλαν τά πάντα στην Κωνσταντινούπολη. Ή Ρωσία και σέ μικρότερο βαθμό ή Σερβία άνέπτυξαν την τέχνη τους σέ βυζαντινές βάσεις. Ή Βουλγαρία, τόσο κοντά στην πηγή, δέν προόδευσε ποτέ τόσο πολύ, όσο τώρα πού δέχτηκε την επίδραση του Βυζαντίου. Πολιτικά τό Βυζάντιο απέτυχε στην πρώτη του επιδίωξη νά άφομοιώσει τούς Σλάβους· έχασε τίς ευκαιρίες, πού παρουσιάστηκαν, ως τότε πού ήταν πλέον τόσο άργά. Άλλά πέτυχε νά τούς φέρει στή σφαίρα επιρροής του μέ τό πιό γενναιόδωρο και τό πιό σημαντικό σέ μόνιμα άποτελέσματα δώρο του, την Κυρίλλιο Έκκλησία. Τά σλαβικά έθνη της Ρωσίας και των Βαλκανίων μέ τίς έθνικές τούς Έκκλησίες σέ κοινότητα σχέσεων μεταξύ τους, πού άντλούσαν από μιά κοινή πηγή, μπορούσαν νά συνεργάζονται χωρίς άντιπάθεια, ένω τό καθένα διατηρούσε την άτομική του. Ύποστηρίχτηκε ότι οί Σέρβοι θά έξελίσσονται καλύτερα υπό την έκκλησιαστική επιρροή της Ρώμης ή τουλάχιστο άν ή Κωνσταντινούπολη δέν τούς έκανε νά άποκοπούν από τή Δύση, γιατί θά είχαν όλη τή συμπάθεια της Δύσεως κατά την κρίσιμη περίοδο των όθωμανικών εισβολών. Άλλά ή συμπάθεια της Δύσεως λίγο βοήθησε την Καθολική Κροατία και δέν έσωσε την Ούγγαρία στό Μόχατς. Οί άπολυταρχικές τάσεις της Ρωμαϊκής Έκκλησίας ήταν άσυμπίδαστες μέ τον κυριλλισμό και ό κυριλλισμός ήταν αυτό πού χρειάζονταν οί Σλάβοι, μιά δύναμη ίκανή νά τούς διασώσει πρώτα πρώτα από τον παντοδύναμο πνευματικό δυνάμισμό του Βυζαντίου και άργότερα από τή στρατιωτική παντοδυναμία των Τούρκων. Μέ την τουρκική κατάκτηση ό έθνικισμός των βαλκανικών λαών είναι τραυματισμένος. Άλλά ό έθνικισμός πού προσφερόταν από την Κυρίλλιο Έκκλησία κατά τή μακρά νύκτα της τουρκικής κυριαρχίας, σήμαινε έλπίδα και άποτελούσε βάση για νά ξανακτίσουν, όταν κάποτε θά άντέλλε ή χαραυγή.¹¹ Στη θρησκεία, πάνω άπ' όλα τ' άλλα, τό Βυζάντιο είχε καλές σχέσεις μέ τούς Σλάβους, καλύτερες ίσως άπ' ό,τι

11. Τό ίδιο ίσχει mutatis mutandis για τή Ρωσία κατά την κατοχή της από τούς Μογγόλους.

ἐπεδίωκε ν' ἀποκτήσει. Καί οἱ ἥρωες τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἦταν οἱ ἀδελφοί ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη, ὁ Ἅγιος Κύριλλος καί ὁ Ἅγιος Μεθόδιος.

Στῆβεν Ράνσιμαν

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩΝ

Μέγας Κωνσταντῖνος, 311-337
Κωνσταντῖνος II, 337-361
Κωνσταντῖνος Α' Πρωτεύων, 361-393
Κωνσταντῖνος Β', 393-411
Θεωδῶς, 394-398

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΟΔΩΡΙΩΝ

Μέγας Θεοδοσίος, 419-458
Ἀρκαδῖος, 458-488
Θεοδοσίος Β', 488-528
Μαρκιανός, 486-491

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΙΘΩΣΤΑ

Αἰθών Α', 481-494
Αἰθών Β', 494-518
Ζήνων, 494-526
Βασίλειος Α' Ἰσχυροτάτος, 527-578
Ἄναστασιος, 578-592

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΩΝ

Ιουστινός Α', 527-528
Ιουστινιανός Α', 527-565
Ιουστινός Β', 565-578
Τιβέριος Β', 578-582
Μαρκιανός, 582-602
Φεοδῶς, 602-610

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ηρακλῆος, 610-641
Κωνσταντῖνος Γ', 641 (σὺν Ἰβανῶν)
Ηρακλεῖον, 641 (ἐξουσιαστὴς) 4

Κωνστῆς Ν', 641-668
Κωνσταντῖνος Α', 668-685
Ιουστινιανός Β', 685-705 (σὺν
Ἰβανῶν)
Λεόντιος, 695-705
Τηόφιλος Γ', 694-717
Κωνσταντῖνος Β' (ἐξουσιαστὴς)
τῆς Ἰβανῶν, 705-714 (σὺν τῆς
Μαρκιανῶν)
Φεοδῶς Α' (ἐξουσιαστὴς) 711-714
Κωνσταντῖνος Β', 717-740
Βασίλειος Γ', 741-768

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΥΛΩΝ

Αἰθών Γ', 717-740
Κωνσταντῖνος Γ', 740-768
Αἰθών Δ', 768-780
Κωνσταντῖνος ΣΤ', 780-797
Εἰσαύγ, 797-802 (σὺν τῆς Ἰβανῶν)
Νικηφόρος Α', 802-811
Σταυρόλαος, 811
Μιχαὴλ Α' Παράβολος, 811-813
Αἰθών Ε', 813-820

ΦΕΥΓΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΗΣ ΑΜΟΡΕΩΝ

Μιχαὴλ Β', 820-829
Θεοφῶτος, 829-842
Μιχαὴλ Γ', 842-867

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Βασίλειος Α', 867-886
Αἰθών ΣΤ', 886-912
Ἀλέξανδρος, 912-913
Κωνσταντῖνος Ζ' Παρρηγορη-
τὸς, 912-959

νους και οι λαοί των χωρών αυτών. Στην
επιστολή υπάρχει αναφορά στο θέμα της
δημοκρατίας και στην ανάγκη της διαφύλαξης
της ελευθερίας. Η επιστολή είναι γραμμένη
σε απλό και καθαρό γλωσσικό ύφος, αλλά
με μεγάλη παιδεία. Ολόκληρη η επιστολή
είναι γραμμένη στα ελληνικά και είναι
εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για την ιστορία
της εκπαίδευσης και της δημοκρατίας.
Ολοκληρώνεται με την πρόταση: «Ὁ
κυβερνήτης της Ελλάδας, ὁ λαὸς τῆς
ἡμετέρας ἀποστολῆς καὶ ἐγὼ αὐτὸς τῆς
ἐπιτροπῆς». Ολοκληρώνεται με την πρόταση:
«Ὁ κυβερνήτης της Ελλάδας, ὁ λαὸς τῆς
ἡμετέρας ἀποστολῆς καὶ ἐγὼ αὐτὸς τῆς
ἐπιτροπῆς».

11. Το ίδιο θέμα γίνεται περαιτέρω στο κεφάλαιο που αφορά την ιστορία της
παιδείας της Ελλάδας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Μέγας Κωνσταντίνος, πέθανε τό 337
Κωνσταντίνος, 337-361
Ίουλιανός ο Παραβάτης, 361-363
Ίοδιανός, 363-364
Ουάλης, 364-378

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

Μέγας Θεοδόσιος, 379-395
Άρκάδιος, 395-408
Θεοδόσιος Β', 408-450
Μαρκιανός, 450-457

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΑ

Λέων Α', 457-474
Λέων Β', 474
Ζήνων, 474-491
Βασίλειος, σφετεριστής, 475-476
Άναστάσιος, 491-518

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Ίουστίνος Α', 518-527
Ίουστινιανός Α', 527-565
Ίουστίνος Β', 565-578
Τιβέριος Β', 578-582
Μαυρίκιος, 582-602
Φωκάς, 602-610

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ήράκλειος, 610-641
Κωνσταντίνος Γ', 641 (πέθανε)
Ήρακλειώνας, 641 (έκθρονίστηκε).

Κώνστας Β', 641-668
Κωνσταντίνος Δ', 668-685
Ίουστινιανός Β', 685-695 (έξορι-
στηκε)
Λεόντιος, 695-698
Τιβέριος Γ', 698-705
Ίουστινιανός Β' (άποκαταστάθηκε
στο θρόνο), 705-711, τέλος της
δυναστείας.
Φιλιππικός (Βαροδάνης), 711-713
Άναστάσιος Β', 713-716
Θεοδόσιος Γ', 716-717

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ

Λέων Γ', 717-740
Κωνσταντίνος Ε', 740-775
Λέων Δ', 775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ', 780-797
Ειρήνη, 797-802 (τέλος της δυνα-
στείας)
Νικηφόρος Α', 802-811
Σταυράκιος, 811
Μιχαήλ Α' Ραγκαβής, 811-813
Λέων Ε', 813-820

ΦΡΥΓΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ή του ΑΜΟΡΙΟΥ

Μιχαήλ Β', 820-829
Θεόφιλος, 829-842
Μιχαήλ Γ', 842-867

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Βασίλειος Α', 867-886
Λέων ΣΤ', 886-912
Άλέξανδρος, 912-913
Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννη-
τος, 912-959

Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός, 919-944
Ρωμανός Β΄, 959-963
Νικηφόρος Β΄ Φωκάς, 963-969
Ίωάννης Α΄ Τσιμισκής, 969-976
Βασίλειος Β΄, 976-1025
Κωνσταντίνος Η΄, 1025-1028
Ρωμανός Γ΄, 1028-1034
Μιχαήλ Δ΄, 1034-1041
Μιχαήλ Ε΄, 1041-1042
Ζωή και Θεοδώρα 1042
Κωνσταντίνος Θ΄ ὁ Μονομάχος,
1042-1055
Θεοδώρα, 1055-1056, τέλος τῆς
δυναστείας
Μιχαήλ Στρατιωτικός, 1056-1057
Ίσαάκιος Α΄ Κομνηνός, 1057-1059
Κωνσταντίνος Γ΄, Δούκας, 1059-
1067
Ρωμανός Δ΄ Διογένης, 1067-1071
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας, 1071-1078
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανιάτης, 1078-
1081

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, 1081-1118
Ίωάννης Β΄, 1118-1143
Μανουήλ, 1143-1180
Ἀλέξιος Β΄, 1180-1183
Ἀνδρόνικος, 1183-1185

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ

Ίσαάκιος Β΄, 1185-1195 (ἐκθρονί-
στηκε)
Ἀλέξιος Γ΄, 1195-1203
Ίσαάκιος Β΄, (παλινορθώθηκε),
1203-1204

Ἀλέξιος Δ΄, 1203-1204
Ἀλέξιος Ε΄ Δούκας Μούρτσου-
φλος, 1204
Τέταρτη Σταυροφορία: Κατάληψη
τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1204

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, 1204-
1222
Ίωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης,
1222-1254
Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, 1254-
1258
Ίωάννης Δ΄ Λάσκαρις 1258
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, 1259-
1282
Ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινου-
πόλεως, 1261

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟ- ΓΩΝ

Μιχαήλ Η΄, 1258-1282
Ἀνδρόνικος Β΄, 1282-1328
Μιχαήλ Θ΄, 1295-1320
Ἀνδρόνικος Γ΄, 1328-1341
Ίωάννης Ε΄, 1341-1376
Ίωάννης ΣΤ΄, 1341-1355
Ἀνδρόνικος Δ΄, 1376-1379
Ίωάννης Ε΄, (παλινορθώθηκε)
1379-1391
Ίωάννης Ζ΄, 1390
Μανουήλ Β΄, 1391-1425
Ίωάννης Η΄, 1425-1448
Κωνσταντίνος ΙΑ΄, Παλαιολόγος,
1448-1453

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Σελ. 5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Οικονομική ζωή του Βυζαντινού Κράτους	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Ὁ αὐτοκράτορας καὶ ἡ αὐτοκρατορική διοίκηση	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Τό Βυζάντιο καί οἱ Σλάβοι	82
ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ	123

ΠΕΡΙΖΩΜΕΝΑ

<p>Παναγιώτης Α. Αλεξανδρόπουλος, Πειραιάς, Τηλ. 975.961 Αλέξανδρος Β. Βασιλείου, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Δημήτρης Γ. Γεωργιάδης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Γεώργιος Δ. Δραγλακούρας, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Ηλίας Ε. Ζαχαριάδης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Κωνσταντίνος Κ. Καραγιάννης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Μανώλης Λ. Λαδάς, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Νικόλαος Μ. Μανωλάκης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Οδυσσεύς Π. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Ροζέτα Ρ. Ροζιτάκη, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Σπύρος Σ. Σπυριδίου, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Τάσος Τ. Τασούλας, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Φίλιππος Φ. Φίλιππου, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Χρήστος Χ. Χρήστου, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Ξανθή Ξ. Ξανθού, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Υφαντής Υ. Υφαντίδης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Παναγιώτης Π. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τηλ. 726.730</p>	<p>Το παρόν τεύχος περιλαμβάνει τα εξής άρθρα: Κεφάλαιο Πρώτο Το κράτος και ο λαός Κεφάλαιο Δεύτερο Ο πολιτισμός και η παιδαγωγική Κεφάλαιο Τρίτο Το κράτος και ο λαός</p>
--	--

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΛΑΟΣ

<p>ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΑΧΕΥΣΕΙΣ Νικόλαος Α. Κολλιασιάν, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Ηλίας Β. Βασιλείου, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Μανώλης Γ. Γεωργιάδης, Αθήνα, Τηλ. 726.730 Αθανάσιος Δ. Δραγλακούρας, Αθήνα, Τηλ. 726.730</p>	<p>Κεφάλαιο Δεύτερο Ο πολιτισμός και η παιδαγωγική Κεφάλαιο Τρίτο Το κράτος και ο λαός Κεφάλαιο Τέτατο Ο πολιτισμός και η παιδαγωγική Κεφάλαιο Πέμπτο Το κράτος και ο λαός Κεφάλαιο Έκτο Ο πολιτισμός και η παιδαγωγική</p>
---	--

ΕΚΔΟΣΗ Α' ΕΠΙΤΡΟΦΗΣ - ΑΝΤΙΣΤΡΑΦΗ - ΤΟΜΟΣ - ΔΕΥΤΕΡΟΣ 22162-12-79

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ - Θ. ΝΤΑΣΗΣ

024000019683

ΕΚΔΟΣΗ Α΄ 1979 (ΧΙΙ) – ΑΝΤΙΤΥΠΑ: 75.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ 3316/5-12-79

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Θ. ΝΤΑΣΗΣ

